

ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 29

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

Редакційна колегія:

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Лісеєнко Олена Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Алісаускієне Мілда – доктор соціальних наук, професор

Бендаравечіне Ріта – доктор соціальних наук та порівняльної політики, асоційований професор

Ендіулайтієне Ауксе – доктор психологічних наук, професор

Тавровецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент

Терешкінас Артурас – доктор соціальних наук, професор

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор

Шебанова Віталія Ігорівна – доктор психологічних наук, професор

Волошенко Марина Олександрівна – кандидат педагогічних наук, доцент

Науковий журнал «Габітус» включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з психологічних та соціологічних наук (спеціальності: 053. Психологія, 054. Соціологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Електронна сторінка видання – www.habitus.od.ua

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Причорноморського науково-дослідного інституту
економіки та інновацій (протокол № 9 від 27.09.2021 року)**

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Науковий журнал «Габітус» зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 22415-12315P від 22.11.2016 року)

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ****Катруха Є.В.**РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ПСЕВДОНАУКИ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ:
СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРИЧИН ТА НАПРЯМІВ..... 9**СЕКЦІЯ 2****СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ****Бойко Д.М., Нехаєнко О.В.**ДИСКУРС ВАКЦИНАЦІЇ ВІД COVID-19: МОДЕЛЮВАННЯ
ДИСКУРСИВНИХ ПРАКТИК (НА ПРИКЛАДІ ДОНОРІВ ПЛАЗМИ КРОВІ)..... 16**СЕКЦІЯ 3****ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЯ****Бабчук О.Г., Кіосе Д.І.**

КОМУНІКАТИВНА КРЕАТИВНІСТЬ ОСІБ ІЗ РІЗНИМ РІВНЕМ ТОВАРИСЬКОСТІ..... 22

Білецька Т.В., Купчишина В.Ч.

АМБІВАЛЕНТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ..... 27

СЕКЦІЯ 4**ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ****Бабатіна С.І., Корчевська Л.О.**ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ..... 32**Білозерська С.І.**ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНІ ЦІННОСТІ У СТРУКТУРІ
ПРОФЕСІЙНОГО ІМІДЖУ МАЙБУТНЬОГО ПЕДАГОГА..... 42**Буковська О.О., Мазур Т.В., Анищенко Л.О.**

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНИХ ІНТЕРНЕТ-МЕРЕЖ НА СОЦІАЛІЗАЦІЮ МОЛОДІ..... 48

Гукасян К.О., Чаркіна О.А.ДІАГНОСТИКА ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ
МАТЕРІВ ДІТЕЙ З ВАДАМИ РОЗВИТКУ..... 53**Дметерко Н.В.**САМООРГАНІЗАЦІЯ РЕФЛЕКСИВНОГО МИСЛЕННЯ ПСИХОЛОГІВ:
СИНЕРГЕТИЧНИЙ КОНТЕКСТ..... 58**Зозуль Т.В.**ОСОБЛИВОСТІ УСТАНОВОК ДО СЕКСУ ЖІНОК ЯК ЧИННИКА СТАНОВЛЕННЯ
ЇХНЬОГО ІНДИВІДУАЛЬНОГО ЕРОТИЧНОГО КОДУ..... 63

Інютіна О.В. ВИКОРИСТАННЯ СИЛЬНИХ СТОРІН ТА ЗДІБНОСТЕЙ ДІТЕЙ З РАС В РОБОТІ ПСИХОЛОГА.....	69
Леоненко М.С., Миропольцева Н.І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ТЕОРІЇ.....	77
Надвинична Т.Л. ВПРОВАДЖЕННЯ ДІАЛОГОВОЇ МОДЕЛІ В ОСВІТНІЙ ПРОЦЕС ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	82
Найчук В.В., Фоменко К.І., Кузнецов О.І. ПСИХОДІАГНОСТИКА СТАНУ ПОТОКУ У ТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....	87
Родіна Н.В., Фокін А.С. ВПЛИВ БАЗИСНИХ ПЕРЕКОНАНЬ ОСОБИСТОСТІ НА ВІДЧУТТЯ БЕЗПЕКИ ТА КОПІНГ-ПОВЕДІНКУ.....	92
Серга Т.О., Смолякова Л.Ю. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО «Я» СТУДЕНТІВ У СИТУАЦІЯХ КРИЗИ ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ.....	98
Ситник С.І., Полшкова С.Г., Яковенко С.І. ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ УЯВЛЕНЬ ПРО ОБРАЗ ІДЕАЛЬНОГО ПАРТНЕРА В ПОДРУЖЖЯ.....	105
Тиньков О.М., Долгополова О.В., Фаворова К.М. РОЛЬ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ПРОЦЕСІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.....	110
Харченко Н.В., Волженцева І.В., Лиля М.В. СМИСЛОВІ Й СЕМАНТИЧНІ АСПЕКТИ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК КОМУНІКАТИВНОГО ФЕНОМЕНА.....	115
Черняк А.В. ПЕРЕЖИВАННЯ ПСИХОТИЧНОГО ЕПІЗОДУ ЯК ТРАВМУЮЧОЇ ПОДІЇ В ЕНДОГЕННИХ ХВОРИХ.....	121
Чижик К.О., Вірна Ж.П., Іванашко О.Є. ТЕМПОРАЛЬНІ ОЗНАКИ ОБРАЗУ МАЙБУТНЬОГО НЕВРОТИЧНОЇ ОСОБИСТОСТІ.....	127
Яценко А.О., Мілютіна К.Л. УЯВЛЕННЯ ПРО ВЛАСНЕ ТІЛО В ОСІБ, ЩО ЗАЙМАЮТЬСЯ СОЦІАЛЬНИМИ ТАНЦЯМИ.....	132

СЕКЦІЯ 5

ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

Бурлесєв О.Л., Василенко О.О., Калінчук А.А. ВПЛИВ ПРОАКТИВНОГО МИСЛЕННЯ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОНАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	137
---	-----

СЕКЦІЯ 6**СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ****Бессараба О.Ю.**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ
ДЕЗАДАПТОВАНOSTІ ВЕТЕРАНІВ АТО/ООС.....141**Гордієнко К.О.**ВІДЧУЖЕННЯ МОРАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЯК ЧИННИК ПРОЯВУ КІБЕРБУЛІНГУ СЕРЕД СТУДЕНТІВ..... 147**Кунченко Д.А.**ЕМПАТІЯ ЯК ОСНОВНИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ПЕРШОГО ЕТАПУ КОНТЕЙНУВАННЯ.....152**Леонова І.М.**

ПРИЧИНИ САМОТНОСТІ ЖІНОК З РІЗНИХ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП.....160

Шурупова К.В., Шустрова К.В.ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ СОЦІАЛЬНОГО ПОРТРЕТУ
НИЖЧОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ.....168**НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ.....173**

CONTENTS

SECTION 1**THEORY AND HISTORY OF SOCIOLOGY****Katrukha Ye.V.**

THE SPREAD OF PSEUDOSCIENCE IN MODERN SOCIETY:
A SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF THE CAUSES AND DIRECTIONS.....9

SECTION 2**SOCIAL STRUCTURES AND SOCIAL RELATIONS****Boiko D.M., Nekhaienko O.V.**

COVID-19 VACCINATION DISCOURSE: MODELING DISCOURSE
PRACTICES (ON THE EXAMPLE OF BLOOD PLASMA DONORS).....16

SECTION 3**GENERAL PSYCHOLOGY. HISTORY OF PSYCHOLOGY****Babchuk O.H., Kiose D.I.**

COMMUNICATIVE CREATIVITY
OF PERSONS WITH DIFFERENT LEVELS OF SOCIETY..... 22

Biletska T.V., Kupchyshyna V.Ch.

PERSONALITY AMBIVALENCE: THEORETICAL ASPECTS OF ANALYSIS..... 27

SECTION 4**PERSONALITY PSYCHOLOGY****Babatina S.I., Korchevska L.O.**

EMPIRICAL STUDY OF PSYCHOLOGICAL STABILITY
OF PERSONS OF YOUTHFUL AGE..... 32

Bilozerska S.I.

PERSONAL PROFESSIONAL VALUES IN THE STRUCTURE
OF THE PROFESSIONAL IMAGE OF THE FUTURE TEACHER..... 42

Bukovska O.O., Mazur T.V., Anyshchenko L.O.

THE INFLUENCE OF SOCIAL INTERNET NETWORKS ON THE SOCIALIZATION OF
YOUNG PEOPLE..... 48

Hukasian K.O., Charkina O.A.

DIAGNOSIS OF PSYCHOLOGICAL FEATURES OF MOTHERS
OF CHILDREN WITH DEVELOPMENT DEFECTS..... 53

Dmeterko N.V.

THE SELF-ORGANIZATION OF REFLEXIVE THINKING
OF PSYCHOLOGISTS: SYNERGISTIC CONTEXT..... 58

Zozul T.V

PECULIARITIES OF WOMEN'S ATTITUDES TO SEX AS A FACTOR
OF THEIR INDIVIDUAL EROTIC CODE FORMATION 63

Iniutina O.V. THE STRENGTHS AND ABILITIES OF CHILDREN WITH ASD USAGE IN THE WORK OF A PSYCHOLOGIST.....	69
Leonenko M.S., Myropoltseva N.I. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE PROBLEM OF PERSONALITY SELF-DETERMINATION IN DOMESTIC AND FOREIGN THEORY.....	77
Nadvynychna T.L. INTRODUCTION OF THE DIALOGUE MODEL IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS: CHALLENGES AND PROSPECTS.....	82
Naichuk V.V., Fomenko K.I., Kuznietsov O.I. PSYCHODIAGNOSTICS OF THE FLOW STATE IN CREATIVE ACTIVITY.....	87
Rodina N.V., Fokin A.S. THE IMPACT OF THE WORLD ASSUMPTIONS OF THE PERSONALITY ON THEIR PERCEPTION OF SAFETY AND COPING BEHAVIOR.....	92
Serha T.O., Smoliakova L.Yu. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE SOCIAL “SELF” OF STUDENTS IN SITUATIONS OF CRISIS OF VOCATIONAL TRAINING.....	98
Sytnyk S.I., Polshkova S.H., Yakovenko S.I. GENDER FEATURES OF IDEAS ABOUT THE IDEAL PARTNER IMAGE IN MARRIAGE.....	105
Tynkov O.M., Dolhopolova O.V., Favorova K.M. ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE PROCESS OF PSYCHOLOGICAL DEFORMATION OF PERSONALITY.....	110
Kharchenko N.V., Volzhentseva I.V., Lyla M.V. MEANINGFUL AND SEMANTIC ASPECTS OF TOLERANCE AS A COMMUNICATIVE PHENOMENON.....	115
Cherniak A.V. PSYCHOTIC EPISODE AS A TRAUMATIC EVENT IN ENDOGENOUS PATIENTS.....	121
Chyzhyk K.O., Virna Zh.P., Ivanashko O.Ye. TEMPORAL FEATURES OF THE FUTURE IMAGE OF A NEUROTIC PERSONALITY.....	127
Yatsenko A.O., Miliutina K.L. PERCEPTION OF OWN BODY IN PERSONS ENGAGED IN SOCIAL DANCES.....	132
SECTION 5	
PSYCHOLOGY OF WORK	
Burlieiev O.L., Vasylenko O.O., Kalinchuk A.A. THE INFLUENCE OF PROACTIVE THINKING ON THE EFFICIENCY OF INTELLECTUAL ACTIVITY.....	137

**SECTION 6
SOCIAL PSYCHOLOGY. LEGAL PSYCHOLOGY****Bessaraba O. Yu.**SOCIAL-PSYCHOLOGICAL CORRECTION
OF MALADAPTATION OF ATO / JFO VETERANS.....141**Hordiienko K.O.**MORAL DISENGAGEMENT AS A FACTOR
OF CYBERBULLYING AMONG STUDENTS.....147**Kunchenko D.A.**EMPATHY AS THE MAIN MECHANISM FOR PROVIDING
THE FIRST STAGE OF CONTAINING.....152**Leonova I.M.**

CAUSES OF LONELINESS OF WOMEN FROM DIFFERENT SOCIAL GROUPS.....160

Shurupova K.V., Shustrova K.V.PSYCHOLOGICAL ASPECT OF LOWER CLASS
SOCIAL PORTRAIT IN UKRAINE.....168**A NEW TYPE OF SCIENTIFIC SERVICES.....173**

СЕКЦІЯ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

ПОШИРЕННЯ ПСЕВДОНАУКИ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРИЧИН ТА НАПРЯМІВ

THE SPREAD OF PSEUDOSCIENCE IN MODERN SOCIETY: A SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF THE CAUSES AND DIRECTIONS

У статті розглядається проблема поширення псевдонауки в сучасному світі. Псевдонаука – це теорія, концепція, учення або методологія, яка явно чи приховано претендує на науковий статус, але не відповідає базовим критеріям науковості й суперечить твердо встановленим науковим фактам. Окреслено різницю між псевдонауковими й позанауковими теоріями, яка полягає в наявності або відсутності претензії на науковий статус. Виділено й охарактеризовано 4 напрями поширення псевдонауки:

- 1) псевдонауку в галузі медицини;
- 2) езотерику й окультизм;
- 3) теорії, які намагаються пов'язати релігію або містику з наукою;
- 4) псевдонаукові теорії, висунуті представниками наукового співтовариства.

Окремо розглянуто теорію плоскої Землі як псевдонауку, що найшвидше набирає популярність. Виділено такі причини поширення псевдонауки:

- 1) поширення релятивізму в науці й культурі;
- 2) велику кількість псевдонаукового контенту в засобах масової інформації та інтернеті;
- 3) неспроможність популяризаторів науки подолати потік псевдонауки;
- 4) комерціалізацію та дефундаменталізацію освіти й науки;
- 5) більш якісну мімікрію псевдонауки під науку;
- 6) відсутність адекватного державного регулювання проблеми.

Поширення псевдонауки розглядається автором як частина ширшого процесу архаїзації сучасного суспільства – відкату до домодерних форм мислення та соціальних практик. Як і архаїзація, поширення псевдонауки є процесом, що протистойть модернізації.

Ключові слова: псевдонаука, позанаукові знання, імітація раціональності, релятивізм, архаїзація.

The article deals with the problem of the spread of pseudoscience in the modern world. Pseudoscience is a theory, concept, doctrine or methodology that explicitly or implicitly claims scientific status, but does not meet the basic criteria of scientific character and contradicts well-established scientific facts. The author outlined the difference between pseudoscientific and non-scientific theories, which consists in the presence or absence of a claim to scientific status. 4 directions of the spread of pseudoscience are highlighted and characterized:

- 1) pseudoscience in the field of medicine;
- 2) esotericism and occultism;
- 3) theories that try to combine religion or mysticism with science;
- 4) pseudoscientific theories put forward by representatives of the scientific community.

The author characterized the flat earth theory as the fastest growing pseudoscience.

The following reasons for the spread of pseudoscience are formulated:

- 1) the spread of relativism in science and culture;
- 2) a large amount of pseudoscientific content in the media and the Internet;
- 3) popularizers of science cannot cope with the flow of pseudoscience;
- 4) commercialization and defundamentalization of education and science;
- 5) pseudosciences began to be more qualitatively mimicked as science;
- 6) lack of adequate state regulation of the problem.

The official discourse in Ukraine promotes homeopathy, astrology and numerology. The dissemination of pseudoscience is considered by the author as part of the process of archaization of modern society – a return to premodern forms of thinking and social practices. Archaization and the spread of pseudoscience are the opposite of modernization.

Key words: pseudoscience, non-scientific knowledge, imitation of rationality, relativism, archaization.

УДК 316(075.8)

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.1>

Катруха Є.В.

аспірант кафедри політичної соціології
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

У сучасному світі колосальний науково-технічний прогрес поєднується з ірраціоналізацією масової свідомості й повсюдним поширенням псевдонаукових теорій і вчень, яким, здавалося би, не місце у XXI столітті. В останні пів століття дослідники помічають сплеск різних псевдонаукових і позанаукових теорій і вчень, які в епоху засобів масової інформації (далі – ЗМІ) та інтернету практично не мають перешкод для поширення. На тлі падіння рівня освіти обиватель втрачає здат-

ність відокремлювати наукову інформацію від псевдонаукової. Це проявляється не тільки у відносно безпечному захопленні гороскопами та перегляді шоу з екстрасенсами, але й у відмові від вакцинації та в лікуванні серйозних хвороб методами альтернативної медицини з недоведеною ефективністю. В останні півтора року ірраціоналізація масової свідомості тільки загострилася в умовах пандемії коронавірусної інфекції, яка наочно продемонструвала масштаби цієї ірраціо-

налізації: незважаючи на всі наукові медичні докази, величезна кількість людей заперечує небезпеку COVID-19 і ще більша кількість людей відмовляється від вакцинації від нього.

Окреслені тенденції потребують соціологічного осмислення. Як правило, ця проблема викладається або в публіцистичному ключі, або в її теоретичному аспекті – філософському. У соціології тема поширення псевдонаукових учень розроблена слабо. Поширення псевдонауки має складні різноманітні причини (ідеологічні, соціальні, культурні, внутрішньо-наукові й інші), тому цей процес варто аналізувати з боку соціології, яка (в ідеалі) за кожним явищем прагне побачити багатофакторну зумовленість.

Мета статті – охарактеризувати причини й напрями псевдонауки в сучасному суспільстві. Автор уже аналізував проблему демаркації наукового й псевдонаукового знання в попередній публікації [7], тепер доцільно розглянути онтологічний аспект проблеми поширення псевдонауки в сучасному суспільстві. З огляду на багатоманіття різних псевдонаук, кожна з яких можна зробити предметом окремого дослідження, стаття не претендує на повноту й усеосяжність аналізу зазначеної проблеми. Наше завдання полягає у спробі позначити проблему й намітити основні реперні точки для соціологічного аналізу.

Розглянутий у статті феномен в українськомовній і російськомовній літературі найчастіше визначається як псевдонаука (лженаука). Дещо рідше використовуються терміни квазінаука й паранаука. Деякі дослідники розмежовують ці поняття, але найчастіше вони розглядаються як більш-менш синонімічні. За нашою думкою, у цих термінів є різниця у відтінках, але в більшості контекстів поняття цілком взаємозамінні. Ми будемо використовувати поняття «псевдонаука» як найбільш вживане в науковій літературі та близьке до англійського *pseudoscience*. Ми пропонуємо таке визначення: псевдонаука – теорія, концепція, учення або методологія, яка явно чи приховано претендує на науковий статус, але не відповідає базовим критеріям науковості й суперечить твердо встановленим науковим фактам. Тобто йдеться про теорії, які не є науковими, але мають претензію на науковий статус.

З пострадянських дослідників псевдонауки можна назвати таких представників соціальних наук, як Г. Абель, В. Бажанов, В. Гінзбург, М. Жбанов, А. Конопкін, Е. Кругляков, Н. Мартишина, Л. Медведєв, В. Найдиш, Б. Пружинін, Салпагарова. М. Скоморохов, С. Степін, Л. Фесенкова, Л. Щеглова та інші. Серед західних авторів виділимо І. Лакатоса, П. Куртца, Д. Сміта, Дж. Холтона, С. Хенсона й інших.

Не варто плутати псевдонаукове знання з позанауковим. В англійській літературі

ненаукове знання прийнято ділити на 2 категорії: non-scientific (позанаукове) та unscientific (навколонаукове) [1]. Псевдонаука належить до навколонаукового знання, вона протистоїть науці, конкурує з нею. Позанаукове знання містить релігію, міфологію, повсякденне знання, тобто ті типи знання, які безпосередньо не заходять на поле науки, а йдуть із нею паралельно. Позанаукові вчення у своїй основі містять *відмову від раціональності* як такої, тоді як псевдонаукові використовують *імітацію раціональності*. Тобто у випадку з позанауковим знанням ми маємо справу з ученнями, що пропонують суто магичні, надприродні пояснення явищ навколишнього світу, а у випадку з псевдонаукою пояснення хоча би частково має зовні раціональний характер. Різницю добре можна проілюструвати на прикладі релігії та креаціонізму. Релігія оперує виключно надприродними поясненнями й передбачає ірраціональну віру у всемогутнє божество. А креаціонізм – це, можна сказати, наукоподібна версія релігії, він постійно апелює до авторитету науки, оперує науковою термінологією, законами природничих наук. За формою креаціоністські матеріали схожі на наукові, тому вони належать до псевдонауки, а релігія – ні, хоча обидва вчення спираються на ті самі доктрини. Також не варто плутати псевдонауку й погану науку (*bad science*), пов'язану з недбало проведеними експериментами. Псевдонаука передбачає порушення критеріїв науковості, тоді як погана наука пов'язана, імовірно, з недбалим проведенням дослідження. На практиці їх не завжди легко розмежувати, але загалом різниця зрозуміла. Хоча дуже складно провести чітку межу, що відокремлює наукове знання від псевдонаукового, на практиці більшість теорій і вчень, які прийнято зараховувати до псевдонаукових, настільки сильно не відповідають науковим критеріям, що їхній псевдонауковий статус не викликає сумнівів (астрологія, нумерологія, екстрасенсорика, креаціонізм, гомеопатія, хіромантия, уфологія, теорія плоскої Землі тощо).

Є величезна кількість псевдонаук, розглянути навіть декілька десятків найпоширеніших із них у межах статті неможливо. Тому ми згрупували псевдонауки в декілька умовних напрямів і розглянемо коротко кожен із них.

Псевдонаука в галузі медицини. Сюди ми відносимо альтернативну медицину – не підтверджені науковими доказами про ефективність і безпеку методи лікування захворювань (гомеопатію, остеопатію, біоенергетику тощо), а також антивакцинаторський рух, ВІЛ-дисидентство, заперечення вірусу COVID-19. Ефективність гомеопатичних засобів не доведена жодним серйозним науковим дослідженням. Сам принцип гомеопатії такий,

що в багатьох ліках діючу речовину розведено до повної відсутності, в інших же вона присутня в мізерно малих дозах. Здавалося би, будь-якій освіченій людині зрозуміло, що якщо ліки не містять жодної молекули лікарської речовини, то вони не можуть працювати. Проте в Україні захищають дисертації з гомеопатії, у низці медичних вишів вона викладається як нормальна медична дисципліна, не кажучи вже про вільний продаж гомеопатичних засобів у звичайних аптеках. У Росії аналогічна ситуація: незважаючи на меморандум Комісії з боротьби з лженаукою Російської академії наук (далі – РАН) про псевдонауковість гомеопатії, її становище від цього не змінилося. В Україні при Національній академії медичних наук також діє Комісія з питань боротьби з лженаукою та фальсифікацією наукових досліджень, але про неї мало хто знає, оскільки інформаційного викладу її діяльність (якщо вона взагалі ведеться) у ЗМІ практично не отримує, а тому про позитивний вплив на масову свідомість годі й говорити.

Проблема полягає в тому, що офіційний дискурс в Україні не тільки не сприяє просвітництву через викриття псевдонаук, а й неприховано просуває багато з них. Так, у парламентському виданні «Урядовий кур'єр» автором через пошук на його сайті було знайдено 6 матеріалів, що пропагують гомеопатію. Ще в 4 матеріалах вона згадувалася в нейтральному ключі, матеріалів із критичною згадкою гомеопатії знайдено тільки 2 (причому критика гомеопатії в цих матеріалах епізодична). У парламентському виданні «Голос України» така ж картина: 4 позитивні, 5 нейтральних та 1 умовно критичний матеріал про гомеопатію. Тобто офіційний дискурс формує некритичне й позитивне ставлення до псевдонауки гомеопатії та відкрито піарить деяких лікарів-гомеопатів, особливо Київську школу гомеопатів на чолі з Дем'яном і Тетяною Поповими.

Відмова від вакцинації, на щастя, не пропагується державними ЗМІ, але проблема стоїть гостро. Згідно з міжнародним опитуванням від The vaccine confidence project, що проводилося у 2016 році, в Україні 25% населення вважають щеплення небезпечними. Ситуація характерна не тільки для України – у Франції противників щеплень, згідно з тим самим опитуванням, взагалі 41%. У травні цього року, за даними Київського міжнародного інституту соціології, 53% українців не були готові найближчим часом робити собі щеплення від ковіду.

Езотерика й окультизм. Насамперед маються на увазі астрологія, нумерологія, екстрасенсорика, хіромантия, алхімія, деякі види магії. Розглядаючи масштаби поширення псевдонауки в сучасному українському

й світовому суспільстві, не можна не торнутися астрології, яку вважають «еталонною псевдонаукою» [4, с. 3]. Хоча вона на 100% спростована надійними науковими даними, астрологія наполегливо претендує на науковий статус і відтворює зовнішні наукові атрибути. У всьому світі регулярно відбуваються міжнародні астрологічні конференції, за результатами яких публікуються збірники тез. Ці тексти рясніють науковими термінами й наукоподібними конструкціями, деякі з них написані людьми з науковими ступенями. Подібні конференції щорічно проводяться і в Україні. У багатьох великих містах у нашій країні є астрологічні організації, які проводять тренінги, семінари, конференції та організують платне навчання астрології (школа астрології Шестопалова, Київський народний астрологічний університет, регіональна Львівська асоціація астрологів та інші). Гороскопи в нас публікуються практично в кожному виданні, подаються рухомим рядком на телебаченні, астрологи в ЗМІ позиціонуються як експерти з усіх питань. Навіть якщо звернутися до офіційних друкованих видань нашого уряду й парламенту – «Урядовий кур'єр» і «Голос України», то й у них ми виявляємо велику кількість матеріалів про астрологію та гороскопи (як і про нумерологію та дещо менше про екстрасенсів). А «Голос України» публікує гороскопи на кожний тиждень. Таким чином, астрологія навіть в офіційному українському дискурсі позиціонується як щось нормальне.

П. Куртц пов'язує розквіт астрології з 1960-х років становленням засобів масової інформації [9, с. 26]. Астрологічна пропаганда в ЗМІ виявилася голоснішою за наукову. У 1975 році в журналі «The Humanist» було опубліковано заяву 186 провідних американських учених (і серед них 18 нобелівських лауреатів), які висловили занепокоєння тим, що ЗМІ активно просувають астрологію. Однак і нині така тенденція збережена. За опитуванням Євробарометра 2005 року, 41% європейців віднесли астрологію до наукових дисциплін [2, с. 35].

Теорії, які намагаються пов'язати релігію або містику з наукою. Насамперед до такого напрямку ми відносимо креаціонізм у його різноманітних варіаціях, але також сюди можна віднести парапсихологію та телегонію. Наприкінці XIX століття відкриття еволюції Ч. Дарвіном вдарило по авторитету релігії. Хоча релігія ніколи не претендувала безпосередньо на науковий статус, деякі епізоди Старого Завіту стали явно суперечити науковій картині світу. На противагу цьому виник креаціонізм як наукоподібне обґрунтування релігії. Є багато різновидів креаціонізму (младоземельний, метафоричний і навіть «науковий»), але всі вони однозначно суперечать науковим даним. Однак шляхом імітації раціональності

й зовнішньої науковості креаціонізм досягає успіху в залученні прихильників. Креаціонізм поширений у сучасному суспільстві. У США аж до середини 1960-х років він викладався в школах. Нині на Заході та у країнах Співдружності Незалежних Держав він витіснений з офіційної освіти, але є в приватних навчальних закладах. В Україні, як і в Росії (справа Марії Шрайбер), робилися спроби ввести викладання креаціонізму у школах. У 2007 році в Україні з такою вимогою виступали навіть троє вчених, двоє з яких були членами Національної академії наук (далі – НАН). З 2015 року в нашій країні проводиться факультативна олімпіада «Юні знавці Біблії», яка містить запитання зі сфери теології та креаціонізму, а не релігієзнавства або історії релігії. У США, за опитуванням інституту Gallup, у 2019 році 40% людей вважали, що бог створив усе живе не більше 10 тисяч років тому, і ще 33% відсотки опитаних упевнені, що бог керував процесом еволюції людини. Тобто 73% респондентів дотримуються тієї чи іншої версії креаціонізму. У Великобританії половина населення заперечує еволюцію. В Україні соціологічних опитувань на цю тему немає, але картина приблизно така ж. Креаціонізм успішно мімікрує під науку. Наприклад, у статті про 10 аргументів на користь молодості Землі й створення світу автори пишуть про м'які тканини у скам'янілостях, непошкоджені фрагменти білка колагену, магнітне поле Землі, гелій у радіоактивних породах, вуглець-14, дезоксирибонуклеїнову кислоту (далі – ДНК) і багато інших суто наукових понять [12]. Логіка в міркуваннях та інтерпретація даних страждають, але для обивателя текст виглядає як науковий.

Псевдонаукові теорії, висунуті представниками наукового співтовариства. Це, наприклад, «Нова хронологія» А. Фоменко, ДНК-генеалогія А. Кльосова, теорія «несилової взаємодії» Юрія Тесли й інші. Нерідко псевдонаукові теорії створюють визнані у своїх галузях вчені. Яскравим прикладом є псевдоісторична концепція «нової хронології» видатного математика, академіка РАН Анатолія Фоменка. Теорія користується великою популярністю, її автором спільно з іншим математиком Глібом Носівським видано сотні книг із загальним тиражем понад мільйон примірників. Автори застосували математичні й астрономічні розрахунки до історії та отримали абсурдні результати: нібито вся писана світова історія набагато коротша, ніж прийнято вважати, і триває вона з Х століття нашої ери. Автори заперечують античний період історії, а відносно надійна задокументована історія, на їхню думку, почалася в XVII столітті. Їхні тексти дуже наукоподібні, оскільки написані вченими. Це поширений приклад того, як учений зайнявся не своєю галуззю

та помилився в ній. Сучасна наука настільки складна, що найчастіше вчені навіть не цілком орієнтуються в непрофільних темах своїх наукових дисциплін, а вже коли вони заходять на поле зовсім іншої науки або намагаються створити глобальну «теорію всього», на виході нерідко виникає псевдонаука.

Зазначеними напрямками не вичерпується все різноманіття псевдонаук, ми навели лише ті, які, на наш погляд, є найбільш масовими й показовими. У такі напрями не вписуються такі популярні нині псевдонауки, як уфологія та теорія плоскої Землі. Причому остання заслуговує на окремий розгляд, оскільки яскраво ілюструє ступінь ірраціоналізації масової свідомості. Спільноти прихильників плоскої Землі стали активно з'являтися пів століття тому, але вони об'єднували сотні осіб, не більше. Нині, як свідчать опитування, у світі десятки, а то й сотні мільйонів прихильників такої безглуздої псевдонауки. У США, за опитуванням YouGov, у геліоцентричну модель повністю вірять тільки 84% респондентів, а 2% населення твердо вважає Землю плоскою. У Бразилії, за дослідженням інституту Datafolha, 7% населення заперечує кулясту концепцію Землі. У Росії, за опитуванням Всеросійського центру вивчення громадської думки, 3% респондентів вважають Землю плоскою, а 4% вагаються. Теорія плоскої Землі нині являє собою зразкову псевдонауку: її «ідеологи» стали використовувати дуже наукоподібні аргументи й посилаються на закони фізики (хоч і в неправильній інтерпретації). Сучасні прихильники цієї псевдонауки говорять не тільки про те, що «нам про все брешуть» і «всі фото з космосу підробки». Вони у своїх міркуваннях кажуть про силу тяжіння, прискорення в 9,8 м/с, викривлення Землі за лінією горизонту тощо. Проводяться навіть міжнародні конференції плоскоземельників. Теорія плоскої Землі адаптувалася, прийнявши наукоподібний вид. Це яскравий зразок імітації раціональності, коли навіть безглузда ахінея, що подається під наукоподібним соусом, має успіх у залученні прихильників. Не випадково вчені-популяризатори стали серйозно пояснювати, чому Земля все-таки кругла, а не плоска, хоча раніше ця тема ігнорувалася через очевидність.

Розглянемо причини, що зумовлюють поширення псевдонауки:

1. Поширення релятивізму в науці й культурі. У другій половині XX століття в науці відбувся розворот до постпозитивістської методології, домінувати стали в різному ступені релятивістські концепції Т. Куна, І. Лакатоса, П. Фейєрабенда, К. Хюбнера та інших. Це призвело до розмивання меж між науковим і ненауковим знанням та легітимувало статус багатьох псевдонаук [11, с. 119]. Релятивізм робить науку

безпорадною перед критикою псевдонаук, чим останні стали активно користуватися, імітуючи лише зовнішні ознаки науки, тоді як порушення критеріїв науковості в межах релятивістської парадигми не є великою проблемою, оскільки ці критерії стають дуже розмитими. Філософ і методолог науки К. Хюбнер писав, що наука не має переваги перед міфом, вона не більш раціональна, ніж міф, і не може його спростувати [3, с. 184]. За П. Фейєрабеном, наука нічим не більш істинна, ніж магія, міф, релігія та інші форми позанаукового пізнання. Соціолог Л. Іонін у своїх роботах розвиває схожу тезу про безконфліктне співіснування науки й магії, причому остання, на його думку, вдало доповнює науку [5, с. 167]. Т. Кун представив більш помірковано релятивістську концепцію зміни парадигм у результаті наукових революцій. Наукове пізнання, за Т. Куном, розвивається не кумулятивно, а в результаті стрибкоподібних наукових революцій. За цим криється неявна теза про те, що нинішня картина світу аж ніяк не непорушна та може бути перевернута внаслідок нової наукової революції. Це сильно знижує науковий потенціал для критики псевдонауки, адже її прихильники завжди можуть заявити, що після наукової революції їхня концепція вже не буде суперечити науці.

Отже, нині наука втратила статус єдиного правильного способу пізнання навколишньої дійсності [14, с. 23]. Відбулася зміна типу методологічного усвідомлення науки, у межах якого критика псевдонауки сильно ускладнюється. У результаті наука стає більш еkleктичною, у неї проникають навколонукові й псевдонаукові концепції. Схожа релятивізація відбувається й у масовій свідомості. Можна сказати, що ми живемо в епоху, коли думка стає важливішою за знання. Ці тенденції стали можливими багато в чому внаслідок розвитку ЗМІ та інтернету, що можна розглядати як другий фактор поширення псевдонауки в сучасному суспільстві.

2. Велика кількість псевдонаукового контенту в ЗМІ й інтернеті. ЗМІ спотворюють результати наукових досліджень і дають підґрунтя для прихильників псевдонаук. З появою інтернету кожен отримав право на висловлювання, фільтрувати інформацію стало складно. Нормальні наукові дані та якісний науковий і науково-популярний контент губляться в потоці ахінеї та сумнівних матеріалів. Водночас ми згодні з думкою дослідників, які підкреслюють, що роль ЗМІ й масової культури в поширенні псевдонауки велика, але не першорядна [10, с. 145]. ЗМІ виконують здебільшого інструментальну роль у цьому процесі, адже велика кількість псевдонауки в них лише відбиває запити суспільства споживання. Тобто якби гороскопи не мали такий попит, то їх би ніхто не друкував.

3. Популяризатори науки не справляються з потоком псевдонауки. Поширення псевдонаукових теорій поставило науку перед необхідністю реагувати на цей виклик. Якщо раніше академічне співтовариство здебільшого не вважало за необхідне звертати увагу на псевдонауку, то тепер учені дедалі частіше стали виступати з її викриттям. Як правило, ці викриття мають науково-популярну форму. В останні декілька десятиліть можна говорити про тренд збільшення кількості науково-популярного контенту, він став користуватися досить високим попитом. Якісна популяризація науки є одним із найефективніших способів боротьби з псевдонаукою та ірраціональними віруваннями. В умовах деградації освіти, коли більшість людей мають слабе уявлення про базові наукові принципи, поширення наукової інформації у простій і цікавій формі має сприяти масовому просвітництву. І частково це відбувається, але сучасний науково-популярний контент має декілька недоліків. По-перше, наукопоп за визначенням передбачає спрощення матеріалу. А щоб наукова інформація стала зрозумілою сучасному обивателю, який не має навіть базових наукових знань, потрібно буквально розжовувати матеріал. У результаті наукове знання сильно спрощується, примітивізується. У процесі спрощення відбувається й спотворення інформації, як наслідок, породжуються нові міфи. Таке спрощення перетворює споживання науково-популярної інформації на просте й розважальне заняття. Це не стимулює людей до самостійного наукового пошуку, а навпаки, розслабляє їх, у результаті наукопоп-контент дивляться некритично й заради розваги, а засвоєння інформації не відбувається, не кажучи вже про те, що на фундаментальному рівні людина не починає краще розуміти науку. По-друге, популяризатори науки схильні давати односторонні пояснення складних явищ. Поширеним стало біологізаторство – такий редукціонізм, коли вся людська діяльність зводиться до генетики, інстинктивних реакцій, хімічних процесів у головному мозку тощо. Яскравий приклад – стаття «Ген Бога» відомого біолога, популяризатора науки Олександра Панчина, у якій причини релігійності зведені до пошкоджень головного мозку (при цьому зазначається, що хворі на епілепсію – особливо релігійні люди) за умови повного ігнорування соціальних, культурних, економічних чинників. Нарешті, популяризатори науки за межами своїх компетенцій нерідко пропагують відверту псевдонауку. Наприклад, відомий популяризатор математики Олексій Савватеев агітує за креаціонізм і гомеопатію. Отже, якість науково-популярного контенту також могла би бути кращою.

4. Комерціалізація та дефундаменталізація освіти й науки. Ми живемо в епоху

неолібералізму, коли ринкові відносини проникають в усі сфери суспільного життя, у тому числі в освіту. Основна функція освіти тепер зводиться не до передачі фундаментальних знань, а до навчання конкретних знань і навичок. Освіта більше не формує людини з критичним мисленням та базовими знаннями природних і гуманітарних наук. Виші готують вузькопрофільних фахівців, які, крім своєї галузі, нічого не знають. Кількість годин і складність програм із природничих предметів у школах також істотно знизилася. Це загальноосвітня тенденція – освіта комерціалізується, стаючи дедалі менш фундаментальною та більш прикладною. Як наслідок, люди більше не в змозі розпізнати псевдонауку, якщо її ідеологи жонглюють науковим тезаурусом, імітують науковий стиль викладу, наводять формули, графіки, посилання на наукові дослідження тощо.

Схожі тенденції відбуваються й у науці. Ринкова логіка привела науку до переорієнтації з фундаментальних досліджень на прикладні, які є економічно вигіднішими в поточний момент. Як пише В. Пружинін, прикладне дослідження є локальним, фрагментарним, методологічно примітивним та ізольованим від загального контексту науки, а отже, воно легко трансформується у псевдонауку [11, с. 121].

5. Псевдонауки стали якісніше мімікрувати під науку. Як зазначають деякі дослідники, нині багато псевдонаук демонструють дивовижну готовність урахувувати наукову критику й удосконалювати свої аргументи з її врахуванням. Дискурс гомеопатів за формою складно відрізнити від дискурсу доказової медицини. Антивакцинатори¹ стали посилатися на наукові дослідження та використовувати суто науковий тезаурус. Креаціоністи винаходять нові аргументи для заперечення теорії еволюції та великого віку Землі. Астрологи намагаються повернути на свою користь навіть сучасні відкриття в нейрофізіології. Причому якщо деякі псевдонауки із самого початку робили ставку на сильну імітацію раціональності й копіювання зовнішніх атрибутів науки, то в останні десятиліття навіть езотерика та окультизм стали більш наукоподібними. Це явище Л. Фесенкова називає сцієнтизацією езотерики [13]. Тому якщо раніше їх можна було віднести до сфери позанаукового знання, то тепер значну частину езотеричних та окультичних учень дослідники відносять саме до псевдонауки.

¹ Йдеться про ідеологів антивакцинаторського руху. Побутові антивакцинатори здебільшого використовують далекі від раціональності аргументи, але авторитетами для них є псевдовчені, які посилаються на сотні наукових досліджень, маніпулятивно спотворюючи їх суть.

6. Відсутність адекватного державного регулювання проблеми. Як уже зазначалося, офіційний дискурс прихильний до багатьох псевдонаук, особливо до гомеопатії, астрології, нумерології, екстрасенсорики. Українська комісія з боротьби з лженаукою існує здебільшого номінально та займається більшою мірою питаннями плагіату в дисертаціях, ніж системною боротьбою з псевдонауковими помилками.

На нашу думку, поширення псевдонауки доцільно розглядати не як ізольований процес, а в контексті процесів архаїзації сучасного суспільства. Для сучасного суспільства характерна ірраціоналізація, примітивізація та міфологізація масової свідомості, відкат до домодерних форм мислення, соціальної організації та соціальних практик [8, с. 63–64]. Поширення псевдонауки – одна з форм прояву масштабного процесу архаїзації. У цьому нам близькі міркування А. Матецької [10, с. 152–153], яка пов'язує ці два процеси. Вона зазначає, що наука та псевдонаука мають принципово різні цілі пізнавальної діяльності. Наука прагне до об'єктивного пізнання реальності, а псевдонаука таку мету не ставить, відкидаючи об'єктивність як таку. Крім того, наука породжена модернізацією, у межах якої відбувалися раціоналізація та соціокультурна диференціація, тоді як псевдонаука – контрмодернізаційна тенденція, спрямована на подолання раціоналізації та диференціації. Псевдонауку можна розглядати і як форму, і як симптом архаїзації – обидва процеси протилежні модернізації. На практиці псевдонаука нерідко просувається її adeptами з апеляцією до давнини, причому минуле в таких випадках завжди позиціонується як щось апріорі позитивне та протиставляється сучасності, описуваної скептично [6, с. 51–52].

У сучасному світі дедалі більшого поширення набувають різноманітні форми псевдонаукового знання. Деякі з них самі собою нешкідливі, але є індикатором ірраціоналізації та релятивізації масової свідомості, недостатньої освіченості суспільства, кризових процесів усередині науки. Інші ж, крім переліченого вище, становлять безпосередню небезпеку для життя та здоров'я людей і суспільства загалом (ідеться насамперед про альтернативну медицину, ВІЛ- і ковід-дисидентство, антивакцинаторський рух). Причини цього феномену різноманітні. Поширення псевдонауки нерозривно пов'язане з трансформацією капіталістичної системи в неоліберальну й супутню соціальним і культурним змінам, з розвитком засобів масової інформації та внутрішньонауковими методологічними проблемами. Псевдонаука щільно вписана в сучасний медійний, політичний і повсякденний дискурси.

Поширення псевдонауки значною мірою зумовлене внутрішньонауковими факторами й методологічними зрушеннями у філософії науки, але не меншою мірою воно пов'язане із соціальними факторами. Ми схильні погодитися з дослідниками псевдонауки, які дотримуються соціального (соціологічного) підходу (це, наприклад, В. Арнольд, В. Гінзбург, Е. Кругляков, А. Мамзін та інші). Не заперечуючи чинники фактору наукової кризи, вони акцентують на суспільній зумовленості феномену псевдонауки. Комерціалізація сучасного неоліберального суспільства перетворює псевдонауку на товар, який добре продається та монетизується.

Аналіз зв'язку між архаїзацією та поширенням псевдонауки вважаємо перспективною темою для подальших досліджень, оскільки, з одного боку, співвіднесеність цих процесів не викликає в нас сумнівів, а з іншого боку, така постановка питання практично не розглядалася в межах соціальних наук.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Hansson S.O. Science and Pseudo-Science. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. 2008. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/pseudo-science/>
2. Europeans, Science and Technology. *Special Eurobarometer*. 2005. 292 p.
3. Бажанов В.А., Конопкин А.М. О классификации подходов к определению псевдонауки: традиции и новации. *Epistemology & Philosophy of Science*. 2012. № 1. P. 174–191.
4. Гинзбург В.Л. Астрология и лженаука. *Наука и жизнь*. 2009. № 1. С. 2–12.
5. Ионин Л.Г. Новая магическая эпоха. *Логос*. 2005. № 2. С. 156–173.
6. Катруха Є.В. Актуальність проблеми розповсюдження псевдонауки в сучасній Україні. *Збірник тез доповідей XIX Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених*, м. Харків, 18–19 березня 2021 р. Харків, 2021. С. 51–52.
7. Катруха Е.В. Определение псевдонауки в контексте проблемы демаркации научного и ненаучного знания. *Габітус*. 2020. № 15. С. 11–19.
8. Катруха Е.В. Теоретико-методологические основания исследования архаизации общественного сознания. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2018. № 40. С. 63–68.
9. Куртц П. Искушение потусторонним / пер с англ. Москва : Академический проект, 1999. 601 с.
10. Матецкая А.В. Псевдонаука и псевдорелигия в современном обществе. *Религия и религиозность в локальном и глобальном измерении* : материалы международной научно-практической конференции, г. Владимир, 30 сентября 2014 г. Владимир, 2014. С. 138–155.
11. Пружинин Б.И. Псевдонаука сегодня. *Вестник Российской академии наук*. 2005. № 2. С. 117–125.
12. Топ 10 аргументов в пользу молодости Земли и сотворения мира. 2019. *Креационный планета Земля* : веб-сайт. URL: <https://creacenter.org/ru/news/svide-telstvo-molodosti-zemli-i-tvoreniya> (дата звернення: 06.10.2021).
13. Фесенкова Л.И. Сциентизация эзотерики и псевдонаука. *Социологические исследования*. 2004. № 2. С. 92–98.
14. Щеглова Л.В, Борисова Ю.В. Роль эзотерики в современном научном познании. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 7 «Философия»*. 2015. № 1. С. 22–27.

СЕКЦІЯ 2

СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

ДИСКУРС ВАКЦИНАЦІЇ ВІД COVID-19: МОДЕЛЮВАННЯ ДИСКУРСИВНИХ ПРАКТИК (НА ПРИКЛАДІ ДОНОРІВ ПЛАЗМИ КРОВІ)

COVID-19 VACCINATION DISCOURSE: MODELING DISCOURSE PRACTICES (ON THE EXAMPLE OF BLOOD PLASMA DONORS)

Сьогодні у всьому світі однією зі значущих тем, пов'язаною з пандемією, є питання виробництва вакцин, вакцинація населення і формування колективного імунітету. З огляду на те, що вакцинація населення виступає основним засобом боротьби з поширенням COVID-19 і його наслідками, загострюється питання про загальну вакцинацію й умови її проведення. У зв'язку з цим актуалізується питання ставлення до вакцинації в українському суспільстві. Статтю присвячено розгляду ставлення до вакцинації у специфічній соціальній групі – донорів плазми крові. Дослідження проводилося у межах Харківської області. Донори крові виступають потенційно активною соціальною групою, котра може бути дискурсивною спільнотою та формувати суспільні установки щодо вакцинації.

Дослідження проводилося у рамках НДР № 0121U109814 «Соціолого-математичне моделювання ефективності управління соціально-епідемічними процесами для забезпечення національної безпеки України». Дослідження передбачало використання кількісних методів – інтерв'ю face-to-face із донорами плазми, використання елементів якісних методів (дискурс-аналізу).

Метою статті є побудова можливих поведінкових моделей щодо вакцинації на прикладі особливої групи мешканців Харківської області.

В опитуванні ставлення визначалося за чотирма основними критеріями: безпечністю; обов'язковістю/примусовістю; ефективністю; безальтернативністю вакцинації.

Виходячи з отриманих даних, у процесі кластерного аналізу усіх опитаних вдалося розподілити за трьома групами, кожен із кластерів віддзеркалює ставлення до вакцинації й отримав відповідну назву: «скептики», «конформісти», «лоялісти». Значна частина опитаних була віднесена до кластеру налаштованих скептично, найменший кластер – налаштованих лояльно.

Ключові слова: COVID-19, вакцинація, дискурсивні практики, соціальні практики, дискурс-аналіз, кластеризація, донор, пандемія.

Today, one of the most important topics on the agenda of the pandemic is the production of vaccines, vaccination of the population and the formation of collective immunity. Given that vaccination of the population is the main means of combating the spread of COVID-19 and its consequences, the question of general vaccination and its conditions is becoming more acute. In this regard, the issue of attitude to vaccination in Ukrainian society is relevant. The article is devoted to the consideration of the attitude to vaccination in a specific social group – blood donors. The study was conducted within the Kharkov region. Blood donors are a potentially active social group that can be a discursive community and form societal attitudes toward vaccination.

The study was conducted within the framework of the research № 0121U109814 "Sociological and mathematical modeling of the effectiveness of management of socio-epidemic processes to ensure the national security of Ukraine". The study involved the use of quantitative methods – face-to-face interviews with plasma donors, and the use of elements of qualitative methods, namely the article used elements of discourse analysis. The aim of the article is to build possible behavioral models for vaccination on the example of a special group of residents of the Kharkov region.

During the survey, attitudes were determined by four main criteria: safety; compulsory; efficiency; alternative to vaccination.

Based on the obtained data, during the cluster analysis all respondents were divided into three groups-clusters, each of the clusters reflecting the attitude to vaccination, and received the appropriate names "skeptics", "conformists", "loyalists". A significant proportion of respondents were classified as skeptical, the smallest cluster – loyal. There are two diametrically opposed positions, represented by clusters of "skeptics" and "loyalists", which is reflected in the discourse, which can be conditionally described as anti- and pro-vaccine.

Key words: COVID-19, vaccination, discursive practices, social practices, discourse analysis, clustering, donor, pandemic.

УДК 316.473:615.38
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.2>

Бойко Д.М.

к.соціол.н.,
старший викладач кафедри
політичної соціології
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

Нехаєнко О.В.

аспірант, старший викладач кафедри
політичної соціології
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

2020-й рік кинув виклик суспільству, оскільки саме на нього припав спалах коронавірусу SARS-CoV-2 по всьому світу. У повсякденний дискурс увійшли такі поняття, як «карантин», «локдаун», «епідемія», «пандемія», «вакцинація», «антивакцинаторство», «колективний

імунітет» і суміжні. Науковому аналізу, пов'язаному із пандемією COVID-19, головним чином піддають медичні та фармацевтичні аспекти, що пояснюється цілком очевидною необхідністю мінімізації ризиків, пов'язаних із високим рівнем захворюваності та стрімким

поширенню хвороби, проте з поля зору вчених вислизують найважливіші соціальні трансформації, нерозривно пов'язані з новими соціальними практиками ковідних реалій. Дотримання антиковідних заходів не тільки привчило суспільство до носіння масок і дотримання фізичної дистанції, але і сформувало нові соціальні умовності, ідентичності та почуття самості. Важливі економічні та політичні рішення, які приймаються по всьому світу на основі моделей розвитку епідемії, часто не враховують того, що населення реагує на небезпеки коронавірусу по-різному. Власне, необхідність вивчення реакції на SARS-CoV-2 – це значуще соціологічне завдання.

У статті ми розглядаємо тільки один аспект – ставлення до вакцинації у межах Харківської області, але загалом відзначаємо значний дослідницький потенціал (пост)ковідних досліджень, тож ця стаття є спробою проблематизації тематики досліджень суспільства за часів пандемії. Актуальність зумовлена тим, що у плюралістичних суспільствах індивідуальна поведінкова реакція на небезпеку зараження COVID-19 може сильно відрізнятись: вона може залежати від індивідуальних установок, належності до конкретних соціальних груп, ситуаційного контексту тощо. На ці особливості звертає увагу Мімі Лем, співробітниця Центру досліджень природних і гуманітарних наук Університету Бергена (Норвегія), яка здійснює спробу типізації поведінкових моделей у суспільстві, що живе за часів пандемії [2]. Використання подібної типізації дозволить отримувати більш точні дані у прогностичних моделях. Наприклад, усі ідентичності можна розділити на три групи, зумовлені очікуваною реакцією на обмежувальні заходи. Це «незгодні», «частково згодні», «згодні». Переважання у суспільстві певних груп визначатиме швидкість поширення хвороби, а розуміння, яка ідентичність найбільш представлена у конкретному суспільстві, дозволить надалі вибудовувати більш ефективну адресну комунікацію.

Аналіз стратегій різних типів реагування допомагає зрозуміти, які саме існують способи адаптації до реальності, що змінюється. У свідомості людей відбуваються зміни, які ще тільки належить досліджувати. Одним із методів дослідження може виступати дискурс-аналіз, оскільки саме за допомогою аналізу висловлювань щодо вакцинації вдається зробити висновки, по-перше, щодо сприйняття процесу вакцинації у суспільстві; по-друге, щодо того, як репрезентується загалом пандемія та зокрема вакцинація у публічному дискурсі (як в офіційному, так і в дискурсі ЗМІ).

Розгляд дискурсивних практик зумовлений тим, що вони є важливим типом соціальної практики, яка сприяє створенню соціального світу, включаючи соціальну ідентичність і соціальні відносини: дискурс як текст

може як створюватися, так і споживатися. Дискурсивні практики, виробництво і споживання тексту – головний фактор формування соціального і культурного відтворення. Тож, аналізуючи окремі висловлювання, ми можемо, по-перше, зробити висновки щодо суспільного ставлення до пандемії; по-друге, уточнити прогноз можливого вектору соціальних змін. Завдяки використанню кількісних методів соціологічного дослідження ми отримуємо комплексну картину. У статті ми проаналізуємо висловлювання, отримані внаслідок опитування донорів плазми крові у Харківській області.

Як зазначалося вище, нас меншою мірою будуть цікавити питання ставлення до пандемії загалом, **метою** статті є побудова можливих поведінкових моделей щодо вакцинації на прикладі особливої групи мешканців Харківської області.

Вакцинація широко визнана у рамках системи охорони здоров'я і медичним співтовариством як один із головних інструментів досягнення суспільного здоров'я. Ефективність цього методу підтверджується, наприклад, успішним викоріненням віспи, поліомієліту та значним зниженням рівня смертності від кору: згідно з даними ВООЗ, із 2000 по 2017 рік рівень смертності від кору у світі скоротився на 80% [1], проте навіть відносно успішній досвід вакцинації у минулому для багатьох людей не є достатнім аргументом для позитивної оцінки вакцинації у боротьбі із SARS-CoV-2. Завдання полягає у тому, щоб з'ясувати та систематизувати ставлення до вакцинації для подальшої аналітичної роботи. Апробація методології відбуватиметься на прикладі досить специфічної соціальної групи – донорів плазми крові.

Теоретико-методологічну базу дослідження становить критичний дискурс-аналіз (КДА) у варіації Нормана Феркло. Цей підхід як основний ракурс дослідження передбачає пошук взаємозв'язку дискурсу та поведінки, надаючи можливість простежити вплив дискурсів, що нав'язуються та/або відтворюються, з наявною соціальною практикою. Для цього використовується трирівнева модель: 1. дискурсивна практика, представлена вивченням процесів його продукування і сприйняття, яка виступає посередником між другим і третім рівнем і їхнім синтезом; 2. текстовий рівень, де дискурси та жанри реалізуються лінгвістично; 3. соціальна практика, вивчення якої передбачає виявлення більш широкого соціального контексту події [4]. Відповідно, на рівні дискурсивної практики реалізуються стратегії аргументації впровадження масової вакцинації, які мають за мету прямий вплив на соціальну практику (збільшення числа вакцинованих серед населення).

Особливе місце у цьому процесі займає така специфічна референтна група, як донори

плазми крові: з одного боку, представники цієї групи на практичному рівні знаходяться на близькій соціальній дистанції до медичних інституцій (за рахунок ситуативних чи регулярних візитів до медзакладів із метою донорства); з іншого – соціальна практика, що визначає цю групу (донорство), не є безпосередньо пов'язаною з досліджуваним дискурсом вакцинації від COVID-19. Тому включеність донорів до цього дискурсу не матиме системного характеру аналогічно до позиції мас. Відповідно, на донорів плазми орієнтовані ті самі дискурсивні стратегії аргументації впровадження масової вакцинації, що й на масову аудиторію: 1) безпечність вакцинації; 2) обов'язковість / примусовість вакцинації; 3) ефективність вакцинації; 4) безальтернативність вакцинації.

Емпірична база дослідження. Попри те, що у фокусі нашої уваги перебуває процес дискурсивної боротьби, у розрізі зв'язку дискурсивної практики із соціальною практикою референтної групи доцільно використовувати кількісні опитувальні методи – інтерв'ю face-to-face із донорами плазми. Дослідження проведено у рамках НДР № 0121U109814 «Соціолого-математичне моделювання ефективності управління соціально-епідемічними процесами для забезпечення національної безпеки України».

Емпіричне дослідження процесу дискурсивної боротьби проводилося за допомогою вимірювання ефективності стратегій аргументації впровадження масової вакцинації: респондентам було запропоновано низку тверджень щодо вакцинації, які вони могли оцінити за шкалою від «1 – повністю НЕ згодні» до «5 – повністю згодні» (для кожної зі стратегій аргументації було використано одне-два прями або зворотні твердження).

1. Безпечність вакцинації:

Аргументація щодо безпечності вакцинації як такої розколює аудиторію донорів плазми на три частини: тих, хто частково або повністю не згодні, що вакцинація безпечна (близько 37%); тих, хто частково або повністю згодні, що вакцинація безпечна (близько 31%); та тих, хто не визначився у модусі відповіді (близько 33%). Дещо більша консолідація спостерігається в артикуляції тези, що не всі вакцини є однаково безпечними: погоджуються з цим більшість респондентів (55%), не погоджуються – 18%, не мають вираженої позиції – 27%.

Зазначимо, що нині в Україні офіційно схвалені чотири вакцини проти COVID-19 (Moderna, Oxford/AstraZeneca, Pfizer/BioNTech, Sinovac); надалі слід з'ясувати ставлення до кожної з вакцин; це дозволить робити більш детальні висновки щодо мотивації відмови або побоювань, пов'язаних із безпекою вакцинації.

2. Обов'язковість / примусовість вакцинації.

На питання, чи повинна вакцинація від коронавірусу мати примусовий характер, більшість опитаних відповіли негативно. Більше 66% респондентів відзначили, що рішення про вакцинацію не повинно нав'язуватися або ж пропагуватися. Водночас обов'язковою вакцинацію вважають трохи менше третини опитаних (28%); майже стільки (27,5%) відзначили, що абсолютно не згодні із твердженням про обов'язковість вакцинації, а загальний відсоток незгодних становить 44%; трохи більше чверті відзначають, що в окремих аспектах підтримують обов'язковість вакцинації, а в деяких – ні.

Така картина може бути зумовлена тим фактором, що частина опитаних сумніваються у користі вакцинації: частково це може пояснюватися як стурбованістю із приводу безпеки

Таблиця 1

Оцінка донорами плазми крові безпечності вакцинації від SARS-CoV-2 (у % до опитаних)

	Повністю НЕ згодні	Швидше НЕ згодні	У чомусь згодні, у чомусь ні	Швидше згодні	Повністю згодні
Вакцинація є переважно безпечною	17,6	19,0	32,7	16,7	14,0
Не всі вакцини є однаково безпечними	7,8	10,1	26,8	18,3	37,1

Таблиця 2

Оцінка донорами плазми крові обов'язковості вакцинації від SARS-CoV-2 (у % до опитаних)

	Повністю НЕ згодні	Швидше НЕ згодні	У чомусь згодні, у чомусь ні	Швидше згодні	Повністю згодні
Вакцинацію необхідно зробити обов'язковою	27,5	16,7	26,1	16,2	13,5
Вакцинацію не треба нав'язувати чи пропагувати	10,3	7,6	15,8	12,1	54,2

вакцин, як вже зазначалося, так і сумнівами щодо їхньої доцільності загалом. Ми пропонуємо розмежовувати установки нерішучості щодо вакцинації й установки відмови від вакцини. Люди, які вже пройшли вакцинацію, можуть, тим не менше, зберігати певну недовіру або скепсис до окремих аспектів вакцинації.

І тут одним із потенційних дослідницьких завдань є виявлення факторів трансформації стурбованості та нерішучості на більш радикальну позицію – відмову від вакцинації. Це питання може мати і політичний характер, оскільки така «радикалізація» ситуації може спровокувати спалах захворювання у конкретних групах. Наприклад, можуть формуватися так звані «кластери невакцинації», у яких потенційно можуть виникати спалахи захворювань [3].

3. Ефективність вакцинації.

44% опитаних донорів плазми схильні вважати, що вакцинація не є вирішенням проблеми пандемії, сама така кількість респондентів відзначає, що повністю або швидше не згодні із твердженням, що необхідно використовувати будь-які ефективні вакцини; 27% не можуть визначитися із цього приводу; і лише 29% опитаних згодні, що треба використовувати будь-які вакцини у разі їх ефективності.

Виходячи з такої оцінки ефективності вакцинації, більш доцільно розглянути те, чи вбачаються їй альтернативи.

4. Безальтернативність вакцинації.

Незважаючи на те, що ВООЗ визнає вакцинацію чи не єдиним засобом боротьби з пандемією, в українському суспільстві це твердження підтримується відносно слабо, 38% опитаних донорів плазми крові повністю або частково не згодні, що пандемію можна побороти виключно за допомогою вакцини. Третина (33%) не мають чіткої позиції щодо

безальтернативності вакцинації. І лише 29% опитаних визнають, що вакцинація може розглядатися як основний (або єдиний) інструмент у боротьбі із SARS-CoV-2.

На основі наведених даних було проведено кластерний аналіз (ієрархічну кластеризацію методом Варда), що дозволяє виділити три основні моделі поведінки, які формуються у рамках групи донорів і відображають ставлення до вакцинації від SARS-CoV-2: 1) «скептики»; 2) «конформісти»; 3) «лоялісти».

Частка скептично налаштованих донорів плазми крові становить приблизно 43% від усього масиву, це значний показник з огляду на те, що передбачається, що донори можуть виступати групою, яка бере участь у формуванні установки щодо вакцинації у широкій аудиторії. По-перше, донори плазми крові розглядаються нами як потенційні лідери думок; по-друге, вони можуть позиціонуватися як умовно активна група. Тож такий показник скептицизму серед донорів дає можливість припускати, що загальний рівень скептично налаштованих до вакцинації значно перевищує зазначений нами показник. Частка пасивних або тих, хто не визначився щодо вакцинації, становить майже третину опитаних (приблизно 32%) – саме ця група була номінована нами як «конформісти». Трохи менший відсоток становлять прибічники вакцинації, або «лоялісти» (29%). Розподіл ставлень до кожного з розглянутих вище тверджень у рамках кожного окремого кластера можна побачити у табл. 5.

«Скептики» не вірять у ефективність вакцинації як такої, мають низький рівень довіри до пропонованих вакцин, відповідно, зазначають, що вакцинація не повинна бути примусовою чи активно пропагуватися. Можемо припустити, що скептичне ставлення до вакцин значною

Таблиця 3

Оцінка донорами плазми крові ефективності вакцинації від SARS-CoV-2 (у % до опитаних)

	Повністю НЕ згодні	Швидше НЕ згодні	У чомусь згодні, у чомусь ні	Швидше згодні	Повністю згодні
Треба використовувати будь-які ефективні вакцини	25,9	18,1	27,0	15,1	14,0

Таблиця 4

Оцінка донорами плазми крові альтернатив вакцинації від SARS-CoV-2 (у % до опитаних)

	Повністю НЕ згодні	Швидше НЕ згодні	У чомусь згодні, у чомусь ні	Швидше згодні	Повністю згодні
Вакцинація – єдиний засіб перемоги над вірусом	22,7	15,3	32,7	14,2	15,1

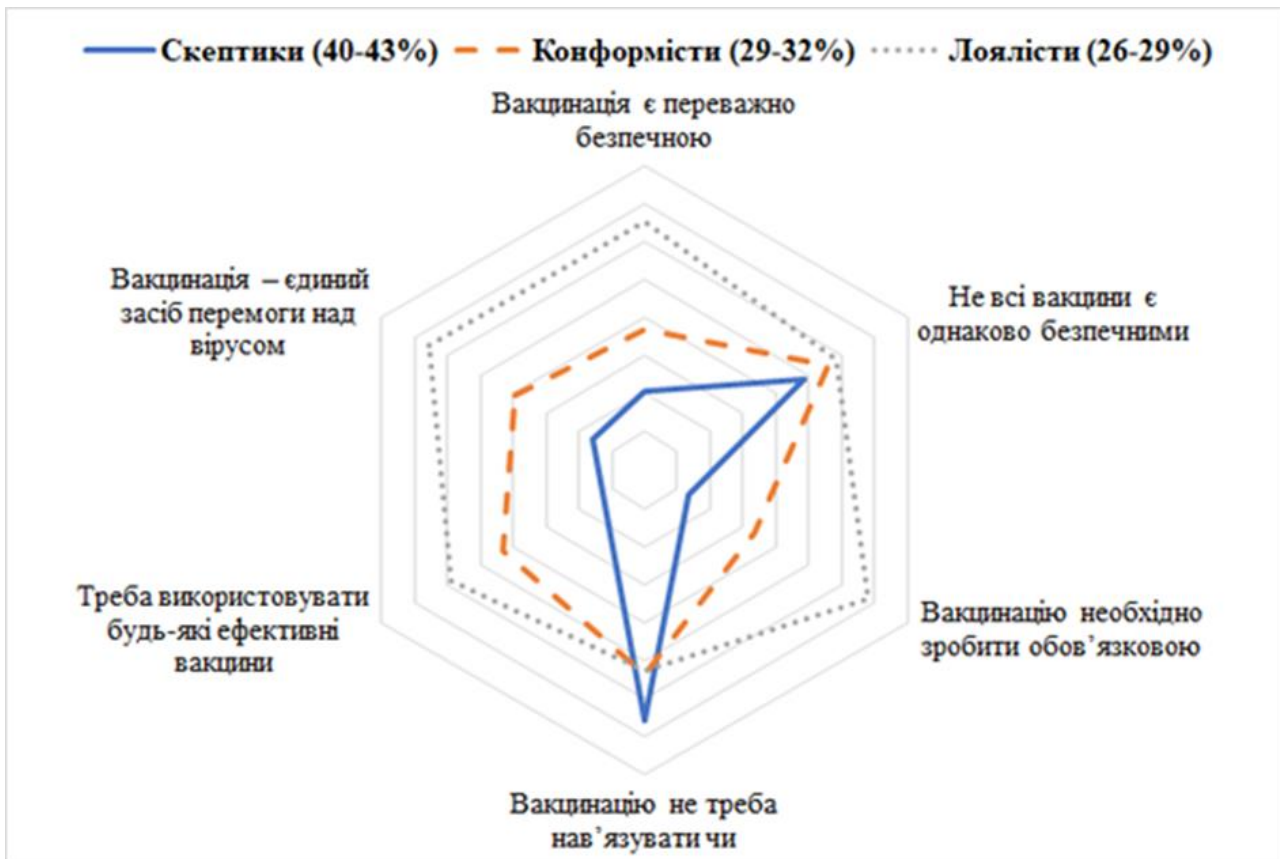

Рис. 1. Результати кластерного аналізу ставлення до вакцинації

Таблиця 5

Коефіцієнти згоди із твердженнями у кожному кластері

	Скептики	Конформісти	Лоялісти
Вакцинація є переважно безпечною	2,0	2,9	4,3
Не всі вакцини є однаково безпечними	3,4	3,8	3,9
Вакцинацію необхідно зробити обов'язковою	1,7	2,7	4,4
Вакцинацію не треба нав'язувати чи пропагувати	4,3	3,7	3,7
Треба використовувати будь-які ефективні вакцини	1,6	3,1	3,9
Вакцинація – єдиний засіб перемоги над вірусом	1,8	3,0	4,3
*Коефіцієнт згоди (min=1, max=5)			
Розмір кластеру	40-43%	29-32%	26-29%

мірою зумовлено особливостями національного контексту та переважно невисокою оцінкою українцями системи охорони здоров'я загалом. Задля характеристики кластеру скептиків доцільно звертатися не тільки до аналізу дискурсу щодо вакцинації, але і до дискурсу

про недоліки медичної системи. Навіть за поверхневого аналізу дискурсу можна помітити, що матеріали, видані у ЗМІ, та пости у соціальних мережах, опубліковані під час пандемії, містили різку критику недоліків системи охорони здоров'я, що природним

чином знижує рівень довіри до вакцинації. Незалежно від передумов скепсису такий підхід сповідується значною частиною суспільства; це провокує уповільнення процесу вакцинації та перешкоджає виробленню колективного імунітету, який може бути досягнутий за рівня вакцинації не менше 60% населення.

«Лоялісти» більшою мірою схильні розглядати вакцинацію необхідним заходом, оскільки визнають її основним способом боротьби з пандемією; заявляють про необхідність зробити вакцинацію обов'язковою для всіх. Водночас «лоялістами» визнається і потенційна небезпека, що може бути пов'язана з вакцинами – коефіцієнт згоди із твердженням, що не всі вакцини є однаково безпечними, перевищує показники двох інших кластерів і становить 3,9. Дискурсивні практики прихильників вакцинації більшою мірою співзвучні офіційному дискурсу. Таким чином, у межах кластерів «скептиків» і «лоялістів» розгортається певна дискурсивна боротьба за можливість наповнення ідеї вакцинації різними змістами: з одного боку, вакцинація позиціонується як загроза, з іншого – як єдиний спосіб подолання хвороби.

«Конформісти» викликають найбільший дослідницький інтерес через те, що вони є потенційно найбільш динамічним кластером. Залежно від політичного/соціального контексту представники конформістів можуть поповнити лави або скептиків, або лоялістів, що зумовлено значним рівнем невизначеності. Очевидно, серед конформістів можуть бути люди, котрі підтримують вакцинацію в окремих її аспектах, проте існують фактори, які провокують сумніви. Одним із основних факторів може бути недовіра до якості та безпеки вакцин, власне, це демонструє високий коефіцієнт згоди із твердженням, що не всі вакцини є однаково безпечними (3,8). Тут зазначимо, що конформісти є швидше споживачами дискурсу, що продукується представниками двох інших кластерів, а не його виробниками.

Висновки із проведеного дослідження. На початку пандемії виник консенсус із приводу того, що вакцинація є основним засобом боротьби з SARS-CoV-2. Справедливо буде зазначити, що наукове співтовариство знайшло підхід до, здавалося б, непоборного завдання, оскільки кілька вакцин завершили випробувальні етапи у рекордно короткі терміни, ще до першої річниці оголошення ВООЗ про пандемію COVID-19, однак цей швидкий науковий прогрес обтяжений декількома проблемами: по-перше, недосконалістю національної політики в цьому напрямку; по-друге, неготовністю суспільства до програм вакцинації. На цьому тлі зростає потреба аналізу ставлення громадськості до вакцинації.

У рамках дослідження «Соціолого-математичне моделювання ефективності управління

соціально-епідемічними процесами для забезпечення національної безпеки України» (НДР № 0121U109814) вдалося з'ясувати основні позиції щодо вакцинації від COVID-19 у групі донорів плазми крові, кожен представник якої розглядається як потенційний лідер думок. У межах зазначеної групи були виділені три основні кластери, які віддзеркалюють ставлення до процесу вакцинації: «скептики», «конформісти», «лоялісти». Більшість опитаних були віднесені до кластеру налаштованих скептично. Незважаючи на «авторитетність», приписувану донорам, і можливість аналізованої групи продукувати певні значущі дискурси, залученість донорів до дискурсу саме щодо імунізації не має системного характеру; тож ми можемо екстраполювати висновки, отримані у дослідженні, на суспільство загалом. Таким чином, не важко припустити, що значна частина українського суспільства схиляється до аналогічних донорським критичних оцінок вакцинаторських програм і процесу вакцинації загалом.

Багато явищ потенційно можуть підірвати довіру до вакцинації та до служб, які займаються їх введенням. Деякі з них можуть бути пов'язані із безпекою вакцин і побічними проявами після імунізації; інші – зі змінами у програмі імунізації, що можуть викликати невизначеність серед населення й у ЗМІ із приводу вакцинації, або із сумнівами щодо ефективності вживаних заходів. Власне, вивчення мотивів і змін у сприйнятті імунізації і є подальшим дослідницьким завданням. У межах статті здійснено апробацію методології, у рамках якої передбачалося використання кількісних методів, а саме інтерв'ю face-to-face із донорами плазми у поєднанні з елементами дискурс-аналізу; надалі використання дискурсивного аналізу дасть змогу виділити аргументативні стратегії для кожного із зазначених кластерів. На поточному етапі фіксуються дві діаметрально протилежні позиції, представлені кластерами «скептиків» і «лоялістів», що, власне, віддзеркалено у дискурсі, який умовно можна позначити як анти- та провакцинаторський.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Andre, F., et al. Vaccination greatly reduces disease, disability, death and inequity worldwide. *Bulletin of the World Health Organization*. 2008. № 86. P. 140–146. DOI: 10.2471/BLT.07.040089.
2. Lam Mimi E. United by the global COVID-19 pandemic: divided by our values and viral identities URL: <https://www.nature.com/articles/s41599-020-00679-5.pdf>.
3. Salathé, M., Bonhoeffer, S. The effect of opinion clustering on disease outbreaks. *Journal of The Royal Society Interface*. 2008. № 5. P. 1505–1508. DOI: 10.1098/rsif.2008.0271.
4. Филлипс Л., Йоргенсен М.В. Дискурс-анализ. Теория и метод / пер. с англ. Харьков, 2008. 352 с.

КОМУНІКАТИВНА КРЕАТИВНІСТЬ ОСІБ
ІЗ РІЗНИМ РІВНЕМ ТОВАРИСЬКОСТІ
COMMUNICATIVE CREATIVITY OF PERSONS
WITH DIFFERENT LEVELS OF SOCIETY

У статті викладено теоретико-емпіричні результати дослідження комунікативної креативності. Комунікативні властивості людини характеризують розвиток потреби у спілкуванні, ставлення до способу спілкування. Комунікативні навички включають: здатність проявляти ініціативу у спілкуванні, здатність бути активним, емоційно реагувати на стан партнерів по спілкуванню, сформувати та реалізувати власну індивідуальну програму спілкування, здатність до самостимуляції та до взаємного стимулювання у спілкуванні. Творчий потенціал людини проявляється у сфері соціальних контактів, міжособистісної взаємодії. Саме цей аспект феноменології креативності – здатність до творчого спілкування, комунікативна креативність – потрапляє у фокус сучасних наукових інтересів. Для вивчення особливостей комунікативної креативності осіб із різним рівнем товарисськості були використані такі методики: Тест-опитувальник товарисськості (О.П. Саннікова), тест-опитувальник комунікативної креативності (О.П. Саннікова, Р.В. Белоусова). Вибірку склали 65 осіб – студенти факультету дошкільної педагогіки та психології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського. За допомогою проведеного кореляційного аналізу встановлено наявність значущих додатних і від'ємних взаємозв'язків між показниками комунікативної креативності та показниками товарисськості. Використання методу «асів» дозволило згрупувати досліджуваних за рівнем товарисськості та вивчити міжгрупові відмінності, що проявлялися у специфіці показників, які вивчалися. За ступенем загальної показника товарисськості були визначені групи досліджуваних із високим і низьким рівнем товарисськості. Дослідження прояву комунікативної креативності показало відмінності у специфіці комунікативної креативності, а також дозволило скласти психологічний портрет осіб із різним рівнем товарисськості.

Ключові слова: комунікативна креативність, товарисськість, рівні товарисськості.

This article presents the theoretical and empirical results of the study of communicative creativity. Communicative properties of man characterize the development of the need for communication, attitude to the way of communication. Communication skills include: the ability to take the initiative in communication, the ability to be active, emotionally responsive to the state of communication partners, to form and implement their own individual communication program, the ability to self-stimulation and mutual stimulation in communication. The creative potential of man is manifested in the field of social contacts, interpersonal interaction. It is this aspect of the phenomenology of creativity the ability to communicate creatively, communicative creativity – falls into the focus of modern scientific interests. The following methods were used to study the features of communicative creativity of people with different levels of sociability: Test-questionnaire of sociability (O.P. Sannikova), test-questionnaire of communicative creativity (O.P. Sannikova, R.V. Belousova). The sample consisted of 65 students of the Faculty of Preschool Pedagogy and Psychology of the South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushinsky. The correlation analysis revealed the presence of significant positive and negative relationships between indicators of communicative creativity and indicators of sociability. The use of the “aces” method allowed to group the subjects by the level of sociability and to study the intergroup differences, which were manifested in the specifics of the indicators that were studied. According to the degree of the general indicator of sociability, groups of subjects with a high and low level of sociability were determined. The study of the manifestation of communicative creativity showed differences in the specifics of communicative creativity, and also allowed to make a psychological portrait of people with different levels of sociability.

Key words: communicative creativity, sociability, levels of sociability.

УДК 159.922
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.3>

Бабчук О.Г.

к.психол.н., доцент,
завідувач кафедри сімейної та спеціальної педагогіки і психології
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

Кіосе Д.І.

магістр дошкільної освіти
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

Актуальність дослідження. У взаємодію з іншими людьми доводиться регулярно вступати кожній людині, яка живе у суспільстві. Від успішності цих контактів, від комунікативності, товарисськості залежить реалізація людиною своїх потреб, її емоційний комфорт. Поняття комунікативності необхідно доповнити елементами усвідомлення діяльнісного середовища (соціального та фізичного), яке оточує

людину, і здатністю впливати на нього для досягнення своїх цілей, робити свої дії зрозумілими для інших.

В. Кан-Калік [4] характеризує комунікативність як явище багатопланове, що поєднує низку компонентів, серед яких особливе значення мають комунікабельність, соціальна спорідненість, альтруїстичні тенденції. Автор наголошує на тому, що під «комунікабельністю»

доцільно розуміти здатність людини відчувати задоволення від процесу спілкування з іншими людьми. Під комунікативними властивостями особистості розуміються стійкі характеристики особливостей поведінки людини у сфері спілкування, значимі для її соціального оточення [7]. Комунікативні властивості особистості включають елементи як природних властивостей, так і психічних. Природні властивості вихідні, залежать від типу ВНД, вони визначають імпульси комунікативної діяльності, а також тонус і динаміку протікання психічних процесів.

Аналізуючи наукові дослідження комунікативних якостей особистості, можна відзначити, що креативність, яка виявляється у сфері спілкування, товарищескості, має свої особливості, на відміну від креативності у предметній діяльності. Специфіка креативності у сфері спілкування, товарищескості порівняно із предметною креативністю пов'язана з її змістом, рівнем складності вирішуваних завдань, походженням, динамікою розвитку, операціональними механізмами, місцем у структурі особистості, умовами розвитку і низкою інших особливостей.

На думку Г.А. Голованової «комунікативна креативність є здатністю особистості нестандартно й ефективно створювати нові можливості для вирішення проблем за рахунок активізації комунікативного фактору, здатністю до відкриття принципово нового або удосконаленого вирішення тієї чи іншої комунікативної задачі. Найбільш вираженими когнітивно-поведінковими показниками комунікативної креативності є: легкість у створенні великої кількості варіантів поведінки, гнучкість у зміні суб'єктом тактик реагування, оригінальність у створенні нестандартних способів вирішення комунікативних ситуацій [2].

З погляду Р.В. Белоусової, комунікативна креативність як цілісна властивість особистості включає комплекс інтелектуальних, емоційних і поведінкових особливостей індивіда, які сприяють нестандартному, нешаблонному рішення ситуацій, що виникають у спілкуванні, допомагають генерації оригінальних ідей і засобів спілкування, вибору найбільш оптимальних стратегій поведінки, розв'язанню проблем під час взаємодії з іншими людьми [1].

О.П. Саннікова зазначає, що комунікативна креативність як риса особистості сприяє творчому спілкуванню і забезпечує успішну взаємодію з іншими людьми. Автор вивчає формально-динамічні та якісні показники комунікативної креативності та розглядає комунікативну креативність як властивість, рису особистості, котра на формально-динамічному та якісному рівні може бути представлена такими показниками, як легкість у спілкуванні, схильність до самопрезентації, незалежність,

конфліктність, емоційна стійкість у спілкуванні, схильність до маніпулювання, експресивність, комунікативна компетентність. Поєднання всіх параметрів конкретизується у загальному показнику комунікативної креативності [6].

Особливої значущості набуває дослідження особливостей комунікативної креативності у представників соціономічних професій. До спеціалістів цієї галузі, насамперед до педагогів і психологів висуваються більш високі вимоги щодо комунікативних і творчих якостей. Саме їх особистість, як відзначається у багатьох дослідженнях, безпосередньо включається у процес взаємодії з іншими людьми [5].

А.Є. Ільїних зазначає, що «відповідно до принципу системності будь-яке психологічне явище доцільно розглядати у комплексі з іншими психологічними властивостями», тому у структуру соціальної креативності, на її думку, слід включити:

- мотиваційні параметри: творчу позицію, прагнення до самовдосконалення, особистісного зростання, самоактуалізації, прагнення до творчого характеру взаємодії;

- когнітивні параметри: вербальну оригінальність як нестандартність використання вербальних засобів, мови, що виявляється у пошуку нових мовних конструкцій у повсякденних комунікативних ситуаціях;

- комунікативні параметри: вербальну сенситивність як здатність використовувати мовні засоби адекватно ситуації спілкування та сприймати інформацію без смислових спотворень; невербальну сенситивність як здатність адекватно використовувати у спілкуванні різні види невербальної комунікації; поведінкову сенситивність, що виявляється у здатності адекватно інтерпретувати поведінку інших людей, а також використовувати різні поведінкові стилі у взаємодії з іншими людьми відповідно до соціальної ситуації;

- емоційні параметри: продуктивну взаємодію, неможливу без здатності зрозуміти та відчути емоційний стан партнера; емпатію як важливий компонент у структурі, що супроводжує процес спілкування і сприяє підтримці емоційного фону в умовах прояву соціальної творчості;

- екзистенційні параметри: автентичність особистості, наявність мети в житті, осмисленість, відчуття часової перспективи [3, с.75].

До психодіагностичного інструментарію увійшли: тест-опитувальник товарищескості (О.П. Саннікова), тест-опитувальник комунікативної креативності (О.П. Саннікова, Р.В. Белоусова). Вибірку склали 65 осіб – студенти факультету дошкільної педагогіки та психології. За ступенем загального показника товарищескості були визначені групи досліджуваних із високим (Т+) і низьким рівнем

товариськості (Т-), що дало змогу дослідити їх психологічні особливості.

Теоретико-методологічний аналіз літератури дозволив виділити серед властивостей особистості, які аранжують, комунікативність, товариськість.

Для встановлення зв'язків між показниками комунікативної креативності та показниками товариськості був проведений кореляційний аналіз із застосуванням коефіцієнту Спірмена, котрий розраховувався за допомогою програми SPSS 13.0 for Microsoft Windows. Таким чином, за допомогою кореляційного аналізу ми групуємо простір заданих ознак і констатуємо взаємозв'язки між ними.

Результати кореляційного аналізу між досліджуваними показниками викладено в табл. 1.

Так, показник «потреба у спілкуванні» (ПС) виявив додатні зв'язки ($p \leq 0,05$) із показниками «схильність до самопрезентації» (СС), «конфліктність» (К) і «загальний показник комунікативної креативності» (ЗКК) ($p \leq 0,01$). Показник «ініціативність у спілкуванні» (Ін) має додатні зв'язки з показниками «легкість спілкування» (ЛС) ($p \leq 0,01$), «схильність до самопрезентації» (СС) ($p \leq 0,01$), «конфліктність» (К) ($p \leq 0,01$), «експресивність» (Е) ($p \leq 0,01$), загальний показник (комполитна оцінка)» (КО) ($p \leq 0,01$). Показник «широта спілкування» (Ш) має додатні зв'язки з показниками «легкість спілкування» (ЛС) ($p \leq 0,01$), «схильність до самопрезентації» (СС) ($p \leq 0,05$), «загальний показник (комполитна оцінка)» (КО) ($p \leq 0,01$). Показник «легкість у спілкуванні» (Л), «легкість спілкування» (ЛС)

($p \leq 0,01$), «схильність до самопрезентації» (СС) ($p \leq 0,05$), «конфліктність» (К) ($p \leq 0,01$), «експресивність» (Е) ($p \leq 0,05$), «комунікативна компетентність» (КК) ($p \leq 0,01$), «загальний показник (комполитна оцінка)» (КО) ($p \leq 0,01$). Показник «виразність у спілкуванні» (В) виявив додатній зв'язок із показниками «легкість спілкування» (ЛС) ($p \leq 0,01$), «схильність до самопрезентації» (СС) ($p \leq 0,01$), «незалежність» (Н), «конфліктність» (К) ($p \leq 0,01$), «експресивність» (Е) ($p \leq 0,01$), «загальний показник (комполитна оцінка)» (КО) ($p \leq 0,01$) і від'ємний зв'язок із показником «емоційна стійкість у спілкуванні» (ЕС) ($p \leq 0,05$). Загальний показник товариськості (ЗПТ) має додатні зв'язки з показниками «легкість спілкування» (ЛС) ($p \leq 0,01$), «схильність до самопрезентації» (СС) ($p \leq 0,01$), «конфліктність» (К) ($p \leq 0,01$), «загальний показник (комполитна оцінка)» (КО) ($p \leq 0,01$).

Аналіз наукових джерел дозволив визначити, що під комунікативною креативністю розуміється складна властивість особистості, яка характеризує її творчий потенціал, виявляється у спілкуванні та забезпечує успішність вирішення міжособистісних і соціальних завдань. Її структурними компонентами (показниками) є легкість у спілкуванні, схильність до самопрезентації, незалежність, конфліктність, емоційна стійкість у спілкуванні, схильність до маніпулювання, експресивність, комунікативна компетентність. Вираженість цих компонентів, їх якісно-кількісне поєднання відображає індивідуальну специфіку прояву властивості.

Таблиця 1

Значущі коефіцієнти кореляції між показниками товариськості та комунікативної креативності

Показники комунікативної креативності	Показники товариськості					
	По	І	Ш	Л	В	ЗПТ
ЛС		547**	534**	657**	371**	522**
СС	331*	479**	303*	321*	462**	414**
Н					349**	
К	314*	352**		410**	530**	421**
ЕС					-292*	
Е		415**		282*	667**	439**
КК				408**		
КО	362**	461**	438**	665**	478**	541**

Примітки: 1) Коми та нулі опущені. 2) ** значущий кореляційний зв'язок на 1%-му рівні, * – значущий кореляційний зв'язок на 5%-му рівні. 3) Умовні скорочення шкал комунікативної креативності: ЛС – легкість спілкування, СС – схильність до самопрезентації, Н – незалежність, К – конфліктність, ЕС - емоційна стійкість у спілкуванні, М – маніпулятивність (схильність до маніпуляцій), Е – експресивність, КК – комунікативна компетентність, КО – загальний показник (комполитна оцінка)

Для того, щоб перевірити це припущення та вивчити особливості комунікативної креативності в осіб із різним рівнем товарищкості, ми використовували метод «профілів». Під час відбору представників груп із високим і низьким рівнем товарищкості попередньо «сирі» бали переводилися у процентилі. Саме таким чином розподіл значень наближався до нормального розподілу. Це дало нам можливість виділити групи осіб із високим і низьким рівнем загального показника товарищкості. Отже, особи із загальним показником товарищкості у діапазоні від 0 до 25 процентиля склали групу з низьким рівнем товарищкості (Т-, n=20), особи із загальним показником у діапазоні від 75 до 100 процентиля склали групу з високим рівнем товарищкості (Т+, n=10).

На рис. 1 представлені профілі показників комунікативної креативності осіб із високим і низьким рівнем товарищкості.

Аналіз отриманих результатів, інтерпретації авторів опитувальників, а також дані, отримані з літературних джерел, дозволили нам описати особливості комунікативної креативності груп осіб із різним рівнем товарищкості.

Отже, особам із високим рівнем товарищкості властива легкість у спілкуванні (Л+) і незалежність (Н+). Вони невимушено вступають у контакти з новими людьми, вміють ефективно й успішно виступати перед численною аудиторією, завжди можуть підтримати розмову (навіть якщо вона була розпочата без них), тобто вміють органічно вливатися у взаємодію, мають розвинену здібність до швидкого встановлення близьких контактів із людьми, спрямованість на суб'єкт-суб'єктне спілкування, відрізняються гнучкістю поведінки, здатністю швидко реагувати на мінливі аспекти ситуації. Щодо незалежності, то це особистості із критичним сприйняттям поглядів і думок, із власною позицією, вмінням її відстоювати. Вони схильні ігнорувати думки, якщо вважають їх неправильними, не підкорюються груповому тиску, у вимушених обставинах роблять це з великими труднощами, можуть ігнорувати соціальні умовності (К+).

Вираженість емоційної стійкості (ЕС+) свідчить про емоційну зрілість, несхильність до обурення, вміння управляти власними емоціями, мобілізувати та спрямовувати психічну

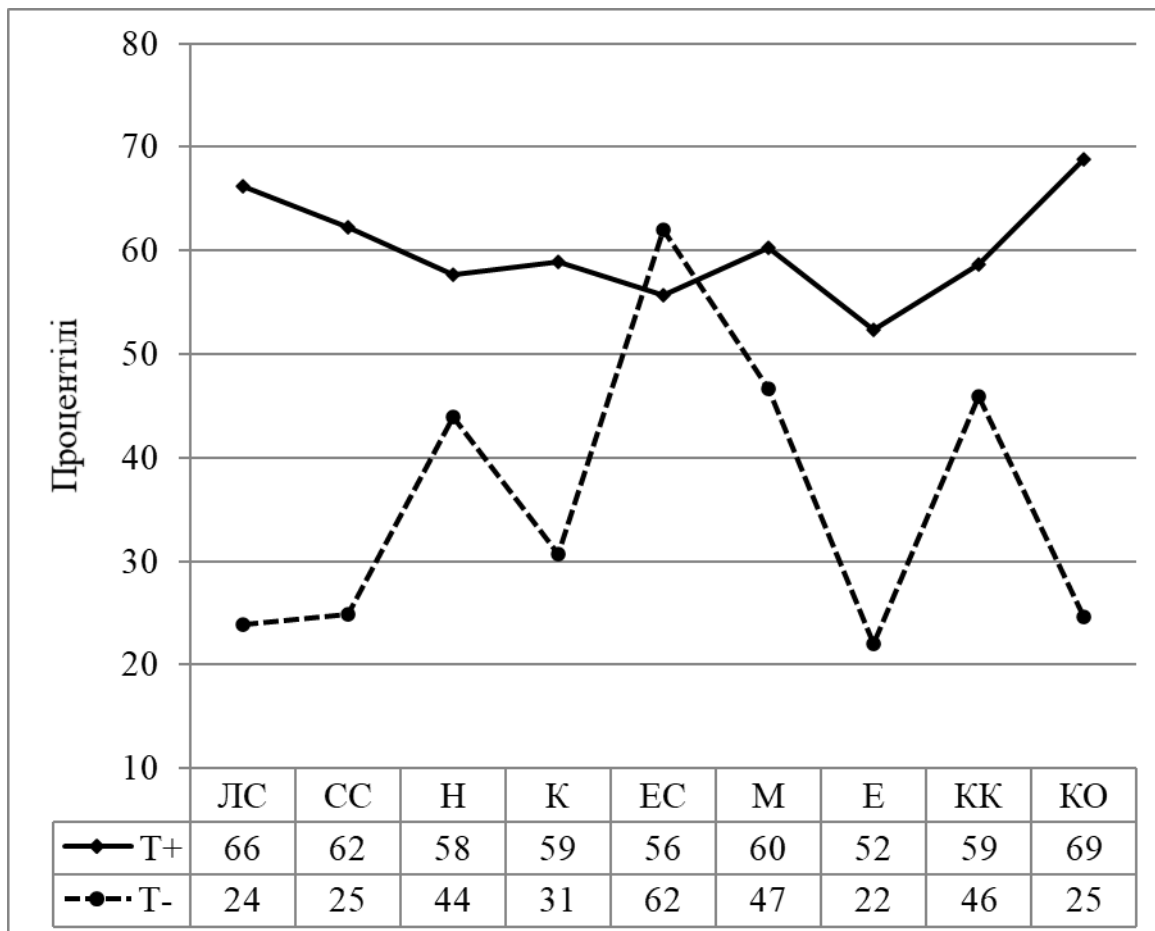

Рис. 1. Профілі комунікативної креативності груп осіб із високим і низьким рівнем товарищкості

енергію в конструктивне русло, в реалізацію планів та ідей, проявляти наполегливість у досягненні меті. Проявляють спонтанність, мають тенденції повноцінно переживати те, що відбувається, за принципом «тут і тепер», адекватно самовиражатися у спілкуванні, бути експресивними (E+). Можуть бути схильними до самопрезентації (Sp+), артистичного самоподання, однак не турбуються ефектами, які справляють на оточуючих, не змішують само-розкриття із самопред'явленням, не переймаються стратегіями та тактиками управління враженнями, які справляють на оточуючих.

До того ж їм не властива схильність до маніпулювання іншими. Маніпулювання (M+) може мати місце швидше як управління процесом спілкування. Помірна вираженість комунікативної компетентності (KK+) свідчить про те, що ці особи мають достатній рівень знань, вмінь і навичок для того, щоб встановлювати та підтримувати необхідні контакти з людьми та забезпечувати успішність спілкування.

Отже, представників цієї групи можна охарактеризувати як комунікативно креативних (ЗПКК+), їх спілкування відрізняється незалежністю, оригінальністю, легкістю. У спілкуванні, у міжособистісних і соціальних відносинах такі особи проявляють креативність, свій творчий потенціал, і це допомагає їм ефективно й успішно вирішувати завдання цих відносин, робить їх цікавими співбесідниками та партнерами для різноманітних стосунків, котрі збагачують себе та інших у живому процесі спілкування, у повсякденному житті, у професійному спілкуванні.

Комунікативна креативність групи осіб із низьким рівнем товарищескості (Т-) характеризується труднощами налагодження нових контактів (Л-), їм важко вступити у розмову, якщо вона була розпочата без них, увійти у вже створену групу. Притаманна невиразність невербальної мови, бідність, монотонність вербальних засобів спілкування, а саме інтонації, темпу, тону тощо (Е-). Вони конформні, залежні, переважно керуються не своїми поглядами та переконаннями. Їм важко відстоювати власну думку, тому вони схильні до підкорення авторитетам, ідуть за більшістю. У таких людей не розвинута ідея суб'єктивної доцільності, вони не можуть відчувати й поводитися незалежно (Н-). Не схильні до самопрезентації, тому що вважають її позерством, їм байдуже, як їх сприймають інші, вони не переймаються своїм оригінальним самовиразом,

самоподанням, враженням, яке справляють на інших, позбавлені артистичності у самопрезентації (Sp-).

Недостатньо виражена конфліктність (К-) свідчить про покірливість, ригідність, бажання всіх задовольнити (навіть коли це заважає їхнім власним інтересам), нездатність відстоювати власну думку. Не схильні до маніпулювання (М-), однак ця характеристика не повністю відсутня, тобто цих осіб не можна вважати безхитрими. Мають низький ресурс комунікативних засобів (знань, вмінь, навичок) і, як наслідок, зазнають труднощів у сфері спілкування, у міжособистісних стосунках. Загалом можна зробити висновок про те, що у цих осіб не виражений цілий комплекс характеристик, які становлять комунікативну креативність.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, метод профілів дозволив визначити специфіку прояву комунікативної креативності та широкого спектру властивостей в осіб із різним рівнем товарищескості. Аналіз отриманих профілів показав, що кожна досліджувана група осіб – представників різних рівнів товарищескості характеризується специфікою комунікативної креативності, що проявляється як у специфічному поєднанні параметрів, так і в рівнях, котрих досягають показники. Це відбувається, передусім в особливостях конфігурації кожного профілю і його розташуванні відносно середньої лінії ряду.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Белоусова Р.В. Индивидуальные особенности коммуникативной креативности. *Вісник Харківського університету*. 2002. № 550. С. 15–17.
2. Голованова А.А. Креативное общение. Саратов : Изд-во Саратов. пед. ин-та, 2000. 128 с.
3. Ильиных А.Е. Социальная креативность личности: психологическая структура. *Известия Саратовского университета*. Т. 11. Сер. Философия. Психология. Педагогика. Вып. 3. 2011. С. 74–76.
4. Кан-Калик В.А., Ковалев Г.А. Педагогическое общение как предмет теоретического и прикладного исследования. *Вопросы психологии*. 1985. № 4. С. 16–20.
5. Санникова О.П. Эмоциональность в структуре личности. Одесса : Хорс, 1995. 334 с.
6. Санникова О.П., Белоусова Р.В. Оценка показателей коммуникативной креативности с помощью оригинальной методики. *Наука і освіта*. 2001. № 6. С. 52–54
7. Словарь психолога-практика / сост. С.Ю. Головин. Минск : Харвест, 2007. 976 с.

АМБІВАЛЕНТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ PERSONALITY AMBIVALENCE: THEORETICAL ASPECTS OF ANALYSIS

У статті здійснено теоретичний аналіз феномену «амбівалентність». Зауважено, що у психологічній науці амбівалентність особистості – це властивість її емоційно-вольової сфери, яка формується з мотиваційного, афективно-когнітивного та поведінкового компонентів. Підкреслено, що аналіз і ґрунтовна оцінка цього феномену дозволить розширити уявлення про емоційно-вольову сферу особистості. Виявлено, що амбівалентність у юнацькому віці виступає центральним новоутворенням особистісного розвитку та формування таких рис, як: індивідуалізм і колективізм; потреба у комунікації з іншими та потреба у самостійності, незалежності; недовіра, страх і прагнення довіряти; доброзичливість та агресивність; толерантність та інтолерантність. Наявність цих рис детермінує формування інтенсивної амбівалентності особистості.

Проаналізовано теоретико-методологічні підходи до визначення змісту амбівалентності, зокрема теорії З. Фрейда, К. Левіна, Р. Брауна, Ж. Піаже, С. Осгуда, А. Маслоу, Ф. Перлза, К. Роджерса, Л. Фестінгера, К. Абрахама, Е. Еріксона, Г. Нюнберга, Ф. Рімана, Д. Уїннікотта, Є. Калмикової, Л. Мітіна, Є. Баранова, М. Ануфрієва, Є. Головаха, Н. Паніної. Зафіксовано особливості кожного з них щодо сутності цього феномену. Підкреслено, що у сучасній психології домінують когнітивний і гуманістичний підходи, які розкривають причини виникнення особистісної амбівалентності й особливості її впливу на когнітивно-поведінкову сферу особистості.

На основі аналізу різних теоретичних підходів виявлено, що критеріями та показниками прояву особистісної амбівалентності виступають: організованість діяльності, ціннісно-сміслова організація особистості, рівень організованості життя; відповідність поведінки ціннісним і розумовим орієнтирам, рішучість, самостійність, наполегливість, прив'язаність, страх, стабільність настрою, агресивність, щирість, вольові дії тощо.

Ключові слова: амбівалентність, афіліація, мотивація, особистісна амбівалентність, юнацький вік.

The theoretical analysis of the phenomenon of ambivalence is carried out in the article. It is noted that in psychological science, the ambivalence of the individual is a property of his emotional and volitional sphere, which is formed from the motivational, affective-cognitive and behavioral components. It is emphasized that the analysis and thorough assessment of this phenomenon will expand the idea of the emotional and volitional sphere of personality.

It is revealed that ambivalence in adolescence is a central neoplasm of personal development, in particular the formation of such traits as: individualism and collectivism; the need to communicate with others and the need for independence, independence; distrust, fear and desire to trust; friendliness and aggression; tolerance and intolerance. The presence of these traits determines the formation of intense ambivalence of the individual.

Theoretical and methodological approaches to determining the content of ambivalence are analyzed. In particular, the theories of Z. Freud, K. Levin, R. Brown, J. Piaget, S. Osgood, A. Maslow, F. Perls, K. Rogers, L. Festinger, K. Abraham, E. Erickson, G. Nunberg, F. Riemann, D. Winnicott, E. Kalmykova, L. Mitin, E. Baranov, M. Anufriev, E. Golovakha, N. Panina. The peculiarities of each of them regarding the essence of this phenomenon are recorded. It is emphasized that the dominant in modern psychology are cognitive and humanistic approaches, which reveal the causes of personal ambivalence and the peculiarities of its impact on the cognitive-behavioral sphere of personality.

Based on the analysis of various theoretical approaches, it was found that the criteria and indicators of personal ambivalence are: organization of activities, value-semantic organization of personality, the level of organization of life; conformity of behavior to values and mental guidelines, determination, independence, persistence, attachment, fear, mood stability, aggression, sincerity, volitional actions, etc.

Key words: ambivalence, affiliation, motivation, personal ambivalence, adolescence.

УДК 159.922.8-053.6.
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.4>

Білецька Т.В.

к.соціол.н., доцент,
доцент кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін
Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Купчишина В.Ч.

к.пед.н.,
старший викладач кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін
Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Постановка проблеми. Сучасне суспільство ставить перед особистістю дедалі нові й нові вимоги, що провокують її до більш високої активності та відповідальності, прагнення змінити об'єктивний стан речей у приватному і соціальному світі, бути розпорядником свого життя, забезпечуючи тим самим особистий і соціальний ріст. Особистість, котра прагне і досягає результатів, формує необхідний базис будь-якого суспільства. Водночас економічні, політичні та соціальні зміни українського соціуму, насиченість його інформаційного простору спровокували нові вимоги до психічного світу особистості, зміну системи ціннісних орієнтацій, поширення нових соціальних установок і соціальних ролей.

Неоднозначність і нестабільність насамперед економічної ситуації спровокували поширення масової девіації, а іноді навіть агресії. Одним із можливих аспектів мінімізації й усунення окреслених явищ є дослідження амбівалентності особистості, що виступає варіативним регулятором її адаптації до умов сьогодення.

Амбівалентність як психічне утворення перебуває у полі зору філософії, соціології, медицини, педагогіки, психології, причому кожна із названих наук розглядає її у своєму специфічному ракурсі. У психологічній науці амбівалентність особистості – це властивість емоційно-вольової сфери особистості, що складається з мотиваційного, афективно-когнітивного та поведінкового

компонентів. Аналіз і ґрунтовна оцінка цього феномену дозволить розширити уявлення про емоційно-вольову сферу особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема амбівалентності особистості неодноразово ставала предметом наукових розвідок вчених у різні періоди розвитку та становлення психологічної науки. Тією чи іншою мірою амбівалентність особистості на різних вікових етапах (її компоненти, типологія, особливості) досліджувалася як вітчизняними, так і закордонними дослідниками (такими як Г. Айзенк, Н. Ануфрієва, Г. Блос, Є. Головаха, М. Занна, Т. Зелінська, К. Ізард, Г. Клауд, Г. Мюррей, К. Левін, І. Лисий, Т. Лук'яненко, Н. Паніна, Ріман, Г. Салліван, П. Симонов, В. Селіванов, Т. Сорокіна, Л. Сонді, Д. Таунсенд, Т. Титаренко, М. Томпсон, В. Хабайлюк, А. Хурчак, Г. Чуйко, І. Шастко, Т. Яценко та ін.).

Л. Сонді зауважує, що «навіть потяг ембріона перед народженням знаходиться у стані амбівалентної напруженості як певна готовність до зустрічі з навколишнім світом». На думку Т. Сорокіної, поведінкова амбівалентність присутня також у дітей першого року життя, що можемо простежити у їх ставленні до незнайомої людини. Це проявляється через боротьбу позитивних і негативних реакцій дитини на незнайомця [1, с. 82]. Аналізуючи розвиток дитини, Г. Блос вважав поведінкову амбівалентність складовою частиною процесу її дорослішання, яка зазнає певних змін, а саме – активність/пасивність, ініціативність/поступливість дитини щодо оточуючих. У свою чергу, амбівалентність як взаємозалежність у батьківсько-дитячих стосунках досліджував В. Хабайлюк [9].

Юнацький вік – це час, коли людина вперше відчуває можливість самостійного вибору. Амбівалентність у цьому віці виступає центральним новоутворенням її особистісного розвитку. Аналіз психологічних особливостей молоді зазначеного вікового періоду свідчить про наявність у неї таких особистісних рис, як: індивідуалізм і спрямованість до людей; потреба у комунікації з іншими та потреба у самостійності, незалежності; недовіра, страх і прагнення довіряти; доброзичливість та агресивність; толерантність та інтолерантність. Наявність цих рис свідчить про підґрунтя для виникнення інтенсивної амбівалентності особистості. Т. Лук'яненко, вивчаючи ранній юнацький вік, експериментально довела дієвість всіх структурних компонентів особистісної амбівалентності особистості зазначеного періоду [4, с. 87].

Емоційно-вольова сфера людини на різних етапах її розвитку, питання вольового структурного компоненту амбівалентності було предметом вивчення В. Селіванова. Науковець наголошував на існуванні проміжного

етапу у розвитку вольового акту особистості, який надалі отримав назву боротьби мотивів.

Поняття амбівалентності аналізував і К. Левін. У своєму дослідженні мотиваційних конфліктів вчений стверджував, що один із їхніх елементів є фактором амбівалентної мотивації. Вона проявляється тоді, коли людина, йдучи до своєї мети, має велику кількість як стимулів, так і причин, які допомагають/заважають її досягненню. Як зазначає О. Борисюк, К. Левін є автором оригінальної моделі поведінки особистості із застосуванням афекту амбівалентної ситуації [1, с. 81–82]. Отже, проблемні питання вивчення амбівалентності особистості представлені у світовій і вітчизняній психології достатньою кількістю наукових розвідок. Водночас потребують окремого вивчення деякі сутнісні характеристики цього феномену в умовах сучасних соціальних перетворень.

Постановка завдання. Метою статті є теоретичний аналіз вивчення особистісної амбівалентності особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, особистість є предметом вивчення не тільки психології, але й цілої низки інших наук (філософії, педагогіки, політології, культури, соціології, медицини, літератури тощо). Медицина та психологія тісно співпрацюють у цьому напрямі. Так, проблеми амбівалентності особистості вивчали як вітчизняні, так і зарубіжні учені (Д. Атвуд, Е. Блейлер, Б. Брандшафт, П. Ганнушкін, Д. Голбер, Ю. Дем'янов, Н. Дмитрієва, Ц. Короленко, Л. Собчик, К. Спетт, Д. Шапіро та ін.), котрі досліджували патологічні прояви амбівалентності особистості у різних життєвих ситуаціях.

У філософії (М. Бердяєв, А. Камю, Ф. Ніцше, І. Шавріна та ін.) поняття амбівалентності розглядається як дзеркальне відображення у свідомості особистості суперечливих один одному процесів (таких як добро/зло, кохання/ненависть, радість/смуток, успіх/поражка, народження/смерть тощо). Воно ґрунтується на принципах причинності, універсальності понять, їх полярності, дуалізмі, плюралізмі тощо. І. Шавріна, досліджуючи зміст амбівалентності та буття через філософсько-релігійний аналіз, дійшла висновку про те, що проблеми амбівалентності особистості існують у взаємодії як самого буття, так і життя людини. Перед людиною постійно постає питання вибору: якому з потягів надати перевагу, яке з рішень буде правильним тощо [11, с. 71–74].

Соціологи (О. Донченко, Е. Дюркгейм, І. Лисий, Р. Мертон та ін.) застосовують поняття амбівалентності для аналізу особливостей індивідуальної свідомості індивіда або характеристики суперечливих факторів існування соціальної системи.

Сам термін «амбівалентність» був введений у психологічну науку на початку ХХ ст. Е. Блейлером. Вчений розглядав його як тенденцію душі, здатну породжувати одночасно як позитивні, так і негативні настрої з відповідними переживаннями [1, с. 80–81].

Аналіз наукових джерел засвідчив різноманітність наукових підходів до визначення змісту цього феномену:

- на думку З. Фрейда, амбівалентність – це результат неусвідомленого зіткнення двох протилежних форм інстинктивних потягів конфлікту між різними інстанціями особистості;

- Є. Баранова, Є. Калмикова, К. Левін, Л. Мітіна та ін. розглядали амбівалентність як різновид психологічного конфлікту (його внутрішньо особистісні суперечності);

- як результат незадоволення потреби людського розуму в її послідовності, когнітивний дисбаланс намагалися пояснити поняття амбівалентності представники когнітивної психології (Р. Браун, Ж. Піаже, С. Осгуд, Л. Фестінгер);

- група науковців (К. Абрахам, Е. Еріксон, Г. Нюнберг, Ф. Ріман, Д. Уіннікотт) вважали амбівалентність важливою складовою частиною психічного розвитку людини;

- представники гуманістичного напрямку у психології (А. Маслоу, Ф. Перлз, К. Роджерс та ін.) вкладали у зміст цього терміна особистісну диспозицію в контексті її взаємозв'язку із психічним здоров'ям людини та її особистісним зростанням і самоактуалізацією особистості;

- амбівалентність як характерну ознаку «кризового типу» особистості в умовах переходу від тоталітарної системи до демократії досліджували М. Ануфрієва, Є. Головаха, Н. Паніна та ін.;

- як допоміжний засіб у вивченні особистості амбівалентність розглядається у межах теорії провідних тенденцій (Л. Собчик) і трансформації особистості (М. Магомед-Емінов) [12, с. 76–77].

У радянські часи окремі наукові праці були присвячені розгляду особистісної амбівалентності (І. Михеева вивчала амбівалентність як морально-психологічну проблему; Т. Сорокіна – особливості поведінки дітей раннього віку щодо незнайомого дорослого; О. Гордєєва – розвиток уявлень дітей про амбівалентні емоції тощо), але зміст терміна так і не був розкритий належним чином.

Термін також розуміється науковцями як характеристика окремих особистісних сфер людини, а саме:

- як компонент емоційної сфери особистості – О. Гордєєва, О. Леонтєв, В. Семиченко, Ч. Райкрофт;

- як мотиваційний компонент – В. Асєєв, М. Магомед-Емінов;

- як компонент поведінкової сфери – Т. Сорокіна, Б. Херсонський;

- як особистісне утворення людини – Ф. Ріман, Л. Собчик, Л. Сонді.

Отже, погляди науковців-психологів різняться, і їх можна розподілити на декілька напрямів (психоаналітичний, гуманістичний, когнітивний, психологію конфлікту, соціологічний тощо).

За часів незалежності України дослідження продовжилися. Психологічна наука збагатилася роботами О. Борисюк, Т. Зелінської, І. Козицької, Т. Лук'яненко, Н. Прохорчук, В. Хабайлюка, А. Хурчак, А. Чуйко, І. Шастко та ін.

Так, О. Борисюк і Н. Прохорчук амбівалентність особистості пропонують трактувати як її властивість, що виявляється у співіснуванні рівних за силою протилежних бажань, почуттів, думок, дій до навколишнього та внутрішнього світів, яка феноменологічно має відношення до мотиваційної, поведінкової й афективно-когнітивної сфери життєдіяльності особистості. У буденному житті термін амбівалентності найчастіше використовують для позначення різноманітних подвійних і протилежних як почуттів, так і відносин [1, с. 80–81].

Як вважають В. Асєєв, В. Блейхер, А. Єсін, І. Імедадзе, І. Крук та ін., особистісна амбівалентність індивіда відрізняється від близьких за змістом понять, таких як двоїстість, амбітендентність, бівалентність, полівалентність, внутрішній конфлікт, хоча у деяких працях вони й використовуються як синонім амбівалентності.

Також ми часто зустрічаємо поняття «амбівалентність почуттів». У словниковій і довідниковій літературі під «амбівалентністю почуттів» (від гр. *amphi* – префікс, що позначає подвійність, і лат. *valentia* – сила) розуміють непогодженість, суперечливість декількох емоційних відношень, які одночасно відчуються до певного об'єкта [10, с. 17].

Щодо різновидів цього феномену, то, досліджуючи амбівалентність особистості, Е. Блейлер виокремив такі основні її типи: емоційну (афективну), вольову (амбітендентність) та інтелектуальну. Емоційна амбівалентність характеризується тим, що одне і те саме явище одночасно супроводжується як приємними, так і неприємними відчуттями. Амбітендентності (вольовій амбівалентності) властива подвійність реакцій, дій, вчинків, постійні коливання між протилежними рішеннями, що може призводити до відмови від прийняття будь-якого рішення. За інтелектуальної амбівалентності спостерігається одночасне виникнення та співіснування протилежних, суперечливих, взаємовиключних думок щодо того чи іншого об'єкта [6].

Як і будь-яке явище у психології, феномен амбівалентності особистості є структурованим явищем. Аналіз наукових розвідок вчених засвідчив: найчастіше виділяють такі структурні компоненти амбівалентності особистості, як мотиваційний, афективно-когнітивний і поведінковий.

На думку О. Емішянца, К. Левіна, М. Магомед-Емінова, І. Міхеєвої, К. Мюррей, О. Орлова, Г. Саллівана, Б. Сосновського, Х. Хекхаузен, К. Хорні та ін., мотиваційний компонент амбівалентності людини проявляється у позитивно-негативний спосіб відповідно до потреби в афіліації.

Афіліація (з англ. affiliation – з'єднання, зв'язок) – це потреба людини перебувати у товаристві інших людей, створюючи теплі, дружні, емоційно-значимі для людини відносини [7]. Більш детально мотив (потребу) афіліації описав у 1938 р. Г. Мюррей.

Учені (В. Асєєв, А. Маслоу, М. Магомед-Емінов, В. Райх та ін.) визначають мотивацію афіліації як фундаментальну людську потребу, яка здійснює постійний вплив на саму особистість і її розвиток. Вона реалізується в особистості із двох позицій: через спробу прийняття себе, з одного боку, і як страх знехтування, з іншого. Вчені одноставно у думці, що людина не може одночасно реалізовувати ці дві спроби (прийняття/знехтування) без спеціальної управлінської системи, яка би розставляла пріоритетність потреб особистості у її активності. Так, А. Маслоу говорить про вплив мотивації на особистість. У своїй піраміді «Ієрархії потреб» він виділяє саме потребу прийняття.

М. Магомед-Емінов, розкриваючи зміст мотиваційної амбівалентності, відмічає, що вона може продовжувати існувати у стані амбівалентного коливання: зробити вибір на користь одного з варіантів або спробувати перейти до реалізації контакту без свідомого прийняття рішення [5, с. 52].

О. Борисюк зазначає, що В. Райх, описуючи виникнення мотиваційної амбівалентності та проводячи аналіз змін функцій мотивації, спрямованої назовні у її взаємодії із протилежно спрямованою енергією зовнішнього світу, наголошує, що «первинно єдина мотивація “розшаровується”, після чого одна мотивація розгортається проти іншої або розбивається на два напрями: один спрямований на зовнішній світ, а інший обертається проти себе самого. За поділом однорідного прагнення відбувається протиставлення однієї частини розділеного прагнення другій його частині». Дослідження мотиваційного компоненту дозволило В. Асєєву зробити висновок про те, що підґрунтям будь-якого мотиваційного спонукання особистості є амбівалентний взаємозв'язок між небажаною дійсністю та бажаним майбутнім. На думку вченого, ці

моменти є взаємозалежними та глибинними [1, с. 80–82].

Щодо другого та третього структурних компонентів, то аналіз наукових робіт також свідчить про зацікавленість учених педагогічної, соціологічної, психологічної сфер проблемами афіліації особистості у соціумі. На думку Т. Купрій, цей феномен включає в себе такі поняття, як спілкування, любов, дружба. Дослідниця наголошує на тому, що блокування афіліації сприяє виникненню у людини таких негативних почуттів, як безпорадність, фрустрація, відчуженість, самотність, тривога, невпевненість у собі, що надалі відображається на її поведінці тощо [3, с. 51–62].

Ми вважаємо, що для того, щоб краще зрозуміти зміст цього феномену та його особливості, слід повернутися до тих психологічних джерел, які має психологічна наука. Досліджуючи людину, З. Фройд зауважив, що її структурні компоненти несумісні за своїми вимогами до них. Так, «Я» (первинна амбівалентність) не сумісна за своїми вимогами з «Воно» і «Над-Я». Тому вчений більш детально зосередився на вивченні інстинктів людини (інстинктах життя, смерті, руйнації тощо) для більш детального їх вивчення й отримання відповідей на цілу низку запитань [8].

К. Абрахам, досліджуючи цей феномен, виокремлював три стадії розвитку лібідо – доамбівалентну, амбівалентну, постамбівалентну, через які намагався описати розвиток цієї властивості особистості у взаєминах. Він дійшов висновку про те, що лібідо тісно пов'язане з амбівалентністю як властивістю людини.

Сьогодні проблемні питання особистісної амбівалентності продовжують вивчатися українськими вченими-психологами. Л. Вермсер, Т. Зелінська, Г. Кристал, П. Куттер, В. Хабайлюк та ін. виділили такі сфери розвитку та функціонування особистісної амбівалентності, у яких найчастіше виникають певні проблеми: афективну сферу людини, сферу її власного Я, а також взаємовідносини з навколишнім світом. Як наслідок, ми можемо спостерігати депресивні стани людини, роздратованість, тривогу, імпульсивність, конфліктність тощо. Дослідниками доведений тісний зв'язок депресії із психічною залежністю.

Аналіз наукових результатів вивчення особистісної амбівалентності засвідчив різноманітність її критеріїв. Так, Р. Ассаджолі, В. Іванніков, Т. Огден, В. Семиченко до них відносять здатність особистості до саморегуляції та рівень її індивідуального розвитку. Про розвиток ігрової, практичної діяльності говорить Т. Сорокіна [2]. М. Магомед-Емінов особливу увагу звертає на неспроможність особистості приймати власні рішення та її зосередженість на негативних життєвих моментах. До критеріїв вивчення також відносять агресивність,

прив'язаність, самоактуалізацію, віру в себе, настрій, страх тощо [3, с. 55].

Критеріями та показниками прояву особистісної амбівалентності дослідники вважають: організованість діяльності (здатність особистості до структурування, відокремлення головного від другорядного у своїх вчинках), ціннісно-сміслову організацію особистості (прояви етичних і особистісних цінностей на етапі свого розвитку; усвідомлення сенсу життя взагалі та конкретної діяльності зокрема; рівень організованості життя; відповідність поведінки ціннісним і розумовим орієнтирам тощо); рішучість (здатність особистості до швидкої й об'єктивної оцінки ситуації, вибір і реалізацію оптимального для себе варіанту поведінки); самостійність (ступінь незалежності особистості від сторонніх впливів, а також рівень вмінь, навичок і знань, які необхідні для досягнення поставленої мети), наполегливість (стійкість прийнятої власної поведінки), прив'язаність, страх, стабільність настрою, агресивність; самовладання, щирість, вольові дії тощо. За допомогою них ми можемо дослідити професійне самовизначення особистості та зробити висновок про рівень розвитку вольових якостей особистості та про особливості її особистісної амбівалентності.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, реалізований нами теоретичний аналіз наукових підходів, теорій, концепцій дає підставу стверджувати, що термін «амбівалентність» позначає особистісну рису, притаманну кожному індивіду, яка проявляється у співіснуванні рівних за силою взаємовиключних, протилежних мотивів, почуттів, когніцій і поведінки щодо зовнішнього чи/та внутрішнього світу. Домінують у сучасній психології когнітивний і гуманістичний підходи, котрі розкривають причини виникнення особистісної амбівалентності й особливості її впливу на когнітивно-поведінкову сферу особистості.

Виявлено, що особистісна амбівалентність у юнацькому віці характеризується полярністю та залежить від референтного оточення.

Перспективами подальших наукових пошуків вбачаємо дослідження специфіки особистісної амбівалентності на різних вікових етапах розвитку особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Борисюк О.М., Прохорчук Н.В. Амбівалентність особистості як психологічний феномен. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія : Психологічні науки*. Вип. 2. 2017. С. 80–91.
2. Зелінська Т. Амбівалентність особистості як психологічний феномен. *Психологія і суспільство*. 2001. № 3. С. 23–32.
3. Купрій Т.Г. Соціальна афіліація студентської молоді як чинник організаційного розвитку вищої школи. 2016. № 3 (15). С. 51–62.
4. Лук'яненко Т.Н. Психологічні особливості прояву амбівалентності особистості в ранньому юнацькому віці : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 ; Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2003. 270 с.
5. Магомед-Эминов М.Ш. Трансформація личности. Москва : Психоаналитическая Ассоциация, 1998. 496 с.
6. Овчаренко В.И., Давыдов Ю.Н., Огурцов А.П. Амбивалентность. *Гуманитарный портал: Концепты*. 2002–2021. URL: <https://gtmarket.ru/concepts/7198>.
7. Словарь психолога-практика / сост. С.Ю. Головин. Минск : Харвест, Москва : АСТ, 2001. 76 с.
8. Фрейд З. Психология бессознательного: сборник произведений / сост. М.Г. Ярошевский. Москва : Просвещение, 1989. 448 с.
9. Хабайлюк В.В. Психологічні особливості амбівалентності, як чинника розвитку особистості в ранньому віці в умовах сім'ї : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2007. 20 с.
10. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. С. 17.
11. Шавріна І.В. Амбівалентність і буття: філософсько-релігійнознавчий аналіз. *Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія*. 2016. № 2. С. 71–74.
12. Шастко І.М. Науково-теоретичне вивчення проблеми переживання амбівалентності особистості. *Молодий вчений. Серія: Психологічні науки*. № 5 (69). 2019. С. 76–78.

СЕКЦІЯ 4 ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ EMPIRICAL STUDY OF PSYCHOLOGICAL STABILITY OF PERSONS OF YOUTHFUL AGE

Подолання особистістю наслідків критичної життєвої ситуації великою мірою залежить від інтеграції і цілісності емоційного, когнітивного та поведінкового складників людини, що захищає її від дезінтеграції в суспільстві, особистісних розладів.

Теоретичне аналізування та емпіричне дослідження психологічної стійкості особистості, яке у контексті дослідження ми визначаємо як здатність відновлювати стан стійкої рівноваги, що порушують немінучі внутрішні та зовнішні флуктуації, а також поєднувати цілісність і творчо пристосовуватися, щоб забезпечити довгострокову життєздатність особистості та розвитку її можливостей, дозволило обґрунтувати формування досліджуваного конструкту як процес регулювання або саморегулювання стану стійкої рівноваги особистості, що може відбуватися як за межами регульованої системи, так і зсередини. Повна ізоляція живого організму від навколишнього середовища дорівнює його загибелі, ця позиція є надактуальною у сучасному стані пандемічного соціуму.

Використання методів статистичної обробки даних, методу факторного аналізу дозволило вирішити ряд дослідницьких завдань: по-перше, з'ясувати наскільки істотні й наскільки різні виявлені логічно, експертним шляхом характеристики психологічної стійкості особистості, по-друге, визначити мінімальну кількість факторів, що найбільш повно характеризують психологічну стійкість особистості за досліджуваними змінними діагностичних методик. Встановлено, що підвищенню рівня психологічної стійкості сприяють усвідомленість змін, що відбуваються у собі: саморефлексія, самоаналіз, саморегуляція, самокритичність, самооцінка. Також довірливі стосунки з тими, хто є авторитетом. Сприяє набуттю стійкості власна конструктивна позиція, здатність ставити мету, вирішувати та виконувати завдання, встановлювати чітку систему цінностей.

Ключові слова: психологічна стійкість, особистість, економічна стійкість,

соціокультурний контекст, юнацький вік, студенти, саморегуляція, життєстійкість.

Overcoming the consequences of a critical life situation by personality largely depends on the integration and integrity of the emotional, cognitive and behavioral components of a person, which protects him from disintegration in society, personal disorders.

Theoretical analysis and empirical study of the psychological stability of the individual, which in the context of the study we define as: the ability to restore the state of stable balance, violating the inevitable internal and external fluctuations, as well as combining integrity and creatively adapt to ensure the long-term viability of the individual and the development of its capabilities, allowed to justify the formation of the study structure as a process of regulation or self-regulation of the state stable equilibrium of the individual, which can occur both outside the regulated system and from the inside. Complete isolation of the living organism from the environment is equal to its death, this position is above the current state of pandemic society.

The use of methods of statistical data processing, the method of factor analysis made it possible to solve a number of research tasks: firstly, to find out how significant and how different are identified logically, expertly by the characteristics of psychological stability of the individual, and secondly, to determine the minimum number of factors that most fully characterize the psychological stability of the individual according to the variables of diagnostic techniques studied. It was established that awareness of changes occurring in itself contributes to an increase in the level of psychological stability: self-reflection, introspectivity, self-regulation, self-criticism, self-esteem. Also trusting relationship with those who are authority. It promotes the acquisition of resilience of its own constructive position, the ability to set goals, solve and perform tasks, and establish a clear system of values.

Key words: psychological stability, personality, economic stability, socio-cultural context, youth age, students, self-regulation, resilience.

УДК 156.922.6

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.5>

Бабатіна С.І.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології
Херсонський державний університет

Корчевська Л.О.

д.економ.н., професор,
професор кафедри менеджменту,
маркетингу і туризму,
магістр психології
Херсонський національний технічний
університет

Сучасний світ характеризується збільшенням і поширенням небезпек, катастрофічних явищ, критичних ситуацій, вибухом небезпечних вірусів, наслідки яких загрожують людству та особистості. Усе це актуалізує інтерес як до самого феномену психологічної стійкості особистості, так і до її формування. Актуальність питання вивчення особливостей психологічної стійкості юнаків зумовлена тим,

що вони є недосвідченими. Їх найчастішими «больовими» питаннями є: сепарація від батьків (визнання своєї дорослості, прагнення до самостійності); булінг; проблеми у відносинах з партнером; занижена самооцінка, проблеми з самовизначенням, як особистісним, так і професійним; самотність; інтимно-сексуальні стосунки; вибір життєвого шляху тощо. Все це вимагає суттєвого переосмислення кон-

сультативної і психотерапевтичної допомоги їм. Водночас успішне подолання особистістю наслідків критичної життєвої ситуації великою мірою залежить від інтеграції і цілісності емоційного, когнітивного та поведінкового складників людини, що захищає її від дезінтеграції в суспільстві, особистісних розладів, створює основу внутрішньої гармонії.

Перш ніж досліджувати психологічну стійкість особистості, необхідно визначити її предметне поле з точки зору системного підходу.

Загальну теорію систем запропонував Л. Берталанфі, який визначав її як сукупність елементів, що знаходяться у відносинах один із одним та із середовищем (L. Bertalanffy) [14]. Системний підхід до дослідження психологічної стійкості особистості запропонували Б. Ананьєв, А. Антоновський, П. Гудман, Є. Ільїн, Г. Костюк, Д. Леонтьєв, С. Мадді, С. Максименко, В. Медведєв, В. Моросанова, Ф. Перлз.

Відповідно до термінів загальної теорії систем (системології) будь-яка особистість є системою, яка складається з елементів: психіка, тіло та зв'язки з зовнішнім середовищем. Іншими словами, це цілісність психічної, біологічної та соціальної компонент. Адже особистість функціонує всередині великої системи – навколишнього середовища, з яким вона постійно має складні взаємовідносини.

Під «особистістю» мається на увазі стійка система соціально значущих характеристик, що визначають особу як члена того або іншого суспільства або спільноти. Категорія «особистість» детермінує суспільну сутність людини, що пов'язана із засвоєнням виробничого і духовного досвіду суспільства. Деякі теорії особистості не враховують біологічні характеристики людини, інші, наприклад, фрейдизм, надають біологічним чинникам визначального значення. Більш виваженим є тлумачення особистості як динамічної єдності біологічного та соціального (М.-Л. А. Чепі) [12].

Перед тим, як дати визначення психологічної стійкості, необхідно зрозуміти структурно-логічну схему становлення стану стійкої рівноваги

З одного боку, поглинання ресурсних потоків (їжі, кисню, води; енергії, бажань, почуттів; інформації) із навколишнього середовища, їх асиміляція та перетворення провокують збільшення ентропії системи, що призводить до зростання хаосу (самодезорганізації) і може приводити до руйнування її. Тобто виникає відхилення параметра-сигнала від бажаного стану людини, яка є носієм психічних процесів. З іншого боку, система хоче зберегти стійкість за рахунок переформування нового порядку і зменшити ентропію (хаос). Отже, регулююча система реєструє зміну (флуктуацію), формує її у відповідний регулюючий вплив і передає її

на вхід регульованої системи. Яка з них буде переважати залежить від багатьох випадкових факторів і визначається зовнішніми й внутрішніми умовами, а також якістю поступаючих ресурсних потоків. Цей принцип у синергетиці називається гомеостазом.

Формування – це процес регулювання або саморегулювання стану стійкої рівноваги особистості. Він може відбуватися як за межами регульованої системи, так і зсередини. Отже, повна ізоляція живого організму від навколишнього середовища дорівнює його загибелі, ця позиція а надактуальною у сучасному стані пандемічного соціуму.

Особистість як цілісне поєднання психіки, тіла та системи взаємовідносин поділяється на функціональні системи трьох типів: перша – з внутрішньою ланкою саморегуляції, де регулююча і регульована системи знаходяться в межах організму та закладені до структури самого процесу (наприклад, проходять безліч біохімічних процесів і фізіологічних реакцій – рН крові, підтримка тиску, температури тіла); друга – з зовнішньою ланкою регуляції як свідомий процес керування власною поведінкою, де регульована і регулююча системи знаходяться у межах організму (наприклад, воля, спорт, мотивація, харчування, формування сенсів); третя – з зовнішньою ланкою регуляції, у тому випадку, коли регулююча система виходить за межі організму та контактує з іншою особистістю (наприклад, комунікація, розмноження, виховання, у тому числі психотерапія).

Завдяки принципу гомеостазу організм і, зокрема, психіка весь час прагнуть до відновлення зламаного цілісності. Рани на тілі хочуть загоїтися, відкриті гештальти хочуть завершитися, а досвід прагне бути засвоєним.

Метою теоретичного аналізування й емпіричного дослідження порушеної теми є дослідження особистісного конструкту «психологічна стійкість» та емпірична перевірка моделі стійкості на вибірці осіб юнацького віку.

Кожна система прагне до збереження стійкості і це було перенесене на взаємодію організму з середовищем. Це є характерним, зокрема: 1) для необіхевіоризму, який вважає, що будь-яка нова рухова реакція закріплюється шляхом звільнення організму від потреби, що порушила його гомеостаз; 2) для концепції Ж. Піаже, який вважає, що розумовий розвиток відбувається у процесі збалансування організму з середовищем; 3) для парадигми поля К. Левіна, згідно з якою мотивація виникає в нерівноважній «системі напруги»; 4) для гештальт-психології, яка відмічає, що під час порушення балансу компонент психічної системи вона прагне до його відновлення. Проте принцип гомеостазу, який пояснює явище

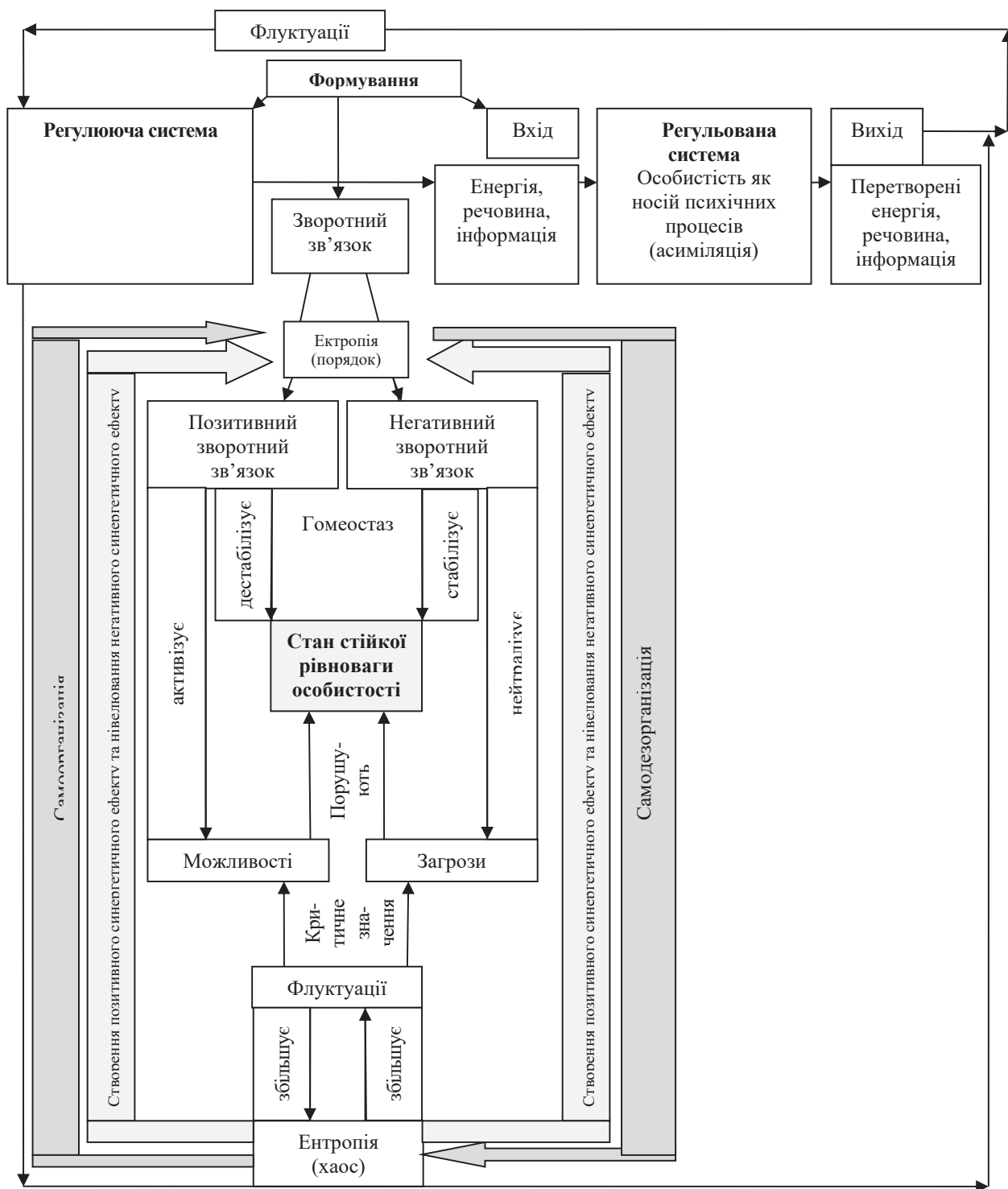

Рис. 1. Структурно-логічна схема становлення стану стійкої рівноваги особистості як носія психічних процесів (авторська розробка)

саморегуляції, не може пояснити джерело змін психіки і її активності [2].

Природа складних систем ґрунтується на принципі зворотного зв'язку. Його запропонував французький біолог П. Латіль і назвав «секретом загальної впорядкованості та

організованості». Н. Вінер, який був «батьком кібернетики», називав його «посохом сліпого» і «секретом життя» [7].

Так, принцип зворотного зв'язку є необхідним для протікання процесів формування психологічної стійкості особистості шляхом

обміну інформацією між регульованою та регулюючою системами. Цей принцип є найважливішим інструментом творчого пристосування людини до змін навколишнього середовища. Без наявності зворотних зв'язків саморегулювання є неможливим.

Зворотний зв'язок може бути як негативним, так і позитивним. Так, під час позитивного зворотного зв'язку система, яка регулює, починає перетворювати відхилення вихідного сигналу (флуктуацію) на дію. Потім передає його на вхід регульованої системи, щоб збільшити це відхилення. Тобто позитивний зворотний зв'язок підсилює відхилення вихідного параметра. Наприклад, особистість народжується з природженою потребою у прив'язаності один до одного. Тоді «емоційне злиття» позитивно впливає на формування близькості. Але дія позитивного зворотного зв'язку несе в собі побічні ефекти: 1) наявність петлі гістерезису, для якої властиве явище «перенасичення»; 2) наявність «порочного кола», що провокує небажані результати (наприклад, залежність особистості від когось). Позитивний зворотний зв'язок руйнує систему, розхиляє її стан стійкої рівноваги і призводить або до розвитку, або до її руйнування.

Під час негативного зворотного зв'язку змінення вихідного сигналу (флуктуація) переда-

ється на вхід системи, яка регулюється, щоб послабити його. Тобто негативний зворотний зв'язок утримує вихідний параметр, зменшує його негативні наслідки. Так, підліток сепарується від дорослих. Тоді дія, що регулює «емоційне віддалення», призводить до автономії та незалежності особистості. Негативний зворотний зв'язок робить систему більш стійкою шляхом адаптації до загроз і дій, що блокують руйнування.

Розглянемо поняття «флуктуація», яке є загальновідомим. Так, флуктуація (від лат. Fluctuatio коливання) є періодичною зміною. У психології флуктуаціями можуть бути зміни настрою, почуттів, уваги, тону, волі. Щоденно до тіла можуть проникати тисячі вірусів і бактерій, змінюватися серцебиття та цукор в крові. Флуктуації можуть порушувати стан стійкої рівноваги, а також можуть бути рушійними силами розвитку людини. Рівновага є лише короткою миттю у процесі руху людини і, очевидно, що її викликають зовнішні та внутрішні чинники. Класифікацію флуктуацій представлено у табл. 1.

Загроза є дією, що несе ентропійний заряд та викликає втрату цілісності людини, а на її відновлення потрібні час і ресурси.

Отже, особистість є системою, і з точки зору системного підходу її ціллю є досягнення стану стійкої рівноваги. Виникає протиріччя

Таблиця 1

Класифікація психологічних флуктуацій

№	Класифікаційна ознака	Види флуктуацій
1	За характером наслідків	позитивні негативні нейтральні
2	За джерелом формування	ендогенні екзогенні змішані природні
3	За природою виникнення	примусові (штучні, вимушені) автоколивання
4	За періодом виникнення	у передбіфуркаційній фазі у точці біфуркації у постбіфуркаційній фазі
5	За масштабом	маломасштабні середньомасштабні крупномасштабні
6	За ступенем керованості	керовані некеровані
7	За тривалістю	одноразові тривалі
8	За ступенем впливу на еволюцію системи	впливають на розвиток системи не впливають на розвиток системи
9	За швидкістю	стрімкі плавні
10	За можливістю вимірювання	вимірювані важко вимірювані невимірні
11	За способом вимірювання	визначені ймовірні не визначені
12	За способом формалізації	кількісні якісні
13	За природою походження	матеріальні нематеріальні

відносно несумісності статичності і динамічності, розвитку та рівноваги, стану та процесу, що вимагає додаткового пояснення поняття «стан стійкої рівноваги». Адже він допускає розгляд таких категорій, як «стан», «рівновага», «стійкість», та їх інтеграцію.

На думку Н.П. Сергієнко, психологічна стійкість є динамікою стійких станів людини як системи, за яких вона є здатною ідентифікувати і блокувати внутрішні та зовнішні негативні дії. Психологічна стійкість є якістю особистості, окремими характеристиками якої є стійкість, опірність, врівноваженість (Н.П. Сергієнко) [11].

Як влучно зазначає Є.П. Крупник, «психологічна стійкість людини є рухливим рівноважним її станом, що зберігається на основі протидії внутрішнім і зовнішнім чинникам, які його порушують, а також як цілеспрямоване порушення цієї стійкості, що виникають у взаємодії особистості з середовищем» (Є.П. Крупник) [5].

Отже, на основі теоретичного аналізу визначено, що психологічна стійкість особистості є вмінням відновлювати стан стійкої рівноваги,

у разі якщо його порушують неминучі зовнішні та внутрішні флуктуації, а також інтеграція цілісності та творче пристосовування з метою забезпечення довгострокової життєздатності особистості та розвитку її можливостей.

Дослідження доводять, що психологічна стійкість особистості, як і будь-яка система, розвивається на основі взаємодії суперечливих тенденцій – збереження та мінливості, порядку та хаосу, самоорганізації та самодезорганізації, необхідності та випадковості, що зумовлюють два механізми розвитку системи: адаптаційний та біфуркаційний. Теоретичну модель формування психологічної стійкості особистості наведено на рис. 2.

Як вже зазначалося вище, для формування психологічної стійкості є важливою інтеграція емоційного, когнітивного та поведінкового складників особистості. Ця думка перекликається із теорією Self (F. Perls, R. Hefferline, P. Goodman, 1951; Ж.-М. Робин, 1996) [15], яку запропоновано у гештальт-підході. Вона виступає відправним пунктом у теоретичних переконаннях і визначає практичний інструментарій у роботі з клієнтами.

Рис. 2. Теоретична модель формування психологічної стійкості особистості (складено автором)

Звернемось до психологічного аналізування періоду юнацтва. Юнацький вік – це один з найбільш цікавих та відповідальних періодів становлення людини. У ці роки (15–22 роки) вибудовуються основні стабілізуючі внутрішні структури, що в подальшому зумовлюють життєвий шлях особистості, його життєві плани, професійні досягнення, самосвідомість та самовідношення, готовність до сімейного життя. Йдеться про світогляд, систему ціннісних пріоритетів, ідентичність, професійне та моральне самовизначення (Г.С. Абрамова) [1]. Проте розвиток цих особистісних структур відбувається нерівномірно і відрізняється індивідуальною своєрідністю.

На цей період життя (17–23 роки) приходить ще й така нормативна проблема, як сепарація від батьків.

Психічна стійкість студента ЗВО стимулюється інформацією, яка надходить від викладача до студента. У процесі формування психічної стійкості у студентів під час навчання особливу роль відіграє оптимальний рівень інформаційного навантаження. Надлишок чи нестача інформації призводить до розвитку втоми, яка своєю чергою знижує психічну стійкість. Згідно з дослідженням Г. Шахматова важливе значення має також характер інформації, яку отримує студент від викладача, особливо інформація – психологічний тиск. Часом під впливом одноманітного надходження інформації до студента виникає загальмований стан, який характеризується апатією, млявістю, появою відволікаючих думок, які не стосуються навчально-виховного процесу (Васильченко Г. С.) [3].

С.Л. Кравчук розглядав емоційну стійкість юнака як психічний стан та поєднувальну властивість людини, що характеризується взаємодією вольових, інтелектуальних, емоційних і мотиваційних компонентів психічної діяльності людини. Аспекти емоційності відображують явища та поведінку, що мають особливу важливість для особистості. Значимий фактор емоціональної стійкості – рівень і зміст емоцій, переживань, почуттів в екстремальних обставинах. На думку С.Л. Кравчука, студент з емоційною стійкістю менш схильний до емоційної лабільності, невротичності, сором'язливості, реактивної агресивності, депресивності, спонтанної агресивності та більш схильна до рівноваженості, він поділяє цінності особистості та розуміє екзистенційну цінність життя «тут і тепер», прагне до самоактуалізації, має позитивний погляд на природу людини. Також студент зі стійким емоційним станом є менш схильним до агресивного, незалежно-домінуючого та недовірливо-скептичного типів міжособистісних стосунків, а також більш схильний до альтруїстичного, покійно сором'язливого видів міжособистісних стосунків, співробітництва.

Він вважав, що студенти з емоційною стійкістю менш схильні до прояву таких механізмів захисту або переривання контакту, як раціоналізації, витіснення, заміщення, регресії, проєкції (С.Л. Кравчук) [4].

С.І. Бабатіна досліджувала серед студентів статистично значущі кореляційні зв'язки між такими властивостями, як особистісно-регулятивні («життєстійкість» та «саморегуляція»), так і властивостями темпоральності особистості («дискретність», «напруженість», «емоційна оцінка діапазону часу», «часові орієнтації» (на минуле, теперішнє, майбутнє) та «сприйняття коротких проміжків часу»). Так, життєстійкість має позитивні зв'язки із компонентами темпоральності: емоційною оцінкою діапазону часу, дискретністю та негативний зв'язок з напруженістю часу. Своєю чергою саморегуляція значуще позитивно корелює з емоційним відношенням до діапазонів часу, орієнтацією у часі, сприйняттям коротких проміжків часу та негативно із напруженістю часу. (Т.Б. Хомуленко, С.І. Бабатіна) [13].

Отже, можна резюмувати, що найчастішими «больовими» питаннями юнаків, що провокують психологічну нестійкість, є: сепарація від батьків (визнання своєї дорослості, прагнення до самостійності); булінг; проблеми у відносинах з партнером («любов до нестями», образи, дорослі діти алкоголіків – залежні відносини); занижена самооцінка, проблеми з самовизначенням – як особистісним, так і професійним; самотність; інтимно-сексуальні стосунки; вибір життєвого шляху тощо.

На основі термінологічного аналізу надано авторське визначення психологічної стійкості особистості, яке тлумачиться як здатність відновлювати стан стійкої рівноваги, що порушують неминучі внутрішні та зовнішні флуктуації, а також поєднувати цілісність і творчо пристосовуватися, щоб забезпечити довгострокову життєздатність особистості та розвитку її можливостей.

Процедура емпіричного дослідження щодо визначення психологічної стійкості особистості включає кілька етапів.

1 етап. Добір діагностичних методик та формування бази показників, які визначають психологічну стійкість особистості. Обробка трьох методик дає 12 діагностичних показників (табл. 2.).

2 етап. Формування вибірки та збір вихідної інформації. Дослідження психологічної стійкості проводилося серед студентів 2–6 курсів кафедри менеджменту, маркетингу і туризму Херсонського національного технічного університету. Загальна кількість досліджуваних, що брали участь у дослідженні, складає 100 студентів. Серед них 39 осіб – чоловіки і 61 особа – жінки.

3 етап. Обчислення даних. Для досягнення поставленої мети використано професійний пакет математичних програм, які застосовуються для аналізу статистичних даних.

4 етап. Ранжування студентів за рівнем психологічної стійкості на основі виділення головних факторів і оптимальних факторних навантажень. Для цього розроблено графічну рейтингову шкалу оцінки психологічної стійкості особистості.

5 етап. Розробка рекомендацій для кожної групи юнаків.

Таким чином, дані методики дозволили виявити стан психологічної стійкості особистості.

Показники, що характеризують психологічну стійкість особистості, представлено у табл. 3.

Склад включає 12 показників (сформовано матрицю 100 12). Вихідні дані отримано шляхом тестування. Шляхом стандартизації значень вихідних змінних можна перейти до нормованих значень. Методом головних компонент визначається кількість найбільш значимих головних факторів, що характеризують психологічну стійкість юнаків. Внески головних компонент у загальну дисперсію подано у табл. 4.

Для 12 головних факторів частка загальної (кумулятивної) дисперсії (cumul. %) становить 100%, тому всі вони є значимими.

Розраховано статистично значущі кореляційні зв'язки між шкалою життєстійкості М. Мадді, шкалами саморегуляції В. Марасанової та шкалою когерентності А. Антоновського. Ці три конструкти виявилися тісно взаємопов'язаними.

На думку Є. Осіна, почуття когерентності (зв'язності) тісно переплетено з поняттям життєстійкості, що введено С. Мадді, як з функціональної точки зору (в обох випадках йдеться про фактори, що дозволяють не тільки протистояти негативним ефектам стресорів, а й рухатися до психологічного благополуччя незважаючи на них), так і з точки зору структури. Сенсовність, за А. Антоновським, несе ту ж функцію, що залученість і прийняття ризику, які входять до структури життєстійкості, проте механізми регуляції можуть бути різними: А. Антоновський підкреслює роль емоцій, тоді як С. Мадді говорить переважно про когнітивні процеси. Керованість за А. Антоновським подібна до компоненту контролю, що входить до життєстійкості. Проте в першому разі переконання стосується результату («що б не трапилось, я впораюся»), а в другому – процесу («завжди краще контролювати, ніж опускати руки»). Міркування згаданих авторів щодо факторів, які сприяють формуванню життєстійкості та почуття зв'язності в онтогенезі, також багато в чому збігаються. Відрізняє почуття зв'язності від життєстійкості передусім фактор усвідомленості та пов'язаний з ним фактор

узгодженості життєвого досвіду. З точки зору С. Мадді [15] людина, що схильна розглядати новий досвід як зрозумілий і передбачуваний з точки зору старого, може частіше втрачати нові можливості, що своєю чергою негативним чином позначиться на його розвитку (Є. Осін) [9].

Так, життєстійкість позитивно корелює із факторами «сенсовність» ($r = 0,46$), «керованість» ($r = 0,54$), «усвідомленість» ($r = 0,56$), «планування» ($r = 0,48$), «програмування» ($r = 0,47$), «оцінка результатів» ($r = 0,51$), «гнучкість» ($r = 0,52$), «самостійність» ($r = 0,53$). З таким латентним фактором, як «моделювання» ($r = 0,09$), не має істотних зв'язків. Стосовно саморегуляції, то вона має позитивні зв'язки із такими факторами, як «прийняття ризику» ($r = 0,61$) та «контроль» ($r = 0,55$), що за своїм змістом тісно пов'язані з саморегуляцією і виражаються у можливостях людини до цілеспрямованості. З таким латентним фактором, як «залученість» ($r = 0,09$), не має істотних зв'язків.

Далі виділено факторні навантаження, що дозволяють виявити кореляційний зв'язок між головними факторами та показниками психологічної стійкості юнаків.

Використання методу факторного аналізу необхідне для вирішення таких завдань: по-перше, з'ясування того, наскільки істотні й наскільки різні виявлені логічно, експертним шляхом характеристики психологічної стійкості особистості, по-друге, визначення мінімальної кількості факторів, що найбільш повно характеризують психологічну стійкість особистості.

Вичленовування головних факторів з математичної точки зору полягає у виділенні лінійних комбінацій випадкових величин, що мають максимально можливу дисперсію. Внесок r -ї головної компоненти (фактору психологічної стійкості) у загальну дисперсію визначається за формулою:

$$Vr = \sum a_{jr}^2,$$

де Vr – власне значення r -го головного фактора;

a_{jr}^2 – вага r -ї компоненти в j -му показнику.

Сумарний внесок r перших компонент обчислюється в такий спосіб:

$$Yr = 1/n \sum a_{jr}^2$$

Межа цієї суми визначається залежно від вимог поставленого завдання. Звичайно, задається $Yr = (0,80 - 0,95)$ і за цією величиною визначається, скільки останніх головних компонент можна без особливого збитку вилучити з розгляду, скоротивши тим самим розмірність досліджуваного n -вимірного простору. Принцип добору головних компонент (факторів) за максимумом поясненої мінливості дав можливість визначити кількість агрегованих показників, що досить повно визначають усі

вихідні показники. Однак система факторів не є єдиною. За допомогою повороту системи координат у принципі можна одержати безліч рішень, тому необхідно знайти потрібний поворот осей. Щоб розв'язати цю задачу, слід провести обернення факторних навантажень методом Varimax normalized.

Таким чином, кожен головний фактор психологічної стійкості особистості (f), що дає деяку узагальнену нову характеристику всім досліджуваним об'єктам, виражається у вигляді лінійної комбінації вихідних показників, що дозволяє інтерпретувати головні фактори:

Таблиця 2

Діагностичні методики та показники психологічної стійкості особистості

Методика	Показники
1. Опитувальник життєстійкості С. Мадді в адаптації Д. Леонт'єва, О. Расказової [6].	- залученість - ризик - контроль
2. Опитувальник «Стильові особливості саморегуляції поведінки – ССП-98» В. Моросанової [8].	- планування - моделювання - програмування - оцінка результатів - гнучкість - самостійність
3. Опитувальник «Шкала когеренції (SOC)» А. Антоновського в адаптації В. Безрукова [13].	- сенсовність - керованість - усвідомленість

Таблиця 3

Показники, що характеризують психологічну стійкість особистості

№ п/п	Показники
1	Залученість (y_1)
2	Ризик (y_2)
3	Контроль (y_3)
4	Планування (y_4)
5	Моделювання (y_5)
6	Програмування (y_6)
7	Оцінка результатів (y_7)
8	Гнучкість (y_8)
9	Самостійність (y_9)
10	Сенсовність (y_{10})
11	Керованість (y_{11})
12	Усвідомленість (y_{12})

Таблиця 4

Власні значення та внески головних факторів у загальну дисперсію

№ п/п показника	Власні значення факторів	% загальної дисперсії кожного фактора	Накопичені власні значення факторів	Накопичений % загальної дисперсії
1	5,295199	17,65066	5,29520	17,6507
2	4,809362	16,03121	10,10456	33,6819
3	3,194530	10,64843	13,29909	44,3303
4	1,725204	9,75068	15,02430	53,0810
5	1,649292	8,49764	16,67359	61,5786
6	1,542774	7,14258	18,21636	68,7212
7	1,284590	7,28197	19,50095	75,0032
8	1,131120	6,77040	20,63207	81,7736
9	1,096287	6,65429	21,72836	87,4279
10	1,060552	5,36851	22,73891	92,7964
11	1,025377	5,25126	23,71429	97,0476
12	1,018789	2,95240	12,00000	100,0000

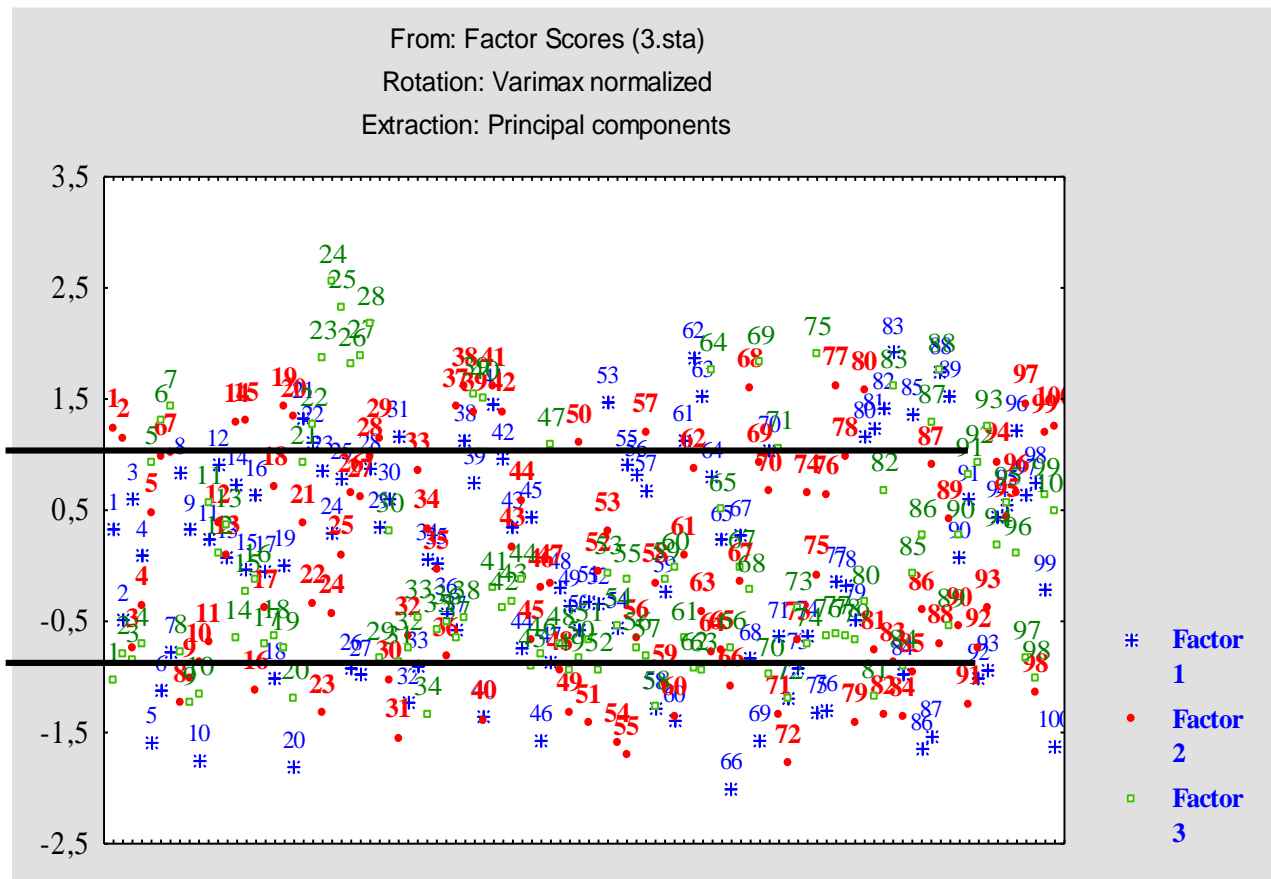

Рис. 3. Графік розподілу юнаків у просторі трьох головних факторів

$f_r = 1/V_r (a_{1r}y_1 + a_{2r}y_2 + \dots + a_{nr}y_n)$
де f_r – нормоване значення r -го головного фактора;
 V_r – власне значення r -го головного фактора;
 y_j – нормоване значення j -го показника, отриманого з експерименту;
 a_{nj} – вага r -го головного фактора;
 $j = 1 \dots n$, n – кількість показників.

Таким чином, методом головних компонент визначено найбільш значимі головні фактори, що характеризують психологічну стійкість особистості. Перший головний фактор f_1 включає 3 змінних: y_1 залученість; y_5 – моделювання; y_{10} – сенсовність. Ці показники визначають «включеність» особистості у своє життя. Усі перераховані показники пов'язані з першим головним фактором позитивними коефіцієнтами ваги. Дійсно, високі показники «включеності» свідчать про наявність у респондентів таких особистісних характеристик, як цілеспрямованість, креативність, мотивація до саморозвитку та задоволеність життям. Тобто «включеність» – це процес від адаптації до самодетермінації та реалізації свого життєвого призначення. Перший головний фактор можна подати у такий спосіб:

$f_1 = 1/5,295 * (0,719y_1 + 0,891y_5 + 0,765y_{10})$
 $f_1 = 1/5,295 * (0,719y_{15} + 0,891y_{16} + 0,833y_{17} + 0,$
Другий головний фактор f_2 включає такі змінні: y_2 – «ризик»; y_4 – «планування»; y_6 – «програмування»; y_7 – «оцінка результатів»; y_{11} – «керованість». Усі ці показники описують «осмисленість» людини, тому можна визначити цей фактор як «осмисленість» і подати його у наступному вигляді:

$f_2 = 1/4,8 * (0,973y_2 + 0,854y_4 + 0,63y_6 + 0,64y_{11})$
Найбільш істотний внесок дає третій головний фактор f_3 , який тісно корелює з такими характеристиками особистості, як y_3 – контроль; y_8 – гнучкість; y_9 – самостійність; y_{12} – усвідомленість. На нашу думку, вони більшою мірою впливають на «відповідальність за вибір».

$f_3 = 1/3,19 * (0,981y_3 + 0,966y_8 + 0,972y_9 + 0,672y_{12})$
Виявлено, що факторна структура психологічної стійкості особистості складається з трьох факторів. Так, перший фактор визначає «включеність», другий – «осмисленість», головний третій – «відповідальність за вибір». Графічно зображується розподіл юнаків у просторі трьох головних факторів. Цифрою позначається порядковий номер в обліковому списку студентів (рис. 3).

Аналіз займаного положення на графіку та в рейтинговій шкалі дозволяє сформулювати уявлення про психологічну стійкість кожного юнака та віднести його до певної групи.

Проведена оцінка психологічної стійкості юнаків дозволила зробити такі висновки. У основної маси студентів такі фактори, як «включеність» та «осмисленість», у межах норми (близько 53%). У 29% студентів засвідчено стійкий психологічний стан. Це говорить про те, що кожен третій юнак готовий до подолання проблем і в ситуації підвищеного емоційного напруження схильний приймати усвідомлені рішення та продовжувати активну діяльність. Крім того, серед цих студентів близько 7% юнаків, які брали участь у дослідженні, і їх можна охарактеризувати як «стійких лідерів». Вони мають найвищі показники за всіма факторами. Особи, які мають нестійкий психологічний стан становлять 18%, що вказує на неготовність респондентів активно діяти в стресових ситуаціях, долати труднощі, емоційно стабільно реагувати на несприятливі умови. На цю групу юнаків необхідно звернути особливу увагу. Вони повинні стати першочерговими завданнями психологічної служби університету. Для вирішення цих завдань слід формувати своєрідні психологічні бази даних з нестійким станом, проводити психологічну роботу з ними, у результаті якої юнаки повинні підвищити рівень психологічної стійкості і переміститися до «нормального стану».

Формування психологічної стійкості особистості буде більш ефективним за умови супроводу психологічною службою, що передбачає включеність студента у цей процес протягом навчання в університеті, а також урахування специфіки особистісного розвитку студента на кожному з курсів навчання. Підвищення рівня психологічної стійкості дозволить студенту реалізуватися у професійній діяльності та дозволить перейти на новий етап професійного розвитку.

Підвищенню рівня психологічної стійкості сприятиме усвідомленість змін, що відбуваються у собі: саморефлексія, самоаналіз, саморегуляція, самокритичність, самооцінка. Також довірливі стосунки з тими, хто є авторитетом. Будуть сприяти стійкості власна конструктивна позиція, здатність ставити мету, вирішувати та виконувати завдання, встановлювати чітку систему цінностей. Також важливим є підсилення самооцінки та розуміння свого «Я-реального» та «Я-ідеального».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология. Москва : Академический Проект Альма Матер, 2005. 702с.
2. Большой психологический словарь онлайн. URL: https://www.psychologist.ru/dictionary_of_terms/?id=427

3. Васильченко Г.С. Управление стрессом. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 198 с.

4. Кравчук С.Л. Психологічні особливості емоційної лабільності та емоційної стійкості особистості юнацького віку. *Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України*. edited by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. Issue 26. KamianetsPodilskyi : Aksioma, 2014. P. 308–325.

5. Крупник Е.П. Психологическая устойчивость индивидуального сознания. *Психология человека в условиях социальной нестабильности*. Москва : МГПУ, 1994. С. 183–196.

6. Леонтьев Д.А. Тест жизнестойкости / Д.А. Леонтьев, Е.И. Рассказова. Москва : Смысл, 2006. 63 с. URL: <http://dip-psi.ru/psikhologicheskiye-testy/post/test-zhiznestoykosti-s-maddi-v-adaptatsii-d-leontyeva>.

7. Ліба Н.С., Марценюк М.О. Формування та розвиток психічної стійкості студентської молоді. *Міжнародний науковий журнал «Освіта і наука»*. Випуск 2(25). 2018. С. 129–134.

8. Моросанова В.И. Стилевая саморегуляция поведения человека *Вопросы психологии*. 2000. №2. С. 118–127.

9. Осин Е.Н. Чувство связности как показатель психологического здоровья и его диагностика. *Психологическая диагностика*. 2007. №3. С. 22–38.

10. Простаков М.Ю. Степень научной разработанности и перспективы исследования проблемы психологической устойчивости. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Том VII. Екологічна психологія. Випуск 27. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. С. 296–323.

11. Сергієнко Н.П. Особливості психологічної стійкості особистості під час подолання критичних ситуацій. URL: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/4065/1/Serghienko%20Н.П.pdf>.

12. Українська психологічна термінологія: словник-довідник / За ред. М.-Л. А. Чепи. Київ: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. 454 с.

13. Хомуленко Т.Б., Бабатіна С.І. Психологія темпоральності особистості: віковий аспект. [монографія] / Т.Б. Хомуленко, С.І. Бабатіна. Видавництво: ПП Вишемирський В.С. Херсон, 2014. 236 с.

14. Bertalanffy L. An Outline of General System Theory. *British J. For Phil. of Sci.* 1950. V. 1. № 2. P. 134–165.

15. Perls F., Hefferline R. and Goodman P. Gestalt Therapy: Excitement and Growth in the Human Personality. / F. Perls

ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНІ ЦІННОСТІ У СТРУКТУРІ
ПРОФЕСІЙНОГО ІМІДЖУ МАЙБУТЬОГО ПЕДАГОГАPERSONAL PROFESSIONAL VALUES IN THE STRUCTURE
OF THE PROFESSIONAL IMAGE OF THE FUTURE TEACHER

У статті акцентується на важливості ціннісних аспектів у формуванні професійного іміджу майбутнього педагога, змістотворчою основою якого є розвиток особистісно-професійних цінностей. Саме особистісно-професійні цінності, котрі входять у структуру аксіосфери особистості, забезпечать розвиток у майбутніх педагогів здатності до автентичності, емпатійності, толерантності, професійних і особистісних компетенцій, становлення особистісно-професійних якостей і формування гуманістичної культури, що є важливою умовою формування власного педагогічного іміджу. Аксіосферу, де нами акцентується увага на особистісно-професійних цінностях, можна уявити як систему, котра включає екзистенційні, духовно-моральні, інтелектуальні, естетичні та соціальні цінності, які мають своє унікальне наповнення і займають певне місце у структурі професійного іміджу та ієрархії аксіологічних орієнтирів майбутнього вчителя. Оволодіння ними скасує підготовку «безликих» кваліфікованих кадрів, здатних реалізувати завдання розвитку гармонійної особистості. Наголошується на тому, що особистісно-професійні цінності детермінують прояв морально-духовних ціннісних орієнтацій, а це дуже важливо для педагогічної діяльності. Доводиться думка про необхідність модернізації змісту педагогічної освіти на ціннісно-змістові аспекти формування професійного іміджу майбутнього педагога. Звернення до ключових аксіологічних основ освіти передбачає, по-перше, усвідомлене ціннісне ставлення до педагогічної діяльності та до себе як особистості, по-друге, застосування відповідних освітніх технологій поетапного формування ціннісних смислів професійного іміджу, що забезпечить якісне освоєння аксіологічно значимого змісту педагогічної освіти.

Ключові слова: аксіосфера, духовність, особистісно-професійні цінності, педагогічна

діяльність, професійний імідж, ціннісні орієнтації.

The article emphasizes the importance of value aspects for the formation of the professional image of the future teacher, the content of which is the development of personal professional values. It is personal professional values forming a part of a personality's axiosphere that will ensure the development of future teachers' ability of authenticity, empathy, tolerance, professional and personal competencies, the formation of personal and professional qualities and the formation of humanistic culture, which is an important condition for forming their own pedagogical image. The axiosphere, where we focus on personal professional values, can be represented as a system that includes existential, spiritual, moral, intellectual, aesthetic and social values. These values have their own unique content and occupy a certain place in the structure of the professional image and the hierarchy of axiological guidelines of the future teacher. Mastering them will abolish the training of "faceless" qualified personnel capable of realizing the task of developing a harmonious personality. It is emphasized that personal professional values determine the manifestation of moral and spiritual value orientations, which are very important for pedagogical activities. The opinion about the need to modernize the content of pedagogical education to the value aspects of the formation of the future teacher's professional image is proved. Forming an image based on the appeal to the key axiological foundations of education involves, firstly, a conscious value attitude to teaching and to oneself as a person, which will ensure quality development of axiologically significant content of pedagogical education, and secondly, application of appropriate educational technologies of gradual formation of value meanings of professional image.

Key words: axiosphere, spirituality, personal professional values, pedagogical activity, professional image, value orientations.

УДК 159.923:378.011.3-051
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.6>

Білозерська С.І.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка

Вступ. Становлення професійного іміджу є одним із найважливіших завдань у стратегії формування конкурентоспроможності майбутнього педагога, адже він є головним структурним елементом професійного успіху загалом. Учителі як професіонали, які виконують глобальні завдання щодо всебічного розвитку особистості дитини, повинні повною мірою володіти усіма професійними характеристиками (компетенціями) й особистісними здатностями.

Якщо аналізувати сьогоднішню ситуацію, то в умовах аксіологічної кризи у суспільстві сучасна українська педагогічна освіта повинна бути зосереджена на формуванні особистісно-про-

фесійних цінностей педагога у процесі професійної підготовки. Однією із причин такої ситуації є диференціація формування цінностей, оскільки досить часто окремо перераховуються дисципліни, що мають вплив на формування особистісних цінностей, і ніби окремо стоїть цикл базових дисциплін для формування професійно-значущих компетенцій, які впливають, на думку експертів, лише на професійні цінності. Такий штучний поділ призводить до того, що формування цілісної особистісно-професійної компетентності людини не відбувається. Тому, як нам бачиться, було би доцільніше говорити про формування особистісно-професійних цінностей як

змістотворчої основи формування професійного іміджу й основ професійної підготовки студентів загалом. Таке розуміння сутності проблеми дозволить сформувати цілісну особистісно-професійну якість (яку ми позначаємо як систему особистісно-професійних цінностей), що дозволить майбутньому педагогу успішно виконувати педагогічні завдання, взаємодіяти з іншими людьми.

Цінності, будучи базовою конструкцією, виступають основою для становлення особистісно-професійних якостей особистості вчителя, розвитку професійних і особистісних компетенцій, формування гуманістичної культури. Підготовка до педагогічної професії, забезпечення її якості, безсумнівно, включає «відновлення процесів» формування іміджу, що припускає планомірне і гармонійне конструювання характеристик успішного і компетентного фахівця.

Отже, найважливішою умовою формування професійного іміджу майбутніх педагогів є побудова освітнього процесу на основі аксіологічного підходу, який зумовлює розвиток у студентів особистісно-професійних цінностей, що підсилить гуманізацію освітнього процесу загалом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Методологічною основою формування професійного іміджу та гуманістично-орієнтованої педагогічної освіти повинен виступати аксіологічний підхід, що передбачає формування особистісно-професійних цінностей майбутнього педагога.

Як зазначає Є. Позднішев, імідж – це «образ, який цілеспрямовано формується і чинить емоційно-психологічний вплив на певних осіб із метою популяризації, реклами і т. д.» [6, с. 240]. За А. Кузиним, суть створення іміджу полягає у тому, щоб змусити інших людей бачити вас такими, якими ви бажаєте, і піднести себе так, щоб вони сприйняли ваш образ позитивно. Основною метою цих зусиль є граничне використання всього того позитивного, що у нас закладено, уникнення негативних проявів, які можуть принизити нашу професійну, політичну і чисто людську гідність [4]. І. Кріксунова вважає, що імідж – це насамперед розповідь про себе, символ, який без слів говорить оточуючим про те, на якому шаблі суспільної драбини ви стоїте, до якого кола професій належите, який ваш характер, темперамент, смак і ваші фінансові можливості [3]. Аналізуючи праці С. Болсуна, О. Бекетова, Л. Данильчук, О. Попової, В. Шепель, А. Калюжного та ін., ми дійшли висновку, що рівень сформованості особистісних і професійних якостей майбутнього педагога впливає на становлення професійного іміджу. Особистість протягом життя прагне до самовдосконалення, само-

актуалізації, а це передбачає зміну й удосконалення професійної діяльності.

Перетворення професійної діяльності в одну з найважливіших сфер самореалізації людини призводить до взаємного впливу і самовдосконалення особистісного і професійного розвитку. Якщо характеризувати студентський вік, то основними соціально-психологічними придбаннями цього вікового періоду стають: оволодіння професією, зрілість у розумовому і морально-духовному відношенні, побудова світогляду, здатність бути критичним і самокритичним, прийняття відповідальних рішень, визначення свого місця у житті. Ці новоутворення є передумовою формування особистісно-професійних цінностей як інтегральних особистісних характеристик людини, котра здобуває кваліфікацію і характеризується професіоналізмом, як особистісна якість, що формується на базі інтелектуальних і педагогічних здібностей і особистісних властивостей, що дозволяє визначити, з одного боку, професіонала як компетентного у своїй галузі, з іншого – як особистість, котра прагне до саморозвитку, самоудосконалення, самоактуалізації, самоосвіти.

Як бачимо, процес професіоналізації передбачає засвоєння студентом професійних та особистісних цінностей, норм і способів педагогічної діяльності, а формування професійного іміджу майбутнього вчителя, у свою чергу, спрямоване на підвищення якості підготовки фахівця. Здобуваючи свій соціально-професійний досвід в умовах професійної освіти, особистість формується як суб'єкт професійної діяльності та як носій особистісно-професійних цінностей, що є визначальним для формування професійного іміджу та культури спілкування, культури поведінки, культури діяльності майбутнього фахівця.

Із вищевикладеного випливає, що формування професійного іміджу майбутнього фахівця не тільки зумовлює якість загальної професійної підготовки, а і є основою здійснення професійної діяльності, без формування якої дуже складно підготувати професіонала, здатного адекватно реагувати на динаміку соціальних змін і адаптації, соціалізації та інкультурації в умовах трансформації українського суспільства.

Якщо говорити про педагогічну діяльність, то вона є ціннісною, оскільки вона втілюється людьми та існує заради людей. У ній людина може знайти застосування своїм здібностям, розвинути творчий потенціал, сформувати своє професійне кредо. Поряд із тим педагогічна діяльність відноситься до таких, де особливо значуща залежність результативності діяльності від характеру ціннісних орієнтацій її суб'єкта.

Ми розглядаємо цінності вчителя як внутрішній, емоційно освоєний регулятор діяльності, що визначає його ставлення до навколишнього світу і до самого себе та моделює зміст і характер виконуваної ним педагогічної діяльності. Склад і співвідношення цінностей у цілісній структурі професійного іміджу відрізняються значним різноманіттям і органічною взаємозумовленістю.

Так, наприклад, Н.Ю. Гузева, розглядаючи проблему формування професійно-значущих орієнтацій майбутнього вчителя, виділяє три групи педагогічних цінностей:

1. цінності, безпосередньо пов'язані з умовами професійної діяльності: свободу та відповідальність у прийнятті професійних рішень; прагнення до спілкування з людьми різного віку; чітко організований трудовий освітній процес; гуманістичний характер професії; прагнення до самовдосконалення, самоосвіти, саморозвитку; знання свого предмета; повагу і вдячність до інших; творчий, аксіологічний характер праці;

2. цінності, які лежать в основі особистісно-мотиваційної сфери вчителя: можливість впливати на поведінку інших людей і спрямовувати її; здатність любити, вірити та творити добро; можливість передати свою майстерність, знання;

3. цінності, що відображають управлінські аспекти освітньої діяльності: наявність перспективи професійної кар'єри; продовження сімейних та українських традицій; відповідність професії задаткам, інтересам; бажання завжди прийти на допомогу [1].

Сутність ціннісного ставлення до майбутньої професійної діяльності педагога характеризується переходом соціально-значущих педагогічних цінностей в особистісні, що є структурною складовою частиною професіоналізму, а також у подальшій їх реалізації у діяльності.

Таким чином, особистісно-професійні цінності – це ті особистісні фактори, на основі яких людина робить вибір на користь професійної діяльності, освоює і виконує свою діяльність. Вони забезпечують особистісний, соціально значимий підсумок професійної діяльності, адже саме ціннісне ставлення до педагогічної діяльності виступає важливою умовою успішного формування професійного іміджу та професійного становлення майбутнього педагога загалом.

На наш погляд, у категорію особистісно-професійних цінностей у широкому сенсі слід включити всю аксіосферу, яка дозволяє вибудувати уявлення про майбутню професію, майбутнього педагога, здатного бути автентичним, емпатійним, толерантним і безоцінним, що важливо для формування власного педагогічного іміджу.

На жаль, сьогодні доводиться констатувати проблему формування опосередкованого ставлення майбутніх фахівців до педагогічної професії, яке здійснюється шляхом засвоєння ціннісних стандартів, переданих через навчання, виховання та інші системи комунікацій. Специфіка їх прояву полягає у тому, що вони не перевірені власним трудовим досвідом, тому не входять глибоко в особистісні підструктури, внаслідок чого і відрізняються більшою рухливістю, однак формування ціннісних орієнтацій на ранніх стадіях професіоналізації виступатиме так званим «регулятором», що визначатиме поведінку особистості у ситуації вибору, виступаючи для неї критеріями професійного становлення. Залежно від ієрархічності професійних цінностей відбувається заповнення мотиваційного поля особистості, яке динамічно і гнучко позначає цілі, а також засоби їх досягнення.

Вони є емоційно освоєним внутрішнім регулятором діяльності, котрий визначає світогляд, зміст і якісні характеристики педагогічної діяльності. «Це є орієнтири суспільної та професійної активності педагога, вони є гуманістичними за визначенням, оскільки зосереджують у собі широкий діапазон всіх духовних цінностей суспільства. Тільки в тому разі, якщо особистісно-професійні цінності педагогів становитимуть цілісну систему, вони стануть головними регуляторами їхньої професійної діяльності» [6, с. 241].

Домінуючи у цілісній структурі цінностей, особистісно-професійні цінності детермінують прояв і високих духовних ціннісних орієнтацій, а це дуже важливо для педагогічної діяльності.

М.С. Каган підкреслює, що «духовність – це атрибут людини як суб'єкта» [2, с. 98], і з цим важко не погодитися, адже духовність можна розглядати в особистісному та надособистісному аспектах. У першому випадку духовність постає саме як людська, особистісна характеристика (цінність); у другому – як культурне, соціальне явище, що виражає різні типи духовної орієнтації суспільства й окремих соціальних груп.

Педагогічна освіта має сприяти відновленню природних зв'язків людини з навколишнім світом, природою, культурою, історією, а також відродження духовно-чуттєвого способу життя і високих морально-ціннісних ідеалів та орієнтирів. Людині властиве прагнення до вищої духовної досконалості, як це закладено у самій її природі, у здатності особистості до такої моральної досконалості, якою ніхто не може володіти, крім людини.

На думку А. Маслоу, індивіду для того, щоб реалізувати себе, відчути себе повністю людиною, необхідно володіти такими цінностями, як істина, добро, краса, досконалість.

Вчений зазначав, що самоактуалізації досягає духовно повноцінна особистість, котра у своїй діяльності мотивується цінностями, які виходять за межі її «Я» [5].

В. Франкл вважав, що духовність людини – це не просто її характеристика, а основний конструкт її особистості. Завдяки духовності людина реалізує себе, адже вона існує для того, щоб «представляти себе, поступатися собою, пізнаючи і люблячи, віддавати себе. Людина духовна тією мірою, якою вона здатна замислитися над питаннями про суще і належне, про добро і зло» [7, с. 67].

Слід зауважити, що саме вчителю необхідно розглядати духовність як свій «внутрішній всесвіт» не тільки завдяки постійному діалогу із самим собою і світом, а й насамперед з огляду на те, що у процесі діяльності та спілкування з іншими вона входить в «організм» культури. Вищі цінності культури стають внутрішніми духовними регуляторами особистості вчителя, спрямовують всю систему його життєдіяльності. Вони виникають і розвиваються в історії культури, а індивід засвоює їх під час свого фізичного, психічного, соціального та морально-духовного становлення, тобто через процеси виховання й освіти, соціалізації загалом. У підсумку ж виявляється, що культура – це засіб формування духовності та цінностей, а духовність – мета розвитку індивідуальної культури людини, яку покликаний сформулювати вчитель.

Отже, виникає необхідність модернізації змісту педагогічної освіти, покликаної переорієнтувати її мету на виховання педагога як людину культури, духовно розвиненого, компетентного професіонала, «рефлексуючого

практика» з вираженою установкою на особистісно-професійні цінності.

Необхідно також актуалізувати ціннісно-сміслові аспекти формування професійного іміджу, змоделювати культурно-освітнє, інформаційне середовище педагогічного вишу, яке надасть майбутньому педагогу можливість активної участі у конструюванні змісту своєї освіти, розробці індивідуального педагогічного маршруту, в основі якого буде формування професійно-особистісних пріоритетів. До структури цих пріоритетів у системі реформування педагогічної освіти слід віднести розвиток аксіосфери майбутнього вчителя, яка спрямує його внутрішній світ на професійне, особистісне і духовне зростання, самовдосконалення на основі педагогічних цінностей.

Під аксіосферою вчителя ми розуміємо систему особистих, професійно-педагогічних і соціально-культурних цінностей, котрі детермінують зміст і характер освітньої діяльності та регулюють взаємодію її суб'єктів, стимулюють їх особистісне самовираження. Аксіосферу майбутнього педагога як основу формування професійного іміджу, де акцентується на особистісно-професійних цінностях, ми розглядаємо як систему, що включає екзистенційні, духовно-моральні, інтелектуальні, естетичні та соціальні цінності. Кожна зі вказаних цінностей, у свою чергу, може виступати самостійною системою, утвореною безліччю особистісних смислів. Названі цінності мають своє унікальне наповнення і займають певне місце у структурі професійного іміджу й ієрархії аксіологічних орієнтирів майбутнього вчителя.

Процес професіоналізації повинен забезпечувати освоєння всіх вказаних

Таблиця 1

Особистісно-професійні цінності майбутнього педагога

Цінності	Характеристика	Цінності в освіті
Екзистенційні	Інтровертована орієнтація, інтроспективно-діалогічні відносини	сєнс і цінність життя, свобода, рішучість, спілкування, надія, турбота
Духовно-моральні	Екстравертність, емоційний інтелект, цінності індивідуального суб'єкта та носія Божественного, духовна досконалість, аксіологічне «Я»	Добро, благородство, справедливість, альтруїзм, досконалість, істина, здатність любити, вірити, творити добро та боротися зі злом, відповідальність
Соціальні	Соціальна активність, духовна культура, бажання і вміння працювати з дітьми, організаційні здібності	Патріотизм, громадянський обов'язок, національна гідність
Естетичні	Емоційно-чуттєвий камертон освітнього процесу, ціннісне багатство світу	Прекрасне, поетичне, трагічне, комічне, піднесене. Твори мистецтва
Інтелектуальні	Пізнавальна перспективи, академічна зрілість, усвідомлення цінності професії та результату педагогічної діяльності	Пізнавальний інтерес, активність і креативність, цінності роботи у команді та толерантного ставлення до її учасників; цінності самореалізації та самоосвіти; цінності творчого підходу в застосуванні сучасних технологій

складників особистісно-професійних цінностей, їх розуміння, усвідомлення і прийняття. Так, екзистенційні цінності передбачають дотримання положення, що у кожної людини існують фундаментальні проблеми, пов'язані з її особистісною сутністю. Знаходячи себе як екзистенцію, людина знаходить і свободу, що є основним джерелом і рушійною силою її існування. Для майбутнього вчителя вони забезпечують здатність визначати себе через вибір, через феноменалізм, який дозволяє не грати роль вчителя, а бути ним, відображаючи життєві цінності іншої людини.

Інтелектуальні цінності дозволяють реалізувати себе, адже науково-пізнавальний інтерес педагога є «пусковим механізмом» для формування пізнавальної активності дитини. Знання є домінантою цінностей, оскільки різні його форми ціннісно зумовлені, бо за своєю природою вони забезпечать вибір альтернатив у процесі педагогічної діяльності. Поряд із тим вони сприятимуть розвитку зацікавленості, активності, творчості, радості від досягненого, здатності доводити свою думку, що дасть можливість спроектувати їх на майбутню професійну діяльність, тобто сформуванню потенційну готовність до дії на основі отриманих знань.

Ціннісне «Я» як комплекс ціннісних орієнтацій включає не тільки пізнавальні, а й емоційно-вольові складові частини, які виступають внутрішнім регулятором особистості, асимілюють як соціально-педагогічні, так і професійно-групові цінності, є фундаментом індивідуально-особистісної системи педагогічних цінностей.

Духовно-моральні цінності (честь і особиста гідність учня, яка утверджується в атмосфері свободи від диктатури вчителя та права вихованця бути суб'єктом, а не об'єктом педагогічного процесу, побудованого переважно на діалогічній, а не на монологічній дидактиці; благородні етичні стимули та мотиви оволодіння знаннями) – це здатність особистості до самостійного, автентичного ціннісного орієнтування, заснованого на світоглядних роздумах, переживаннях, оцінках. Це цінності, що задовольняють потребу у спілкуванні та розширюють його коло (спілкування з дітьми, колегами, референтними групами, переживання дитячої любові та прихильності, обмін духовними цінностями та ін.); бажання й уміння бачити в іншій людині позитивні риси її особистості, що досить важливо є для формування професійного іміджу.

Такі цінності проявляються як основа педагогічної освіти, передають цілі, мотиви, ідеали, установки особистості педагога, які визначають комплекс його ціннісних орієнтацій. Духовно-моральні цінності включають у себе вміння розуміти настрій учня, вміння

допомогти проявитися його перцептивним здібностям, зрозуміти труднощі у житті та навчаннях, бажання своєчасно допомогти, а також доброту і гуманність. Такий вчитель вміє підтримувати доброзичливий емоційний фон у процесі спілкування з учнями, а також співпереживати і прогнозувати відповідні ситуації.

Соціальні цінності, пов'язані з утвердженням особистістю своєї ролі у соціальному і професійному середовищі (суспільна значущість праці педагога, престижність педагогічної діяльності, визнання професії найближчим референтним оточенням та ін.) – це цінності професійної діяльності, які є сукупністю ідей, уявлень і відповідних їм соціокультурних утворень, що визначають поведінку, технології діяльності певної професійної групи, окремого працівника.

Естетичні цінності забезпечують процес формування і розвитку естетичного сприйняття, здатність до співпереживання, набуття естетичного ідеалу і формування естетичного смаку. Завдяки цим цінностям виникає якісна потреба у створенні прекрасних творінь, причому не тільки у сфері мистецтва, але й у трудовій діяльності, побуті, відносинах, вчинках людей і їх поведінці. Суть естетичного впливу на особистість полягає у тому, що він здатний викликати найтонші переживання, почуття радості, захоплення, глибокого душевного хвилювання. Таким чином, краса й естетична виразність дійсності впливають на емоційну сферу людини, вдосконалюють і розвивають її.

Отже, у формуванні професійного іміджу педагога необхідне усвідомлення студентами поняття «особистісно-професійні» цінності, тому що вміння прийняти іншу людину безоцінно, розібратися в етіології її життєвих труднощів можливо тільки на основі вказаних вище цінностей. У такій атмосфері учні будуть отримувати можливість для психологічно безпечної персоналізації, відкриття і прийняття свого внутрішнього світу, переживання своєї значущості, підтверджувати істинність власного світосприйняття. Рівень сформованості особистісно-професійних цінностей, інтересу до обраного виду професійної діяльності, задоволеності її результатами, рівень розвитку мотивації педагогічної діяльності та прагнення до самовдосконалення сприятимуть формуванню позитивного професійного іміджу педагога.

Висновки з проведеного дослідження. Професійний імідж – це досить складне явище, формування якого залежить від зовнішніх і внутрішніх факторів, у тому числі і від специфіки професійної діяльності. Розглядаючи основи формування професійного іміджу майбутнього педагога, ми виділили найважливішу складову частину цього процесу – його

формування слід розглядати через призму засвоєння системи особистісно-професійних цінностей.

У структурі особистісно-професійних цінностей майбутнього педагога ми акцентували на таких складниках, як екзистенційні, духовно-моральні, інтелектуальні, естетичні та соціальні цінності. Формування і розвиток цих цінностей включає, по-перше, ціннісне ставлення до педагогічної діяльності та до себе як особистості (розуміння того, що цінність є основою формування інтересів, мотивів, потреб майбутніх педагогів як джерела особистісного і професійного сенсу в педагогічній діяльності; якісне освоєння аксіологічно значимого змісту педагогічної освіти); по-друге, поетапне формування ціннісних смислів професійного іміджу, яке передбачає застосування таких освітніх технологій, як творчий діалог викладачів і студентів через формування основних понять педагогічної діяльності, а також основних уявлень про ціннісну сутність професії педагога, практико-орієнтований характер освоєння цінностей педагогічної діяльності.

Таким чином, актуалізація ціннісної проблематики в освітній сфері передбачає посилення уваги до підготовки педагогічних кадрів, формування їх іміджу на основі звернення до

ключових аксіологічних основ освіти. Аксіосфера педагога, його внутрішній світ, цілеспрямоване формування свого іміджу у процесі професійної підготовки зумовлює якість подальшої педагогічної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гузева Н.Ю. Формирование профессионально-значимых ориентаций будущего учителя в условиях педколледжа : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01: Оренбург, 1998 166 с.
2. Каган М.С. Философская теория ценности. Санкт-Петербург : ТОО ТК «Петрополис», 1997. 205 с.
3. Криксунова И. Создай свой имидж. Санкт-Петербург : Лань, 1997. 173 с.
4. Кузин Ф.А. Современный имидж делового человека бизнесмена, политика. Москва : Ось-89, 2002. 142 с.
5. Маслоу А. Самоактуализация. Психология личности. Т. 1 Хрестоматия. Самара : Издательский Дом «БАХРАХ М», 2002. С. 379–386.
6. Позднишев Є.В. Медіапсихологія і проблеми формування іміджу у спорті. *Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України*. Вип. 13. 2019. С. 238–248.
7. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНИХ ІНТЕРНЕТ-МЕРЕЖ НА СОЦІАЛІЗАЦІЮ МОЛОДІ

THE INFLUENCE OF SOCIAL INTERNET NETWORKS ON THE SOCIALIZATION OF YOUNG PEOPLE

Стаття присвячена аналізу соціалізації молоді в умовах інформатизації суспільства. Підкреслюється, що у сучасному інформаційному суспільстві конструюється новий тип соціального індивіда – Homo virtualis, людини як споживача і носія віртуальної культури.

Проаналізовані теоретичні підходи до проблем соціалізації в умовах віртуального інформаційного середовища, зміни світогляду до формування віртуальної особистості. Визначено вміст поняття «інтернет-соціалізація», «віртуальна особистість».

Показано, що соціальні мережі як інститут соціалізації молоді формують нові моделі поведінки, установки, норми та цінності, виступаючи особливим соціальним простором, де трансформуються традиційні форми соціалізації.

Висвітлюються результати емпіричного дослідження впливу соціальних інтернет-мереж на соціалізацію молоді.

Виявлено, що провідними мотивами перебування студентської молоді у соціальних мережах є задоволення потреби у комунікації, самовираженні та прояві свободи особистості, що пов'язано з можливістю вільно висловлювати думку, проявляти і підтримувати бажану віртуальну індивідуальність. Поряд із цим соціальні мережі задовольняють і мотив афіліації, який відображає потребу молоді бути включеною у соціальну спільноту, де поділяються її погляди. Таким чином, соціальні мережі як інститут соціалізації дозволяють випробувати бажані соціальні ролі та вибудувати різні ідентичності.

Доведено, що соціальні мережі чинять соціалізаційний вплив на сучасну молодь поряд із іншими інститутами соціалізації (сім'єю та друзями). Співвідношення між цими інститутами може бути збалансованим, і тоді соціальні мережі сприяють формуванню нових форм взаємодії суб'єкта і середовища. Натомість домінування соціальних мереж над іншими традиційними інститутами соціалізації може призвести до відхилень у формуванні особистісних якостей молоді, формуючи різні види девіацій.

Ключові слова: інформаційне суспільство, соціальний досвід, соціалізація молоді, кіберсоціалізація, інтернет-комунікація,

мотивація звернення до соціальних мереж, соціальні мережі.

The article is devoted to the analysis of socialization of youth under the conditions of informatization of society. It is emphasized that in the modern information society a new type of social individual is being formed – Homo virtualis – a person as a consumer and bearer of virtual culture.

The theoretical approaches to solving the problem of socialization in a virtual information environment; defined the concept of "online socialization"; "virtual identity"; developed a model of online socialization; defined results online socialization that are in the continuum of change in attitudes to the formation of a virtual personality.

It is shown that social networks as an institution of youth socialization form new models of behavior, attitudes, norms and values, acting as a special social space where traditional forms of socialization are transformed.

The results of an empirical study on the impact of social networks on the youth socialization are presented.

It has been found that the leading motives of student youth to use social networks are to meet the need for communication, self-expression and expression of individual freedom, which is associated with the ability to freely express opinions, show and maintain the desired virtual individuality. In addition, social networks satisfy the motive of affiliation, which reflects the need of young people to be included in the social community, where their views are shared. Thus, social networks as an institution of socialization allow us to experience the desired social roles and, consequently, form different identities.

It has been proven that social networks have a socializing impact on modern youth, along with other institutions of socialization (family and friends). The relationship between these institutions can be balanced, and then social networks contribute to new forms of interaction between the subject and the environment. Instead, the dominance of social networks over other traditional institutions of socialization can lead to deviations in the formation of personal qualities of young people.

Key words: information society, youth socialization, social experience, cyber-socialization, Internet communication, motivation to turn to social networks, social networks.

УДК 316.4.06:004.77

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.7>

Буковська О.О.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Чернігівський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти
імені К.Д. Ушинського

Мазур Т.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Чернігівський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти
імені К.Д. Ушинського

Анищенко Л.О.

старший викладач кафедри психології
Чернігівський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти
імені К.Д. Ушинського

Вступ. Сучасні соціальні трансформації відбуваються в умовах переходу від індустріального суспільства до інформаційного, що сприяє усвідомленню пріоритетності інформації перед іншими продуктами діяльності людини.

Особливе значення інформації, її визначальна роль у функціонуванні суспільства сформувала й особливий світогляд нової епохи, головною рисою якого є плюралізм. Склалася унікальна ситуація, коли перед людиною відкрилася нескінченна можливість вибору власної ідентичності. Ця ситуація має подвійний характер. З одного боку, людина зіштов-

хується із проблемою вироблення орієнтирів у гетерогенному світі в умовах нескінченного потоку нової інформації, що ускладнює вироблення ціннісних орієнтирів, з іншого – така ситуація забезпечує максимальне втілення свободи, дає поштовх до безмежного самовираження і творчості.

Також для інформаційного суспільства характерна високий ступінь комунікації через соціальні мережі, що стало для багатьох (особливо молоді) своєрідним способом життя. Варто зазначити, що спектр реалізованих за рахунок веб-платформ соціальних відносин перебуває у постійній динаміці.

Якщо раніше соціальна мережа була лише технологічним засобом комунікації, то зараз вона є масштабним комунікативним простором, у структурах якого стає можливим навіть ведення повноцінної освітньої діяльності.

Таким чином, посилення інформаційної компоненти створює новий життєвий простір людини в інтернет-мережі та супроводжується змінами, які в умовах трансформування традиційних агентів соціалізації формують нові установки, норми та цінності особистості. Тому особливий інтерес у цьому контексті становлять питання соціалізації молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фахівці з комунікації, психологи, соціологи відзначають зростання впливу сучасних інформаційно-комунікаційних технологій на соціалізацію молоді. Молоді люди починають переносити способи діяльності, форми поведінки з віртуального простору у повсякденне життя. З'явилося навіть поняття «Номо virtualis» – людини, орієнтованої на віртуальність, споживача віртуальної культури.

За результатами опитування, проведеного дослідницькою компанією Factum Group на замовлення інтернет-асоціації України, станом на 2020 рік частка користувачів інтернету становить 71% (22,96 млн), 65% населення мають інтернет вдома. Найактивнішими в інтернеті є молоді. Так, частка користувачів віком від 15 до 24 років становить 97%, від 25 до 34 років – 96%. Майже кожна третя особа, старша 65 років, є користувачем інтернету (рік тому було лише 14%) [3].

Незважаючи на те, що вивчення впливу віртуального простору на соціокультурний простір сучасного суспільства розпочалося ще в останні десятиліття минулого століття, дотепер серед дослідників відсутня єдність думок як із приводу ступеня такого впливу, так і щодо його спрямованості. Включення категорії інформаційного суспільства як чинника й умови соціалізації – новий аспект досліджень цієї проблеми.

Сьогодні у вітчизняній науці тема соціалізації в освітньому або загальнокультурному аспекті викликає дедалі більшу увагу дослідників і розглядається у різних ракурсах.

Розгляд проблеми соціалізації лежить у міждисциплінарному просторі, який інтегрує дискурс поліпарадигмальності. Проблеми соціалізації розробляли зарубіжні (Л. Колберг, А. Олпорт, А. Маслоу, К. Роджерс, Дж. Мід), а також українські науковці В.М. Бондаровська [1], О.М. Немеш [7], І.І. Киричок [7], М.П. Лукашевич [5], О.В.Петрунько [8], О.О. Буківська [2], Т.В. Мазур [6] та ін.

Насамперед необхідно виділити теорію кіберсоціалізації російського дослідника В.А. Плешакова [9], котрий запропонував поняття «кіберсоціалізація», презентуючи його як процес якісних особистісних і мотиваційних змін індивіда під впливом використання віртуальних засобів і комунікаційних технологій наявної культури, її засвоєння і відтворення. Результатом кіберсоціалізації, на думку автора, є створення «кібер-альтер-его», яке передбачає створення віртуального образу себе, актуального для сучасної життєдіяльності не тільки у віртуальному, а й у реальному просторі.

Досліджуючи вплив віртуального простору на соціалізацію молоді, ми виходимо з основних концептуальних положень соціалізації Т. Парсонса та Р. Мертона, згідно з якими соціалізація є пристосування людини до культурних та інших факторів середовища. А. Маслоу, К. Роджерс розглядали соціалізацію як процес подолання негативних впливів середовища, впровадження власних можливостей і здібностей. Щоб успішно влитися у суспільство, реалізуватися, підростаюче покоління опановує соціальний досвід, засвоює культурні цінності, зразки поведінки, прийняті у суспільстві, і тим самим самоактуалізується і самореалізується.

Відзначимо, що у вивчених позиціях відстоюється думка про те, що процес інтернет-соціалізації не тільки виступає сучасним механізмом і транслятором інституційних норм, правил, практик сучасного соціуму і культури, а й розширює межі, зближуючи суб'єктів із протилежними паттернами та зразками мислення, розширюючи межі звичної соціально-культурної ситуації та поглиблюючи комунікативні компетенції.

Узагальнюючи публікації, де досліджуються процеси соціалізації особистості у контексті віртуального простору, можна виділити два ракурси цієї проблеми: перший стосується ступеня освоєння суб'єктом самого кіберпростору, другий виділяє віртуальну соціалізацію як умову реальної фактичної соціально-значущої соціалізації.

Метою статті є опис результатів дослідження впливу соціальних інтернет-мереж на соціалізацію молоді та специфіки прояву соціальних цінностей у ставленні молоді до провідних інститутів соціалізації.

Дослідження впливу соціальних інтернет-мереж на соціалізацію молоді здійснювалося методом фокус-групи, у якому взяли участь 12 студентів: 6 юнаків і 6 дівчат віком від 19 до 22 років. Учасникам фокус-групи пропонувалося обговорити мотиви, мету, причини, частоту перебування у соціальних інтернет-мережах. Доповненням до результатів фокус-групи стало анкетне опитування.

Особливості прояву соціальних цінностей у ставленні молоді до провідних інститутів соціалізації вивчалось методом семантичного диференціалу. У дослідженні взяли участь 125 студентів 3–4 курсів Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

Підтвердженням того, що саме соціальні інтернет-мережі є однією з головних цілей їх використання, є висловлювання учасників фокус-групи. «Для мене інтернет – це насамперед можливість користуватися соціальними мережами», «Так, справді, у мене й у моїх друзів у розмовах про інтернет відразу говоримо про Facebook, Instagram, Twitter», «Через соціальні мережі можна все зробити в цьому світі: купити одяг і їжу, подивитися фільм, почитати книгу, поговорити з друзями, попрацювати, врешті-решт».

Дійсно, з огляду на висловлювання учасників фокус-групи можна з певністю сказати, що поряд зі світом реальним склався особливий світ кіберпростору, або е-культура, яка якісно трансформує модель реальності. Донедавна ці процеси відбувалися у прихованій формі, але бурхливий розвиток і поширення комп'ютерних технологій і глобальних

інформаційних мереж кардинальним чином змінили соціум, зробивши інформаційні засоби та технології своєрідними інформаційними органами, «продовженнями» людини [5].

Необхідність організації життєдіяльності людини в інтернет-просторі щодня стає реальнішою й актуальнішою. Практично для кожної сучасної людини стало нормою бути зареєстрованим і користуватися хоча б однією із соціальних інтернет-мереж, вести свій блог і бути завжди у режимі онлайн.

Про це свідчать і дані, отримані у фокус-групі. Усі учасники дослідження вказали, що вони зареєстровані не менше, ніж у втрех соціальних інтернет-мережах, у жодного учасника фокус-групи не знайшлося знайомого, який би не був зареєстрований хоча б в одній із соціальних мереж.

Як з'ясувалося, молоді люди у 95% випадків постійно знаходяться на онлайн-зв'язку: «відразу відповідаю на повідомлення», «постійно у курсі всіх новин своїх друзів», «у середньому кожні півгодини або годину переглядаю стрічку», «цікавлюся фото різних людей, хто, де був і у кого, що сталося в житті».

Для молодих людей соціальні інтернет-мережі перетворилися на зручний засіб задоволення будь-яких потреб. «Ну, от уявіть собі, зима, людина сидить вдома, їй зручніше буде поговорити зі своїм другом в інтернеті, ніж вийти на вулицю для того, щоб зустрітися з кимось. Для цього потрібно одягатися, фарбуватися, робити зачіску, зараз це абсолютно ні до чого».

Однак молоді люди все ж усвідомлюють, що «одночасно це дуже затягує, тому що ти не помічаєш, як плине час. Начебто ти розумієш, що тобі потрібно виконати якісь завдання, але думаєш, що ось я зараз на хвилиночку зайду в інтернет, оновлю стрічку і все, а в підсумку, коли прийшов до тями, то вже три години пройшло, а ти так нічого і не зробив».

Молоді люди переважно відзначають, що соціальні інтернет-мережі є позитивним явищем сучасного життя. «Соціальні мережі?! Так, це дуже зручно! Тому, що в одному місці зібрані і фільми, і музика, й ігри. Можна подивитися фотографії знайомих, висвітлити якимось своє життя, висловити свою думку». «Раніше, щоб обговорити якісь речі, люди виходили на вулицю, удвох, якщо це щось особисте, або компанією, то зараз в інтернеті можна спілкуватися одночасно з усіма: і зі своїм хлопцем, і з подругою, ти встигаєш відповідати всім і зі всіма все обговорювати!». «Так само ще групи, наприклад, в "ВКонтакте" можна знайти будь-які теми: починаючи від психології і закінчуючи улюбленими серіалами, тобто можна бути в курсі всіх подій», «так само ще з допомогою інтернету можна заощадити гроші, тобто замість того, щоб сходити в кіно, можна подивитися фільм вдома з інтернету», «спілкуватися на великих відстанях».

На думку молодих людей, ще однією перевагою соціальних інтернет-мереж є той факт, що «соціальні мережі допомагають вирішувати проблеми». «Проблему самотності, тобто людина заходить у мережі, починає спілкуватися, бачить, що інші люди сидять там, і їй здається, що вона не одна, що з нею хтось спілкується». «Немає проблеми сором'язливості, тобто ти можеш створити свою сторінку, якщо

хочеш показати себе людям із того боку, з якою ти хочеш, щоб тебе бачили люди». «Ще через анонімні сайти ти можеш спілкуватися, не показуючи себе». «Також є така проблема, що деякі люди бояться йти до реальних психологів, вони бояться цього реального спілкування і соціальні мережі замінять їм це. Є ж різні онлайн-психологи, або ж можна зареєструватися під іншим ім'ям і фотографією, так, що тебе не впізнають, і тим самим ти можеш розкритися повністю і бути впевненим у тому, що тебе не впізнають, не впізнають твого обличчя і твого імені».

«Можна замовляти продукти додому, тобто люди, які не можуть піти за продуктами, або бабуся стара, тобто суть у тому, що внучка бабусі може замовити їжу додому й оплатити з картки, і їй привезуть ці продукти додому. І так само звичайні люди, якщо їм не хочеться, або терміново щось треба, теж можуть замовити продукти і їм привезуть їх. Це зручно!». «Люди з обмеженими можливостями – вони не можуть знайти роботу в нашому звичайному світі, і інтернет та різні мережі допомагають спілкуватися, заробляти гроші, заробляти собі на життя».

У зв'язку з висловленими думками учасників фокус-групи цікаво відзначити суперечливі судження у дослідженнях сучасних вчених із приводу виникнення нових моделей соціальної взаємодії. З одного боку, соціальні інтернет-мережі, що базуються на онлайн-комунікації, описуються як кульмінація історичного процесу поділу місця життя і соціально-сті: нові моделі соціальних відносин приходять на зміну форм взаємодії між людьми, заснованих на територіальних зв'язках. З іншого боку, думки і дослідження вчених зводяться до того, що поширення інтернету сприяє соціальній ізоляції, розриву громадських зв'язків і руйнуванню сімейного життя, відмові від особистої взаємодії у реальних умовах. Інтернету ставиться у провину те, що він поступово «заманює» людей спокусою жити фантазіями у режимі онлайн, в умовах культури, у якій домінує віртуальна реальність [8]. Тому для сучасної людини, присутньої у двох протилежних один одному просторах: предметному світі та світі символічно-знакового кіберпростору [5], проблема самовизначення постає у новому ракурсі. Предметний світ як сукупність різних соціальних інститутів чітко структурує життя людини й обмежує її поведінку. Світ кіберпростору безмежний і накладає на людину менше обмежень у процесі її самоідентифікації.

У зв'язку з цим у міру розвитку технологій віртуальної реальності та впровадження їх у повсякденне життя у людини виникає необхідність бути представленою у кіберпросторі, оскільки факт знаходження людини у мережі є однією з умов сучасної соціалізації [4].

Отже, найбільш суттєві відмінності, які виникають у ході інтернет-соціалізації, пов'язані з часом перебування у мережі, частотою перебування й інтенсивністю і насиченістю віртуальної міжособистісної взаємодії. Соціальні мережі для певної частини молоді витісняють реальне коло знайомств, їм стає простіше спілкуватися з невидимим співрозмовником, створюючи свій новий образ «Я».

У рамках традиційних соціальних інститутів соціалізація здійснювалася у процесі комунікації

особистості з оточенням: батьками, вчителями, друзями. Кількість персоніфікованих агентів соціалізації було відносно невеликою через обмеження у можливості контактувати із представниками соціуму. Принципово іншою є інтернет-комунікація. Тут у режимі реального часу особистість може вступати у практично необмежену кількість комунікацій за рахунок використання таких технологій, як чати, блоги тощо.

Вплив сучасних інститутів соціалізації на особистість вивчався методом семантичного диференціалу в адаптації В. Петренка.

Респондентам було запропоновано визначити вплив інститутів соціалізації (сім'ї, освітніх установ, друзів, ЗМІ та соціальних мереж) за базовими смисловими шкалами, включаючи такі пункти, як сила впливу, оцінка (привабливість) та активність. Провівши статистичний аналіз розподілу відповідей за критерієм χ^2 , ми виявили суттєві відмінності впливу запропонованих для аналізу інститутів соціалізації за критеріями активності й оцінки. Так, за критерієм оцінки (привабливості) соціальні мережі зайняли перше місце, після якого розташувались «сім'я» і «друзі». Студенти відзначали інтернет-простір як позитивний, той, що сприяє розслабленню, відпочинку.

За критерієм активності було визначено, що інтернет-простір спонукає до активних дій. Ці результати вказують на важливість інтернету як простору для індивідуальної соціалізації.

Для подальшого аналізу онлайн-соціалізації ми розглянули мотиваційну складову частину цього процесу.

Дослідження мотиваційного компоненту інтернет-соціалізації виявило, що не лише конкретні обставини інтернет-простору, але й деяке незадоволення потребами людини у реальному житті призводять до появи нових мотивів.

Переважає більшість опитаних студентів (93,2%) провідним мотивом використання соціальних мереж назвали комунікативний, що узгоджується з даними фокус групи. Пізнавальна складова частина мотивації проявляється вдвічі менше: 48,8% студентської молоді керуються мотивом швидкого пошуку потрібної інформації та життєвою цікавістю («бути у курсі подій із життя друзів»).

Третє місце посів мотив афіліації, який відображає одну із ключових потреб молоді – бути включеними у соціальну спільноту, де поділяються її погляди (цей варіант обрали 43%).

Мотив свободи у соціальних мережах виявився вирішальним для 84% досліджуваних. Свобода пов'язана з пошуком ідентичності, можливістю створювати бажаний образ і підтримувати його. Тут, з одного боку, проявляється примірювання різних образів і випробовування їх у соціальних мережах, а з іншого – потреба у самовираженні, можливості вільно висловлювати думку, проявити індивідуальність.

Таким чином, соціальні мережі є одним із найбільш відкритих і насичених можливостями самовираження просторів в інтернеті.

Висновки з проведеного дослідження. Результати дослідження засвідчили, що інтернет-соціалізація студентської молоді пов'язана з часом перебування у мережі, частотою перебування, інтен-

сивністю та насиченістю віртуальної міжособистісної взаємодії. Соціальні мережі для певної частини молоді витісняють реальне коло знайомств, їй стає простіше спілкуватися з невидимим співрозмовником, створюючи свій новий образ «Я».

Таким чином, соціальна мережа стає новим інститутом соціалізації сучасної молоді, який задовольняє їх соціальні потреби, надає високий ступінь свободи та самореалізації, дозволяє подолати комунікативний бар'єр, дефіцит спілкування. Водночас широкі комунікативні можливості соціальних мереж породжують нові норми, цілі, цінності, правила, прийняті не у реальному суспільстві, у якому живе молодь, а в тому чи іншому мережевому співтоваристві, де домінують норми та цінності, що не мають міцних історико-культурних коренів, не пов'язані з буттям соціуму, з його цінностями. Розбіжність мережевих норм і цінностей із ціннісними нормами суспільства може привести до конфлікту між особистістю, котра засвоїла «мережеву культуру», із тим суспільством, у якому вона живе.

Молоді люди, занурені у віртуальне інформаційно-комунікативне середовище, не тільки зводять до мінімуму реальне спілкування із представниками інших вікових категорій, а й практично відмовляються від спілкування «в офлайн» зі своїми однолітками, втрачаючи здатність проявляти справжні почуття, висловлюючи їх виключно віртуально. Опитування показало, що спілкування в інтернет-просторі негативно впливає на процес соціалізації молоді через заміну взаємодії міжособистісного характеру, необхідної для соціалізації, соціальною мережею.

Вивчення соціалізаційного впливу на особистість з боку інтернет-середовища у співвідношенні із впливами інших інститутів соціалізації показало, що вони можуть бути як збалансованими та сприяти формуванню нових форм взаємодії суб'єктів у середовищі інтернету, так і відсутніми або домінуючими, що може призвести до відхилень у соціалізаційному процесі особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондаровська В.М., Пов'якель Н.І. У мережі Інтернет: психологічні, етичні, культурологічні проблеми. *Психолог*. 2005. № 25 (169). С. 10–15.
2. Буковська О.О. Просоціальна спрямованість та поведінка особистості. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка. Екологічна психологія*. 2019. Т. VII. Вип. 47. С. 120–129.
3. Дані досліджень інтернет-аудиторії України за грудень 2019. Інтернет Асоціація України URL: <http://https://inau.ua/news/dani-doslidzhen-internet-audytoriyi-ukrayiny-za-gruden-2019> (дата звернення: 13.04.2021).
4. Киричок І.І. Вплив Інтернету на морально-духовні та соціальні цінності старшокласників. *Психолого-педагогічні науки*. 2015. № 3. С. 108–113.
5. Лукашевич М.П. Особливості соціалізації української молоді в сучасних умовах. *Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія*. 2009. № 4. С. 34–36.

6. Мазур Т.В. Соціально-психологічні аспекти самореалізації особистості в сучасних умовах. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія*. 2013. № 1. С. 117–121.

7. Немеш О.М. Віртуальна діяльність особистості: структура та динаміка психологічного змісту : монографія. Київ : Слово, 2017. 391 с.

8. Петрунько О.В. Інтернет як технологія соціалізації дітей та молоді. *Педагогіка і психологія*. 2010. № 1. С. 85–95.

9. Плешаков В.А. Киберсоциализация человека: от Homo Sapiens'a до Homo Cyberus'a : монография. Москва : МПГУ, «Прометей», 2012. 212 с.

ДІАГНОСТИКА ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ МАТЕРІВ ДІТЕЙ З ВАДАМИ РОЗВИТКУ

DIAGNOSIS OF PSYCHOLOGICAL FEATURES OF MOTHERS OF CHILDREN WITH DEVELOPMENT DEFECTS

У статті розглянуто специфіку і результати діагностики психологічних особливостей жінок-матерів у контексті подолання ними важких життєвих ситуацій, що закономірно виникають у процесі виховання дітей з вадами розвитку. Розбіжності між уявленнями про ідеальне материнство і реаліями виховання дитини з обмеженими можливостями здоров'я загострюють внутрішні протиріччя в психіці жінки, сприяючи невротизації її особистості. Актуалізовані внутрішньо-особистісні конфлікти можуть знаходити вихід у дезадаптивній поведінці і байдужому або агресивному ставленні до проблемної дитини.

Емпірично доведено, що високий рівень розвитку суб'єктивних якостей особистості матері допомагає їй долати хронічний стрес і сприяє її суб'єктивному благополуччю.

Якщо жінка не замикається в колі своїх проблем, не впадає у відчай, а проявляє активність, живе повним насиченим життям, то оцінка нею свого благополуччя буде підвищуватися, попри константність ситуації з «особливою» дитиною.

Отже, особистісні якості, що характеризують жінок з точки зору прояву суб'єктивності (інтернальність, адекватні реакції на стресові ситуації), є предикторами суб'єктивного благополуччя.

Так, наприклад, жінки з низьким рівнем суб'єктивного благополуччя у важких життєвих ситуаціях часто дратуються, засмучуються, не витримують ударів долі і можуть психологічно неадекватно реагувати на потреби дитини з вадами розвитку, на відміну від жінок з середньо-високими показниками, які менш схильні до емоційних зривів під час виникнення проблем і загалом характеризуються вищою інтернальністю в сфері охорони здоров'я, що вкрай важливо для виховання хворої дитини.

Ключові слова: психологічні особливості

жінки-матері, стресостійкість, суб'єктивне благополуччя, інтернальність, екстернальність, важкі життєві ситуації.

The article deals with the specifics and results of the diagnosis of psychological characteristics of women-mothers in the context of overcoming their severe life situations, which naturally arise in the process of education of children with developmental defects.

Differences between the ideas about the ideal maternity and realities of education of a child with disabilities of health exacerbate the internal contradictions in the psyche of a woman, contributing to the neurotic personality. Updated intra-personal conflicts can find output in desadaptable behaviour and indifferent or aggressive attitude to a problem child.

Empirically proved that the high level of development of subjective qualities of the mother's personality helps her to overcome chronic stress and contributes to her subjective well-being. If a woman does not close in the circle of his problems, he does not fall into despair, but manifests activity, lives a complete rich life, then the assessment of her well-being will increase, despite the constant situation with a "special" child.

Consequently, personal qualities that characterize women in terms of manifestation of subjectivity (internality, adequate reactions to stressful situations) are predictors of subjective well-being. For example, women with a low level of subjective well-being in heavy life situations are often annoyed, frustrated, do not bear the blows of fate and can psychologically inadequately respond to the needs of a child with development defects, unlike women with medium-high indicators that are less prone to emotional looking at problems and, in general, characterized by a higher health care, which is extremely important to educate a patient child.

Key words: psychological features of a woman-mother, stress resistance, subjective well-being, internality, externality, severe life situations.

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.8>

Гукасян К.О.

здобувач PhD за спеціальністю 053 «Психологія»

Криворізький державний педагогічний університет

Чаркіна О.А.

к.пед.н., доцент,

доцент кафедри практичної психології Криворізький державний педагогічний університет

Сьогодні в центрі уваги дослідників часто перебувають діти з вадами розвитку, однак дослідження психологічних особливостей особистості матерів, які виховують дітей з вадами розвитку, у вітчизняному науковому дискурсі, на жаль, не надто чисельні [1; 2; 3; 5].

Актуальність дослідження зумовлена нагальною необхідністю діагностики психологічних особливостей і на цій основі емпірично-обґрунтованого надання психологічної допомоги жінкам – матерям, які потерпають від значних психоемоційних навантажень у процесі виховання дітей з вадами розвитку.

Завданнями нашого емпіричного дослідження, що проводилося на базі Комунального закладу освіти «Криворізька спеціальна школа «Сузір'я» Дніпропетровської обласної ради» у період 2019–2021 рр., було:

1) вивчити психологічні особливості матерів, які мають дітей з вадами розвитку (переважно дефіцитного типу: з патологіями органів слуху і тяжкими розладами мовлення) залежно від рівня їх суб'єктивного благополуччя;

2) визначити ті особистісні якості, які сприяють підвищенню суб'єктивного благополуччя жінки-матері, з метою подальшої науково-обґрунтованої розробки моделі і програми психокорекційного супроводу.

Гіпотезою дослідження стало припущення про те, що суб'єктивні якості особистості матері дитини з вадами розвитку допоможуть їй впоратися з хронічним стресом і будуть сприяти її суб'єктивному благополуччю.

Якщо жінка не замикається в колі своїх проблем, не впадає у відчай, а проявляє

активність, живе повним насиченим життям – працює, спілкується, подорожує, то оцінка нею свого благополуччя буде підвищуватися, попри стабільність ситуації з «особливою» дитиною [4; 6].

У дослідженні погодились взяти участь тільки 50 матерів зі 143, яким ми це запропонували, що також, на наш погляд, є певним індикатором або діагностичним критерієм рівня їхнього суб'єктивного благополуччя.

Для вивчення психологічних особливостей респонденток було використано діагностичний комплекс, що включав [7, с. 13–17]:

- методику діагностики рівня суб'єктивного контролю (РСК) А.М. Еткінда;
- методику «Вихід з важкої життєвої ситуації» (ВЖС) Н.П. Фетіскіна, В.В. Козлова, Г.М. Мануйлова;
- «Шкалу суб'єктивного благополуччя» в адаптації М.В. Соколової.

Для встановлення зв'язку рівня суб'єктивного благополуччя з психологічними якостями респонденток були зіставлені показники особистісних методик залежно від рівня суб'єктивного благополуччя.

За показниками методики «Шкала суб'єктивного благополуччя» досліджувані були розподілені на три групи: 1) група з середньо-високим рівнем суб'єктивного благополуччя (стіни 3–4) – група СВР; 2) група із середнім рівнем суб'єктивного благополуччя (стіни 5–6) – група СР; 3) група з низьким рівнем суб'єктивного благополуччя (стіни 7–10) – група НР.

Розглянемо характеристику особистісних показників груп жінок з різними рівнями суб'єктивного благополуччя за показниками рівня суб'єктивного контролю (РСК) і виходу з важких життєвих ситуацій (ВЖС), зазначивши, що для цих показників, вимірюваних за шкалами РСК і ВЖС, обчислювалася також описова статистика (за допомогою інструменту «Аналіз даних» програми Microsoft Excel 2007): середнє арифметичне, дисперсія вибірки і стандартне відхилення. Ці описові статистики наведені в таблицях 1–3.

У групі з низьким рівнем суб'єктивного благополуччя загалом показники РСК і ВЖС знаходяться в діапазоні, що більше характеризується як негативний. Майже всі середньогрупові показники РСК знаходяться на рівні екстернальності (показники інтернальності – вище 5,5 балів), крім показника Іс – інтернальність у сімейних відносинах, який знаходиться в сфері інтернальності.

Тобто жінки цієї групи проявляють відповідальність і намагаються контролювати події тільки в сімейному житті. Всі інші показники знаходяться в сфері екстернальності, що свідчить про те, що жінки цієї групи орієнтуються

на зовнішні обставини або думку інших людей, не сподіваючись на себе.

Найнижчий показник – Іп (інтернальність в галузі виробничих відносин). Очевидно, жінки повністю занурені в свої переживання, пов'язані з сім'єю, і тому не виявляють соціальної активності. Показник за методикою ВЖС у цій групі також знаходиться на межі середнього і низького рівня (найнижчий показник від 27 балів і нижче). Тому, характеризуючи цю групу матерів за типом виходу із важких життєвих ситуацій, слід зазначити, що такі жінки часто зриваються, засмучуються, не витримують ударів долі і можуть реагувати психологічно неадекватно.

Загалом, характеризуючи особистісні особливості респонденток цієї групи, можна зробити висновок про те, що жінки з низьким рівнем суб'єктивного благополуччя не контролюють події свого життя, частіше покладаючись на випадок або інших людей. Найбільш виражена екстернальність у галузі виробничих стосунків, а інтернальність проявляється тільки у сімейних відносинах. З життєвими проблемами їм справлятися важко і вони частіше вдаються до неефективних стратегій поведінки. Констатуємо, що вони відсторонюються від усього, крім своїх сімейних проблем (пов'язаних переважно з вихованням «особливої» дитини), які не в змозі вирішити. Це, очевидно, і призводить до зниження суб'єктивного благополуччя.

Деяко іншими якостями володіють жінки з групи з середнім рівнем суб'єктивного благополуччя (група СР). Таких жінок у вибірці виявилось набагато більше, ніж у попередній, – 27 осіб. Показники групи за методиками РСК і ВЖС представлені в таблиці 2.

У групі з середнім рівнем суб'єктивного благополуччя також переважають показники зі сфери екстернальних значень. Але децю більше, ніж у групі НР, інтернальних показників: крім інтернальності в сімейних відносинах, у жінок цієї групи досягає показника інтернальності значення Ід (інтернальність досягнень), що означає прагнення особистості самостійно домагатися своїх цілей і не приписувати свої успіхи везінню або допомозі інших людей. Окрім цього, наближаються до інтернальності значення Ім – інтернальність в міжособистісних відносинах, а це означає, що жінка контролює свої стосунки з іншими людьми. Показники виходу з важкої життєвої ситуації, як і в групі НР, є середньорівневими, але їх значення децю менші, що говорить про меншу вираженість негативних реакцій на життєві труднощі. Саме тому група жінок із середнім рівнем суб'єктивного благополуччя загалом характеризується більш позитивними якостями. Для них властива інтернальність у сімейних, виробничих і міжособистісних

Таблиця 1

Описова статистика для групи матерів з низьким рівнем суб'єктивного благополуччя (n=12)

Статистика	Показники методик (I – інтернальність)							Вихід з важкої життєвої ситуації
	I _о загальна	I _д досягнень	I _н невдач	I _с сімейних стосунків	I _п виробничих відносин	I _м міжособистісних стосунків	I _з по відношенню до здоров'я і хвороби	
Середнє значення	4,3	5,2	4,7	6,1	3,3	4,6	5,0	25,7
Стандартне відхилення	1,1	1,3	1,3	1,0	0,9	1,4	1,0	4,8
Дисперсія	1,3	1,6	1,7	1,0	0,8	2,1	1,1	22,8

Таблиця 2

Описова статистика для групи матерів з середнім рівнем суб'єктивного благополуччя (n=27)

Статистика	Показники методик (I – інтернальність)							Вихід з важкої життєвої ситуації
	I _о загальна	I _д досягнень	I _н невдач	I _с сімейних стосунків	I _п виробничих відносин	I _м міжособистісних стосунків	I _з по відношенню до здоров'я і хвороби	
Середнє значення	4,3	5,5	4,7	6,5	3,3	5,4	5,0	22,3
Стандартне відхилення	0,9	1,3	1,0	1,1	1,0	0,9	0,9	6,9
Дисперсія	0,7	1,6	1,0	1,1	0,9	0,8	0,8	47,8

Таблиця 3

Описова статистика для групи матерів з середнім рівнем суб'єктивного благополуччя (n=11)

Статистика	Показники методик (I – інтернальність)							Вихід з важкої життєвої ситуації
	I _о загальна	I _д досягнень	I _н невдач	I _с сімейних стосунків	I _п виробничих відносин	I _м міжособистісних стосунків	I _з по відношенню до здоров'я і хвороби	
Середнє значення	4,9	5,7	5,0	7,1	3,5	4,8	5,2	20,2
Стандартне відхилення	1,1	0,9	1,1	0,8	1,2	1,5	1,3	5,8
Дисперсія	1,3	0,8	1,2	0,7	1,5	2,2	1,6	33,8

стосунках. Менше виражені у них і негативні реакції на складні життєві ситуації.

У емпіричній вибірці не виявилось жінок з високим рівнем суб'єктивного благополуччя, тому було виділено групу з середньо-високими показниками (група СВР), до якої увійшли 11 осіб. Показники цієї групи за методиками РСК і ВЖС проілюстровано таблицею 3.

У групі жінок з середньо-високим рівнем суб'єктивного благополуччя зберігаються тенденції групи із середнім рівнем, але значення більш виражені в сфері інтернальності досягнень (5,7 бали) і сімейних відносин (7,1 бали), і менш виражений показник інтернальності в сфері міжособистісних відносин, який, не

досягаючи значення інтернальності, залишається в сфері екстернальності. Наближається до інтернальності значення за шкалою Із (інтернальність по відношенню до здоров'я і хвороби), що, можливо, буде сприяти більш активній участі матері в турботі про здоров'я дитини з вадами розвитку. Показник за методикою ВЖС у цій групі найнижчий (20,2 бали), що свідчить про більш адекватне реагування в складних життєвих ситуаціях, ніж це спостерігалось у попередніх групах.

Проте жінкам з середньо-високим рівнем суб'єктивного благополуччя також притаманні емоційні зриви, вони засмучуються у разі виникнення проблем особистого характеру.

Відмінності між психологічними характеристиками в групах матерів з різними рівнями суб'єктивного благополуччя (значення t-критерію Стьюдента)

Параметр інтернальності	t-критерій		
	низький	середній	середньо-високий
I _о загальна	0,03	1,39	1,92**
I _д досягнень	0,71	1,21	0,58
I _н невдач	0,20	0,66	0,71
I _с сімейних стосунків	1,11	2,62*	1,71**
I _п виробничих відносин	0,26	0,67	0,57
I _м міжособистісних стосунків	2,10*	0,39	1,43
I _з по відношенню до здоров'я і хвороби	0,11	0,38	0,61
Вихід з важкої життєвої ситуації	1,53	2,48*	0,89

* - показники, що відповідають рівню значущості $p \leq 0,05$

** - показники, що відповідають рівню значущості $p \leq 0,1$

Загалом характеристика особистісних якостей групи СВР більш позитивна. Значення інтернальності виражені в сфері досягнень і сімейних відносин. Наближається до інтернальності показник в сфері охорони здоров'я, що вкрай важливо для матері хворої дитини.

Для статистичної верифікації емпіричних результатів був застосований параметричний t-критерій Стьюдента, результати обчислень якого наведені в таблиці 4.

Розглянемо достовірні відмінності, що стосуються груп жінок з низьким рівнем суб'єктивного благополуччя і середнім рівнем суб'єктивного благополуччя, на основі аналізу даних таблиці 4.

Робимо висновок, що наявні значущі відмінності середніх значень у групах з низьким рівнем і середнім рівнем за показником «інтернальність в міжособистісних відносинах» ($t = 2,10$, рівень значущості $p = 0,05$). Середнє значення цього показника в групі з низьким рівнем суб'єктивного благополуччя нижче (4,6 бали), ніж у групі середнього рівня суб'єктивного благополуччя (5,4 бали).

Тобто група жінок з середніми значеннями суб'єктивного благополуччя відрізняється від групи з низьким рівнем тим, що вони вважають себе здатними контролювати свої міжособистісні відносини, активно формують своє коло спілкування, на відміну від жінок групи з низьким рівнем, які схильні вважати свої міжособистісні стосунки результатом активності інших осіб, очікуючи від них прояву ініціативи в налагодженні контакту.

Розглянемо достовірні відмінності, що стосуються груп жінок з низьким рівнем суб'єктивного благополуччя (НР) і середньо-високим рівнем суб'єктивного благополуччя (СВР).

Найвищим показником РСК у всіх групах виявився показник інтернальності в сфері сімейних відносин. Це свідчить про те, що для всіх опитаних жінок сімейні відносини є пріоритетними, і вони вважають, що від них багато що залежить саме в сімейному житті. Достовірні відмінності виявлені за цим показником у групах з високим і низьким рівнем. У групі з середньо-високим рівнем (7,1) відчутно більше значення, ніж у групі з низьким рівнем (6,1) ($t = 2,62$, рівень значущості $p = 0,05$). Тобто жінки в групі з середньо-високим рівнем суб'єктивного благополуччя відрізняються вищою інтернальністю в сімейних стосунках.

Розглянемо достовірні відмінності, що стосуються груп жінок із середньо-високим рівнем суб'єктивного благополуччя і середнім рівнем суб'єктивного благополуччя.

Достовірні відмінності за показниками рівня суб'єктивного контролю в групах з середньо-високим рівнем суб'єктивного благополуччя (СВР) і середнім рівнем суб'єктивного благополуччя (СР) виявлено за показниками «загальна інтернальність» та «інтернальність у сімейних відносинах». Середні значення в групі СВР (загальна інтернальність = 4,9; інтернальність у сімейних відносинах = 7,1) відчутно більше, ніж відповідні значення у групі СР (загальна інтернальність = 4,3; інтернальність у сімейних відносинах = 6,5) на рівні значущості $p = 0,1$.

Середні значення загального показника рівня суб'єктивного контролю в групі СР не досягають сфери інтернальності, а залишаються на рівні екстернальності, тобто загалом можна сказати, що цій групі жінок притаманний вищий рівень екстернальності. У групі СВР рівень суб'єктивного контролю відчутно вище і наближається до показника інтернальності.

За показником Іс – інтернальність у сімейних стосунках – в обох групах показники відповідають сфері інтернальності, але в групі СВР інтернальність в сфері сімейних відносин відчутно вище, ніж у групі СР.

За показником методики «Вихід з важкої життєвої ситуації» середнє значення в групі НР (25,7) відчутно більше середнього значення в групі СВР (20,2) ($t = 2,48$, рівень значущості $p = 0,05$). Оскільки значення методики інтерпретуються як зворотні – зі зменшенням числового показника адекватність поведінки збільшується, то ці відмінності в групах з низьким і середньо-високим рівнем свідчать про те, що матері з групи СВР більш адаптивно реагують на важкі життєві ситуації.

Узагальнивши виявлені достовірні відмінності та характеристики груп за вираженістю інтернальності і способами подолання складних життєвих ситуацій, робимо такі висновки:

- жінки з низьким рівнем суб'єктивного благополуччя характеризуються загалом низькими показниками суб'єктивного контролю, вони більше покладаються на долю або інших людей. Вони відрізняються екстернальністю в сфері міжособистісних відносин і меншою інтернальністю в сімейних стосунках. У важких життєвих ситуаціях такі матері часто дратуються, засмучуються, не витримують ударів долі і можуть психологічно неадекватно реагувати на потреби дитини з вадами розвитку;

- жінки з середнім рівнем суб'єктивного благополуччя мають значно більше інтернальних якостей, ніж жінки в групі низького рівня. Для них характерна інтернальність у сімейних, виробничих і міжособистісних відносинах. Менше виражені у них і негативні реакції на складні життєві ситуації;

- група жінок з середньо-високим рівнем суб'єктивного благополуччя характеризується більш високим загальним показником інтернальності. Значення інтернальності у матері цієї групи виражені в сфері досягнень, сімейних відносин і в галузі охорони здоров'я. Вони менш схильні до емоційних зривів під час виникнення проблем, тобто є більш стресостійкими та загалом краще адаптовані до життєвих негараздів.

Емпіричний аналіз особистісних якостей матерів, які мають дітей з вадами

розвитку, виявив динаміку показників рівня суб'єктивного контролю і способів виходу з важких життєвих ситуацій залежно від рівня їх суб'єктивного благополуччя. Робимо висновок: особистісні якості, що характеризують жінок з точки зору прояву суб'єктивності (інтернальність, адекватні реакції на стресові ситуації), є предикторами суб'єктивного благополуччя.

Ми оприлюднили незначну частину отриманих результатів, але сподіваємось, що ця публікація стане поштовхом для розвитку не тільки досліджень у галузі психології особистості і психології материнства, а й сприятиме становленню нового для вітчизняного дискурсу напряму досліджень – клінічної психології сім'ї.

Також ці дослідження можуть бути використані в консультативній роботі, що проводиться з матерями дітей з вадами розвитку в спеціальних освітніх закладах, інклюзивно-ресурсних центрах, медичних, реабілітаційних та інших установах подібного типу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дегтяренко Т.В., Зіборова О.О. Психологічні особливості материнського ставлення у жінок, які виховують дитину з відхиленнями у психофізичному розвитку. *Наука і освіта*. № 7. 2013. С. 146–150.
2. Кисляк Л.А. Проблеми адаптації сім'ї до виховання дитини з особливими потребами. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*: зб. наук. пр. / Відкритий міжнар. ун-т розв. людини "Україна", Ін-т вищ. освіти Нац. акад. пед. наук України, Ін-т спец. пед. Нац. акад. пед. наук України. Київ : Університет «Україна», 2007. № 2(4). С. 59-66.
3. Кукуруза Г.В. Психологічна модель раннього втручання: допомога сім'ям, що виховують дітей раннього віку з порушеннями розвитку : монографія. Харків : Точка, 2013. 244 с.
4. Левченко І.Ю., Ткачева В.В. Психологическая помощь семье, воспитывающей ребенка с отклонениями в развитии : *Методическое пособие*. Москва : Просвещение, 2006. 319 с.
5. Саєнко Л.І. Проблеми сімей, які виховують дитину-інваліда. *Людина і суспільство: основні тенденції розвитку і фактори трансформації у філософському, соціальному та психологічному вимірі*. Чернівці, 2006. С. 70–80.
6. Ткачева В.В. Семья ребенка с отклонениями в развитии: Диагностика и консультирование. Москва : Книголюб, 2007. 378 с.
7. Чаркіна О.А., Гукасян К.О. Особистісні особливості матерів, які виховують дітей з вадами розвитку. *Теоретичні та практичні аспекти розвитку сучасної педагогіки та психології*: Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 25–26 червня 2021 року). Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2021. С. 13–17.

САМООРГАНІЗАЦІЯ РЕФЛЕКСИВНОГО МИСЛЕННЯ ПСИХОЛОГІВ:
СИНЕРГЕТИЧНИЙ КОНТЕКСТTHE SELF-ORGANIZATION OF REFLEXIVE THINKING
OF PSYCHOLOGISTS: SYNERGISTIC CONTEXT

Стаття презентує дослідження розвитку рефлексивного мислення психологів-практиків у синергетичному контексті. Уточнено категорію «рефлексивне мислення психолога». Дослідження розвитку рефлексивного мислення психолога здійснювалось у процесі глибокої психокорекції за методом активного соціально-психологічного пізнання (АСПП). Під час дослідження розвитку рефлексивного мислення враховано основні положення психодинамічної теорії Т.С. Яценко та синергетики. Стверджується, що розвиток рефлексивного мислення відбувається нелінійно, на засадах самоорганізації. Самоорганізація рефлексивного мислення розглянута як відтворення та впорядкування його структур за рахунок внутрішніх чинників.

Показано, що глибока психокорекція, виявляючи зовнішній опосередкований вплив на розвиток рефлексивного мислення особи, стимулює внутрішні детермінанти його впорядкування.

Розкрито механізми, які визначають початок самоорганізації рефлексивного мислення як відтворення та вдосконалення складної динамічної системи. Згідно з синергетикою початок самоорганізації пов'язаний із втратою системою стійкості. У глибокій психокорекції це стає можливим внаслідок ослаблення інтегративної дії психологічних захистів. Це зумовлює стан нестійкості, порушення внутрішньо-психічної рівноваги.

Показано зв'язок самоорганізації рефлексивного мислення з динамікою індивідуально-особистісних змін учасників психокорекції. Ці зміни визначаються механізмами позитивної дезінтеграції психіки та її вторинної інтеграції і характеризуються переходом від стану нестійкості (позитивної дезінтеграції) психіки як системи до стійкості (часткова вторинна інтеграція). Стан нестійкості, позитивний характер дезінтеграції ініціює процеси самоорганізації рефлексивного мислення, актуалізує процеси переосмислення та рефлексії.

Визначено внутрішні детермінанти самоорганізації рефлексивного мислення, як-от: ослаблення інтегративної дії психологічних захистів, розвиток глибоко-професійної рефлексії, пробудження мотивації самопізнання.

Ключові слова: рефлексивне мислення психолога, самоорганізація, синергетика,

глибина психокорекція, позитивна дезінтеграція психіки та її вторинна інтеграція, психологічні захисти.

The article presents a study of the development of reflexive thinking of psychologist-practitioner in synergetic context. The category "reflexive thinking of psychologist" is clarified. The research was carried out in the process deep psychocorrection by the method active social-psychological cognition (ASPC). In the study of reflective thinking, the basic category of the psychodynamic approach T.S. Yatsenko and synergetic were taken into account. Approve, that the development of reflective thinking is carried out nonlinearly based on self-organization. Self-organization of reflexive thinking is considered as reproduction and ordering its structures due to internal factors.

It is shown that deep psychocorrection has an external influence on the development of reflective thinking and stimulates internal determinants of its ordering.

Mechanisms that determine the beginning of the self-organization of reflexive thinking are revealed. According synergetic, the beginning of the self-organization is associated with a loss of stamina by the system. In the process of deep psychocorrection it becomes possible due to the weakening of the integrative action of psychological defenses. It determines the state of instability, a violation of internal mental balance.

The connection between self-organization and the dynamics of individual-personal changes is shown. This changes are determined by mechanisms of positive disintegration of the psyche and its secondary integration on higher level of development and characterized by the transition from the state of instability (positive disintegration) psyche as system to stability (partly positive integration). The state of instability, positive nature of disintegration initiates processes of self-organization of reflexive thinking, actualizes rethinking and reflection.

The internal determinants of the self-organization of reflexive thinking is defined. They are weakening of the integrative action of psychological defenses, the development of deep-professional reflection, awakening self-knowledge motivation.

Key words: reflexive thinking of psychologist-practitioner, self-organization, synergetic, deep psychocorrection, positive disintegration of the psyche and its secondary integration, psychological defenses.

УДК 159.964

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.9>

Дметерко Н.В.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри практичної психології
ДВНЗ «Донбаський державний
педагогічний університет

Реформа системи освіти в Україні ставить перед психологічною наукою низку завдань. Серед них чільне місце відводиться визначенню ефективних шляхів та методів управління розвитком рефлексивного мислення фахівців у системі професій «людина-людина», зокрема, психологів-практиків, що дозволить їм бути конкурентоспроможними на сучасному ринку праці. У цьому контексті особливо актуальними є ідеї синергетичного підходу,

який акцентує увагу на процесах самоорганізації під час дослідження розвитку складних динамічних відкритих систем, однією із яких є психіка людини.

На основі узагальнення наукових джерел встановлено, що рефлексивне мислення розглядають як вид мислення, що характеризується зверненістю пізнавальної діяльності суб'єкта на зміст власної психіки, рефлексією способів дій та їх відповідності вимогам ситуації [9; 8].

Рефлексивне мислення фахівця в системі професій «людина-людина», зокрема психолога-практика, має певні специфічні характеристики, які визначаються змістом його професійної діяльності [8]. З огляду на це важливим є визначення ефективних умов та чинників розвитку рефлексивного мислення фахівця на етапі його професійної підготовки.

Проникнення ідей синергетики в психологічну науку розширює наукові уявлення як про детермінанти розвитку психічних явищ, так і про сутність самого процесу змін та перетворення явища, що відбувається на засадах самоорганізації. Синергетика – це термін, який був введений німецьким фізиком Г. Хакенем для позначення науки, що має міждисциплінарний характер.

Синергетика досліджує кооперативні явища в нерівномірних, нестационарних системах. У центр уваги дослідників потрапляють процеси нелінійного розвитку в складних відкритих системах [3; 5]. Відкритість системи означає наявність у ній джерел обміну енергією з оточуючою дійсністю. Такою відкритою системою, яку вивчає психологія, є психіка у взаємозв'язку та автономії сфер свідомого і несвідомого. Для об'єктів психології характерні всі властивості систем, що вивчаються синергетикою: незамкненість, дисипативність, нестійкість, ієрархічність, нелінійність [10].

Синергетика акцентує увагу на нелінійності процесів розвитку та таких особливостях керування розвитком, коли порядок виникає з хаосу, а також на «біфуркаціях», які відкривають безліч можливих шляхів розвитку без видимої можливості навіть імовірного прогнозу майбутньої траєкторії розвитку [7].

Основні положення синергетики визначають зміну фокусу уваги під час дослідження рефлексивного мислення до внутрішніх детермінант його розвитку як процесу самоорганізації.

Мета статті – емпірично дослідити механізми самоорганізації рефлексивного мислення особи у процесі глибинної психокорекції за методом активного соціально-психологічного пізнання (АСПН).

Узагальнення наукових джерел дозволило уточнити категорію «рефлексивного мислення психолога». Рефлексивне мислення психолога розглядаємо як вид мислення, що скерований на професійне проникнення в глибинні прошарки психіки шляхом встановлення взаємозв'язку ззовні спостережуваних поведінкових проявів із глибинно-психологічними детермінантами з метою пізнання закономірностей функціонування феномену психічного та визначення ефективних шляхів надання психологічної допомоги суб'єкту у розв'язанні його особистісної проблеми, що супроводжується саморефлексією фахівця відповідності

власних способів дій із задачами професійної діяльності.

Дослідження розвитку рефлексивного мислення психолога здійснювалось у процесі глибинної психокорекції за методом АСПН. Теоретико-методологічну основу психологічного аналізу розвитку рефлексивного мислення майбутніх психологів-практиків становлять основні положення психодинамічного підходу, що презентовані у дослідженнях академіка НАПН України Т.С. Яценко [12; 13].

Чинником розвитку рефлексивного мислення особи розглянуто глибинну психокорекцію, що спирається на методологію психодинамічного підходу. Глибинна психокорекція становить окремий напрям групової психокорекції і є гуманістично орієнтованим методом наукового дослідження, який у своїй організаційно-процесуальній частині підпорядковується не задуму експериментатора, а слідує за феноменом психіки в її індивідуальній неповторності. Реалізація дослідницьких завдань здійснюється на етапі структурно-семантичного аналізу стенограм психокорекційного процесу (емпіричного матеріалу). У процесі надання психологічної допомоги особі ставка робиться на її інтелектуальні можливості та потенціал рефлексивного мислення. Розвиток рефлексивного мислення вpleтений у процес самопізнання, який нерозривно пов'язаний із глибинно-психологічним пізнанням.

Під час дослідження впливу глибинної психокорекції на розвиток рефлексивного мислення особи було враховано ідеї синергетики про процеси самоорганізації в нелінійних системах (Г. Хакен, І. Пригожин, І. Стернберг та ін.). Під самоорганізацією в синергетиці розуміють процеси виникнення макроскопічно впорядкованих просторово-часових структур у складних нелінійних системах, що знаходяться в далеких від рівноваги станах, поблизу особливих критичних точок – точок біфуркації, поблизу яких поведінка системи стає нестійкою. Процеси самоорганізації виражаються в перебудові наявних та утворенні нових зв'язків між елементами системи [3; 11]. Синергетичний механізм процесів, що самоорганізуються, заснований не на зовнішній силі, а на внутрішньому джерелі руху та розвитку.

Спираючись на положення синергетики, ми виходили із уявлення про розвиток рефлексивного мислення як процес його самоорганізації, що полягає у відтворенні та впорядкуванні його структур за рахунок внутрішніх чинників.

У зв'язку із цим для опису його змін у процесі глибинної психокорекції звернемось до ключових положень синергетичної парадигми.

Згідно з синергетикою початок самоорганізації пов'язаний з порушенням динамічної

рівноваги. «Народження нового пов'язано як раз із порушенням звичної системи впорядкованості: із переструктуруванням знання або добудовою, виходом за межі висхідної системи» [5, с. 134]. Подальший розвиток пов'язаний зі зниженням рівня стабільності раніше стабільної системи, внаслідок чого виникає можливість різних шляхів розвитку. Ця втрата стабільності пов'язана із зовнішніми впливами або кумуляцією внутрішніх сил [5]. По мірі втрати системою стійкості відкриваються декілька можливих гілок (варіантів, напрямів) розвитку. Процес переходу від стану нестійкості до стану стійкості має назву біфуркації. Це означає, що система може мати декілька стійких стаціонарних станів. Згідно з синергетикою в ситуації біфуркаційного розгалуження «вибір» системою нової траєкторії розвитку певною мірою залежить від того, як вона потрапила в точку біфуркації [3; 5].

Вихід системи на власну тенденцію розвитку, на атрактор є можливим внаслідок втрати стійкості [5]. Співзвучною із положеннями синергетики є думка Т.С. Яценко, яка наголошує, що розвиток полягає не лише в побудові досконаліших рівнів структури особистості, а й у попередньому послабленні наявних, проте неефективних структур, які впливають на стереотиповані тенденції й установки поведінки, підтримувані примітивними імпульсами, вузькими біологічними тенденціями [13].

У контексті самоорганізації рефлексивного мислення важливого значення набуває визначення механізмів, які забезпечують втрату психікою як відкритою системою стійкості. Перебуваючи на позиціях психодинамічного підходу, втрату психікою стійкості ми пов'язуємо із ослабленням інтегративної дії психологічних захистів.

Психологічний захист розглядають як свідому або несвідому діяльність людини, яка передбачає збереження її життя та забезпечує таке розв'язання внутрішньо психічних конфліктів, яке внаслідок зовнішніх обставин та внутрішніх прагнень виявляється прийнятним для неї [6]. Психологічний захист є сукупністю дій, що скеровані на зниження тривоги та збереження позитивного образу «Я» індивіда. Вони виконують інтегративну функцію, яка полягає у підтриманні цілісності, стану суб'єктивної інтегрованості психіки. Відчуття цілісності, стан внутрішньо-психічної рівноваги досягається у парадоксальний спосіб – на засадах викривлення відображення соціальної дійсності [12]. Психологічні захисти порушують обробку інформації як на етапі збору (що має вияв у селективності сприймання, вибірковості уваги), так і на етапі її переробки та внутрішньої інтерпретації. Психологічні захисти породжують закритість у сприйманні

тієї інформації, що суперечить «ідеалізованому Я» особи, обмежуючи можливості самоорганізації та саморозвитку рефлексивного мислення суб'єкта. Адже самоорганізація здійснюється у відкритих системах.

Ослаблення інтегративної дії психологічних захистів зумовлює порушення стану внутрішньо-психічної рівноваги, дезінтеграцію психіки. Дезінтеграція (від лат. de – не + integritio – відновлення) – суттєве ослаблення взаємозв'язків між елементами системи, що створює умови для її подальшого можливого розпаду [2, с. 68]. На моменті ослаблення зв'язків між елементами цілісної системи акцентує увагу К.В. Карпінський під час розмежування форм дезінтеграції – функціональної структурної. Функціональна дезінтеграція виражається в функціональній неузгодженості компонентів системи під час збереження функціональних зв'язків між ними. Структурна дезінтеграція виражається в розриві або ослабленні структурних зв'язків між елементами та компонентами системи, в результаті чого вона «розколюється» на декілька більш примітивних систем, які можуть функціонувати як злагоджено, так і суперечливо [4].

Традиційно дезінтеграцію ототожнюють з негативними процесами. Стан дезінтеграції може бути зумовлений повсякденним спілкуванням, стресом, фрустрацією, кризами конфліктами. Дезінтеграція супроводжується негативними переживаннями, емоційним напруженням, енергетичними витратами. Негативні переживання, які властиві для дезінтеграційних процесів, закономірно призводять до актуалізації психологічних захистів як способу підтримання внутрішнього гомеостазу.

За умови позитивного характеру дезінтеграції вона є чинником психічного розвитку особи, механізмом індивідуально-особистісних змін суб'єкта [13; 14]. Згідно з К. Домбровським позитивна дезінтеграція – це ослаблення або навіть розпад первинної психічної структури індивіда в періоди дозрівання, під час неврозів, психоневрозів, зовнішніх і, що найбільш важливо, внутрішніх конфліктів. На думку автора, позитивна дезінтеграція є фактором, що сприяє прискореному психічному або творчому розвитку [2; 14].

Сутнісною характеристикою дезінтеграції в психокорекційному процесі є її позитивний характер, що сприяє підтриманню емоційного оптимізму його учасників. Позитивний характер дезінтеграції сприяє ослабленню інтегративної дії психологічних захистів, що своєю чергою породжує момент нестійкості (порушення внутрішнього гомеостазу) психіки як відкритої системи. У глибинно-корекційному процесі дезінтеграція є багаторівневою. Позитивні часткові дезінтеграції психіки змінюються частковими інтеграціями на більш високому рівні розвитку [12; 13].

Позитивна дезінтеграція психіки та її вторинна інтеграція на більш високому рівні розвитку є механізмами індивідуально-особистісних змін учасників глибокої психокорекції [13]. Динаміка індивідуально-особистісних змін учасників глибокої психокорекції характеризується переходами від часткової позитивної дезінтеграції психіки (нестійкості) до часткових вторинних інтеграцій психіки (стійкості). У синергетиці цей процес переходу системи від стану нестійкості до стійкості, що сприяє зміні структури системи, має назву біфуркація (від англ. fork – виделка). Стани біфуркації як точки розгалуження можливих шляхів еволюції, імовірність декількох варіантів розвитку є важливим етапом самоорганізації для відкритої системи [5]. У контексті розвитку рефлексивного мислення важливого значення набуває проблема управління на ті параметри, які призводять до подальшої самоорганізації системи.

Позитивний характер дезінтеграції психіки як стан внутрішньої невірноваженості актуалізує процеси переосмислення та рефлексії. «Функцією позитивних невірноважених станів є оптимізація поведінки. Своєю чергою негативні невірноважені стани активують рефлексивні процеси: інтелектуальні функції і пошуковий поведінку, скеровану на подолання незворотних ситуацій» [7, с. 30].

Одне із наших припущень полягає в тому, що внутрішні властивості рефлексивного мислення, які визначають його самоорганізацію, є зумовленими глибокою психокорекцією, яка реалізується відповідно із основними положеннями психодинамічного підходу.

Синергетичні механізми процесів, що самоорганізуються, засновані не на зовнішній силі, а на внутрішньому джерелі руху та розвитку [5]. Глибока психокорекція виявляє зовнішній опосередкований вплив на розвиток рефлексивного мислення особи. Цей вплив насамперед полягає в управлінні динамікою індивідуально-особистісних змін учасників глибоко-психологічного пізнання в напрямку забезпечення переходу від стану позитивної дезінтеграції психіки (невірноваженості) до вторинної інтеграції (стійкості). Позитивна дезінтеграція психіки, що пов'язана з ослабленням інтегративної дії психологічних захистів, ініціює процеси самоорганізації рефлексивного мислення.

Глибока психокорекція опосередковано актуалізує внутрішні детермінанти рефлексивного мислення, що визначають процеси самоорганізації, як-от: ослаблення інтегративної дії психологічних захистів, розвиток глибоко-професійної рефлексії, пробудження мотивації самопізнання. Це дозволяє розглядати глибоку психокорекцію як чинник розвитку рефлексивного мислення. Самоорганізація

рефлексивного мислення стає можливою внаслідок відновлення інформаційного обміну між свідомою та несвідомою сферами цілісної психіки, що відбувається у процесі глибоко-психологічного пізнання. Самоорганізація рефлексивного мислення як процес впорядкування елементів системи має вияв у «постгруповому ефекті», який полягає в інсайті – спонтанному розумінні глибокого смислу власної активності.

Розглядаючи розвиток рефлексивного мислення як нелінійний процес, нами враховано той факт, що він підпорядковується зовсім іншим принципам. Нелінійний розвиток характеризується поліваріантністю, відсутністю уявлень про прогрес і регрес, закономірністю критичних та кризових станів, закономірністю хаотичного розвитку, можливістю вияву «механізмів» розвитку та управління його ходом [1].

Специфіка зовнішнього впливу на процесі нелінійного розвитку полягає в тому, що обирається один із можливих його напрямів, що передбачено законом розвитку системи [1]. У зв'язку з цим розвиток рефлексивного мислення в учасників психокорекції набуває індивідуалізованого характеру і визначається як вищеназваними зовнішніми умовами, так і внутрішніми (глибоко-психологічними) детермінантами.

Вищепредставлений матеріал презентує механізми самоорганізації рефлексивного мислення особи під час проходження глибокої психокорекції за методом АСПП. Розвиток рефлексивного мислення пов'язаний із динамікою індивідуально-особистісних змін учасників психокорекції, що визначаються механізмами позитивної дезінтеграції психіки (нестійкості, біфуркації) та її вторинної інтеграції на більш високому рівні розвитку (стійкості, аттрактор). Позитивна дезінтеграція психіки, яка пов'язана з ослабленням інтегративної дії психологічних захистів, визначає момент її нестійкості, біфуркації психіки, що своєю чергою запускає динамічний процес актуалізації рефлексії, ініціює процеси самоорганізації рефлексивного мислення, його вихід на власну тенденцію розвитку.

У глибокій психокорекції задаються психологічні умови, які сприяють виходу рефлексивного мислення на власну тенденцію розвитку, аттрактор, що своєю чергою буде ініціювати його самоорганізацію. Такими психологічними умовами є візуалізована репрезентація та об'єктивація, пізнання особистісної проблематики (внутрішньо-психічного протиріччя), психокорекційний діалог та інтерпретація. Вищеназвані умови запускають динамічний процес, що призводить до подальшої самоорганізації рефлексивного мислення. Обґрунтування цих умов буде розкрито у подальших публікаціях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Анисимов Н.С. Нелинейное развитие: онтологический анализ : *Философия образования*, 2012. № 6 (45). с. 56–63. URL: <http://www.sibran.ru/upload/iblock/755/7551b66d9b4ba5cc182aaf58abcbbf45.pdf>.
2. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Словарь конфликтолога : [3-е изд., испр. и доп.] Москва : Эксмо, 2010. 990с.
3. Интернет-версия издания: Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; [предс. научно-ред. совета В.С. Степин]. Москва : Мысль, 2000–2001. URL: <http://iph.ru/print.htm>
4. Карпинский К.В. Дезинтеграция смысла жизни как предпосылка кризиса в развитии личности. *Человек. Сообщество. Управление*. 2011. № 2. с. 4–15.
5. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем Москва : Наука, 1994. 236 с.
6. Лейбин В.М. Словарь-справочник по психоанализу. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 688с.
7. Парадигмальні зміни основ загальної психології у синергетичному контексті : колективна монографія / [Чепи М.-Л.А., Маценко В.Ф., Маценко Ж.М., Бугайова Н.М. та ін.] ; за редакцією Чепи М.-Л. А. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 220 с.
8. Пов'якель Н.І. Професіогенез саморегуляції мислення практичного психолога : [Монографія] Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. 295 с.
9. Развитие основ рефлексивного мышления школьников в процессе учебной деятельности / [под ред. В.В. Давыдова. В.В. Рубцова] Москва : Психологический институт, Российская академия образования, 1995. 228 с.
10. Трофимова И.Н. Синергетика в психологии. URL: <http://old.istu.ru/unit/epign/siip/psiped/3624/>
11. Философский словарь / [под ред. И.Т. Фролова] [5-е издание] Москва : Политиздат, 1987. 590 с.
12. Яценко Т.С., Глузман А.В. Методология глубинно-коррекционной подготовки психолога. Днепрпетровск : Инновация, 2015. 394 с.
13. Яценко Т.С. Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання: [навч. посібник] Київ : Вища шк., 2004. 679 с.
14. Dabrowski, K., with Kawczak, A., & Piechowski, M. M. (1970). *Mental growth through positive disintegration*. London: Gryf Publications.

ОСОБЛИВОСТІ УСТАНОВОК ДО СЕКСУ ЖІНОК ЯК ЧИННИКА СТАНОВЛЕННЯ ЇХНЬОГО ІНДИВІДУАЛЬНОГО ЕРОТИЧНОГО КОДУ PECULIARITIES OF WOMEN'S ATTITUDES TO SEX AS A FACTOR OF THEIR INDIVIDUAL EROTIC CODE FORMATION

Стаття присвячена вивченню специфіки установок до сексу жінок як чинника їхнього індивідуального еротичного коду. Стаття містить різнобічний теоретичний аналіз феноменів індивідуального еротичного коду, сексуальних сценаріїв та установок, визначення співвідношення цих понять.

Логіка емпіричного пілотажного дослідження передбачала два послідовні етапи: вивчення специфіки установок до сексу жінок; порівняння цих показників у групах досліджуваних до та після переживання кризи 35 років. У пілотажному дослідженні взяли участь 96 жінок віком від 20 до 57 років. Як діагностичний засіб використано «Опитувальник вивчення установок до сексу» (за Айзенком). Поданий у статті аналіз даних на першому етапі дослідження показав тенденції у жінок досліджуваної вибірки до підвищеного вираження схильності до позитивного ставлення до порнографії, відрази до сексу та установки на фізичний секс, тобто надання вагомого значення своїй сексуальній поведінці, особливо порівняно із іншими аспектами стосунків з чоловіками. Така тенденція відображає наявність протиріччя в системі сексуальних установок жінок, що спрямовані на отримання сексуального задоволення, проте мають відразу до деяких аспектів сексуального життя. Представлено також інтерпретацію тенденції жінок із вибірки до поєднання низького рівня сексуальної сором'язливості із потребою в ритуалізації інтимної взаємодії.

Представлено результати другого етапу дослідження, який засвідчив, що переживання кризи 35 років провокує зміни в свідомості жінок, які оптимізують їх сексуальну активність та надають їй більш гармонійних ознак. Описано, що молодші жінки більше схильні до сексуальної невротичності і сором'язливості, знеособленого сексу, сприймають чоловіка як сексуальний об'єкт, проте не спроможні до побудови цілісної системи стосунків, оскільки уникають встановлення емоційної і особистісної взаємодії із ним. Натомість старші жінки, переживши кризу 35 років, більше спроможні до побудови цілісної системи взаємодії з чоловіком, встановлення не лише сексуальних, але й емоційних стосунків, внаслідок чого вони менш тривожні та не мають проявів сором'язливості.

Ключові слова: індивідуальний еротичний код, установка до сексу, сексуальний сценарій, сексуальність жінки, криза 35 років, еротичний код жінки.

The article is devoted to the women's attitudes to sex as a factor of their individual erotic code formation specifics study. The article contains a comprehensive theoretical analysis of the individual erotic code, sexual scenarios and attitudes phenomena, determining the relationship between these concepts.

The logic of empirical research involved two successive stages: the women's attitudes to sex specifics study; comparison of these indicators in the groups before and after experiencing the crisis of 35 years. The pilot study involved 96 women aged 20 to 57 years. As a diagnostic tool used Eysenk Anventory of diffitudes to Sex, EIAS.

The analysis of the data presented in the article at the first stage of the study showed sample women's trends in to increase the tendency to a positive attitude to pornography, aversion to sex and attitude to physical sex, with giving importance to their sexual behavior, especially compared to other aspects of relationships with men. This trend reflects the contradictions in the women's system of sexual attitudes who are aimed at sexual pleasure, but have at once disgust to some aspects of sexual life. There is also an interpretation of the tendency of sample women to combine a low level of sexual shyness with the need to ritualize intimate interaction.

The results of the second stage of the study are presented, what showed that experiencing the crisis of 35 years provokes changes in the minds of women, which optimize their sexual activity and give it more harmonious characteristics. It is described that younger women are more prone to sexual neuroticism and shyness, impersonal sex, perceive a man as a sexual object, but are unable to build a holistic system of relationships, as they avoid establishing emotional and personal interaction with him. On the other hand, older women, having survived the crisis of 35 years, are more able to build a holistic system of interaction with a man, to establish not only sexual but also emotional relationships, as a result of which they are less anxious and not shy.

Key words: individual erotic code, attitude to sex, sexual scenario, sexuality of a woman, crisis of 35 years, erotic code of a woman.

УДК 316.6: 316.367-058.853
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.10>

Зозуль Т.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри філософії суспільно
гуманітарних наук
ЗВО «Міжнародний науково-технічний
університет
імені академіка Юрія Бугая»

Проблематика формування індивідуальних еротичних кодів та прояву сексуальних інтенцій загалом на сьогоднішній день набуває особливої актуальності, що детерміновано рядом сучасних тенденцій. По-перше, ця проблема є актуальною на тлі сутнісних змін статево-рольових позицій чоловіків та жінок у сучасному суспільстві, що пов'язано зі збільшенням фемінізації чоловіків та маскулінізації жінок. По-друге, система міжстатевих стосунків

сьогодні характеризується низкою змін, що часто ускладнюють взаємодію чоловіків та жінок, унеможливають подальший розвиток стосунків, утворення сім'ї тощо.

Особливу роль у цьому контексті набуває специфіка установок до сексу чоловіків та жінок, оскільки це поняття відображає базові орієнтації особистості до побудови сексуальних стосунків, інтегруючи у собі індивідуальний досвід особистості. Істотно, що

характерні для людини установки в сексуальному житті задають не лише специфіку її сексуальних стосунків, але і накладають суттєвий відбиток на побудову стратегії встановлення стосунків. У цьому контексті установки до сексу ми розцінюємо як вагомий чинник формування індивідуального еротичного коду особистості з огляду на семантичну та феноменологічну близькість цих понять.

Розглядаючи широкий спектр наукових понять щодо позначення сутності сексуальної поведінки особистості, увага науковців прикута до таких понять, як сексуальні сценарії, еротичні коди, сексуальні установки, поняття тілесного канону та культурних кодів у сфері еротичної взаємодії. Як нове та інтегральне поняття ми використовуємо термін «індивідуальний еротичний код особистості», що визначений нами як єдина система запису моделі еротичної поведінки індивіда у вигляді послідовності прояву власних реакцій та реакцій «ідеального партнера», запрограмована на реалізацію певного сексуального завдання (К. Седих, Т. Зозуль [11]). Ця система правил послідовності поведінкових реакцій надає людині можливість кодування своєї сексуальної поведінки за допомогою обміну специфічними сигналами з особами протилежної статі та співпадіння чи неспівпадіння їх із внутрішнім реагуванням образу «ідеального партнера».

Індивідуальний еротичний код як різновид коду в соціальних взаєминах (О. Білецька [1], Л.Павлюк [10], А. Ташченко [12]) націлює людей як на екстраполяцію власного еросу, сексуальних інтенцій та сценарію розвитку інтимних стосунків, так і на сприйняття коду іншої людини. Такі прояви кодів реалізуються у різних аспектах поведінки і «вловлюються» людьми, інтерпретуються та порівнюються, що служить основою для прийняття рішення про побудову стосунків у парі (у разі відповідності очікуванням чи бажаності коду), або ж про неможливість побудувати бажані еротичні стосунки (у разі невідповідності кодів). При цьому кожен із учасників такої взаємодії пише «текст» за допомогою вербальних та невербальних засобів комунікації, де він демонструє свій індивідуальний еротичний код та закладає основи для бажаного коду у іншого партнера.

Узагальнюючи дослідження науковців, можемо засвідчити про феноменологічну близькість поняття індивідуального еротичного коду із поняттями: 1) сексуальних сценаріїв, що визначаються як схема організації сексуальної активності, що включає сукупність когнітивних, поведінкових, емоційних і спонукальних елементів (В. Гупаловська, Н. Стрілець [3]); 2) еротичного коду, що постає як набір символів, характерних для представників певної культури, на основі яких формуються інші компоненти моделей статевої

поведінки (І. Жук [7]), або ж як різновид світоглядного коду, що є варіантом вияву перетворених у системах культури соціалізованих базисних життєвих функцій підтримки життя (О. Кирилук [8]).

Із цими поняттями пов'язані і сексуальні установки особистості. Систематизуючи наукові дані, доцільно відмітити, що сексуальні установки особистості демонструють її готовність до певних видів сексуальної активності, стан внутрішньої, неусвідомлюваної готовності суб'єкта оціночно чи поведінково реагувати певним чином на об'єкти дійсності чи інформацію про них (В. Гупаловська [4]), уявлення особистості про припустимі та неприпустимі норми сексуальної поведінки як для себе, так і для інших людей (Л. Дідковська [5]). Установки по відношенню до сексуальної поведінки закладаються з дитинства, пов'язані з особливостями ранньої дитячої прихильності, формуються під впливом сімейних цінностей і цінностей культури (О. Донець [6]; М. Коніна [9]; Ж. Гродь, І. Фурманов [2]).

Отже, теоретичний аналіз засвідчує феноменологічний зв'язок між поняттями індивідуального еротичного коду та сексуальними установками особистості. Істотно, що ми індивідуальний еротичний код інтерпретуємо як більш широке поняття, яке охоплює весь спектр поведінкових проявів побудови сексуальної взаємодії, тоді як сексуальну установку ми розцінюємо як більш вузьке поняття, що стосується більшою мірою сексуальної активності особистості, залишаючи поза увагою сам процес побудови взаємодії. Водночас основу індивідуального еротичного коду, поряд із ставленням до власної тілесності, регуляційних процесів, інтегрованих культурних нормативів, складають саме сексуальні установки. Отже, вивчення специфіки сексуальних установок дає можливість виявити вагомні аспекти вираженості індивідуального еротичного коду у жінок.

З метою вивчення специфіки установок до сексу жінок як чинника становлення їх індивідуального еротичного коду нами проведено пілотажне дослідження, покликане виявити загальні тенденції вираженості сексуальних установок респондентів та перевірити пропозований діагностичний інструментарій щодо можливості емпіричного осягнення сутності індивідуального еротичного коду особистості.

До вибірки пілотажного дослідження увійшли 96 жінок віком від 20 до 57 років. Ми передбачили, що переживання жінками кризи середнього віку може змінювати їх індивідуальну еротичну поведінку, що виражається як у сексуальних установках, так і їх індивідуальних еротичних кодах. Таке передбачення сформульоване нами на основі положень про те, що переживання кризи 35 років суттєво

змінює самоусвідомлення людини, вносить корективи в бачення власних тілесних, психологічних та соціальних характеристик. Особливо це важливо в контексті становлення індивідуальної еротичної поведінки жінки, адже саме на цей віковий період припадає оцінка якості життя, успішності в сфері сімейних стосунків, сексуального життя, народження дітей та переоцінка пройденого життєвого шляху. З метою порівняльного аналізу сексуальних установок жінок до та після кризи середнього віку вибірка поділена нами на дві підгрупи – 56 молодших досліджуваних до переживання кризи середнього віку (від 20 до 35 років) та 40 жінок старшого віку, що пережили кризу середнього віку або знаходяться в її активному стані (від 36 до 57 років).

Як діагностичний інструментарій нами обрано методика «Опитувальник вивчення установок до сексу» (за Айзенком). Ця методика повною мірою відповідає предмету пілотажного дослідження.

Результати здійсненого порівняльного дослідження представлено у таблиці 1, де подано відсоткову вираженість рівнів сексуальних установок жіночої вибірки.

Як видно з таблиці 1, у жінок досліджуваної вибірки зафіксовано тенденції до підвищеного вираження схильності до позитивного ставлення до порнографії (87,5% мають високий рівень), відрази до сексу (50%) та установки на фізичний секс (58,4% відповідно), тобто надання вагомому значення своїй сексуальній поведінці, особливо порівняно із іншими аспектами стосунків з чоловіками. Досліджувані жінки характеризуються позитивним ставленням до порнографічної продукції, виправдовують її існування, із задоволенням ставляться до споглядання сексуальних стосунків. При цьому, маючи виражену орієнтацію на фізичний секс, вони демонструють надання надмірної ваги цій сфері власного життя і стосунків з партнером, іноді навіть за рахунок

успіхів у міжособистісній взаємодії. Водночас половина представниць вибірки характеризується відразою до певних видів сексу, що є для них неприйнятними.

При цьому зафіксовано тенденції до зниженого рівня сексуальної сором'язливості (54,2% мають низький рівень) та збудливості (45,8%). Тобто вони не схильні уникати сексуальних стосунків, спроможні до проявів сексуальної пристрасті чи нормального прояву сексуальної поведінки, не демонструючи тривоги від необхідності вступати до інтимних стосунків. При цьому жінки досліджуваної вибірки характеризуються зниженим показником сексуальної збудливості, тобто потребують реалізації цілого ряду вимог та умов для відчуття сексуального збудження.

Також жінки досліджуваної вибірки характеризуються тенденцією до знижено-середнього рівня вираженості сексуальної дозволеності та знеособленого сексу, середнього рівня сексуальної невротичності та агресивного сексу. Тобто жінки до питань організації сексуального життя ставляться відповідально, надаючи цій сфері свого життя вагомості та проявляючи відповідальність щодо сексуальних стосунків. Вони зрідка мають тенденцію розглядати чоловіка як «знеособленого сексуального партнера» поза сприйняття його особистісних характеристик як засобу отримання сексуального задоволення. Зазвичай для сексуальних стосунків необхідний партнер, із яким вони мають тривалі стосунки і розглядають його як особистість, а не лише як «засіб отримання насолоди». Діагностично неоднозначними виглядають тенденції до агресивного сексу та невротичності, оскільки за цими шкалами переважають середні значення.

Отже, інтерпретація виражених показників за результатами діагностики надала можливість сформулювати дві тенденції. По-перше, жінки досліджуваної вибірки, надаючи

Таблиця 1

Показники установок до сексу жінок досліджуваної вибірки

показники	низький рівень	середній рівень	високий рівень
сексуальна дозволеність	45,8% (44)	41,7%(40)	12,5% (12)
сексуальна реалізованість	33,3% (32)	29,2% (28)	37,5% (36)
сексуальна невротичність	29,2% (28)	45,8% (44)	25% (24)
знеособлений секс	41,2% (40)	41,2% (40)	17,6% (16)
порнографія	0% (0)	12,5% (12)	87,5% (84)
сексуальна сором'язливість	54,2% (52)	16,7% (16)	29,1% (28)
цнотливість	33,3% (32)	25% (24)	41,7% (40)
відраза до сексу	4,2% (4)	45,8% (44)	50% (48)
сексуальна збудливість	45,8% (44)	41,7% (40)	12,5% (12)
фізичний секс	8,3% (8)	33,3% (32)	58,4% (56)
агресивний секс	37,5% (36)	54,2% (52)	8,3% (8)

достатньо вираженої ваги сексуальному життю, мають одночасно і високий показник відрази до певних видів сексу. Це засвідчує наявність у них певного внутрішньоособистісного конфлікту, коли виражене прагнення до отримання сексуального задоволення поєднується із певними обмеженнями та почуттям відрази, що і провокує позитивне ставлення до споглядання сексуальних стосунків, яке ми розцінюємо як компенсаторне. По-друге, у жінок зафіксована суперечлива тенденція, згідно з якою вони, з одного боку, схильні до реалізації сексуальних стосунків, мають низький рівень сором'язливості в сексуальній взаємодії, проте, з іншого боку, потребують реалізації певного ритуалу для активізації сексуального збудження. Остання тенденція доводить постульовану думку щодо культурологічної зумовленості сексуальних установок та сценаріїв, індивідуальних еротичних кодів особистості. Адже символ та ритуал є закріпленими у культурі, а досягнення сексуального збудження у значної частини досліджуваної вибірки якраз і вимагає реалізації таких символічних та ритуальних дій, що набувають вираженого індивідуального значення.

Окрім вивчення загальних тенденцій вираженості сексуальних установок серед жінок вибірки, наша увага була прикута до вивчення специфіки цих показників у двох групах досліджуваних – до та після переживання кризи середнього віку. У таблиці 2 представлено відповідні показники.

Як свідчать дані таблиці 2, нами зафіксовано суттєві та статистично доведені відмінності у вираженості показників сексуальної невротичності і сором'язливості та знеособленого сексу, що є вищими в групі молодших жінок.

Тобто можемо стверджувати, що переживання кризи 35 років несе зміни в свідомості жінок, що оптимізують їх сексуальну активність та надають їй більш гармонійних ознак.

Адже жінки, які не пережили кризи 35 років, мають більш виражену сексуальну невротичність, характеризуються більш вираженими проблемами у сексуальному житті. Молодшим жінкам складніше контролювати чи притримати свої сексуальні імпульси, вони мають більш виражену схильність до переживання сум'яття внаслідок своїх вчинків у сфері сексуальної активності. Загалом на свої успіхи чи невдачі у сексуальному житті вони реагують більш травматично, порівняно зі старшими респондентами. Також молодші жінки більш скуті у стосунках з чоловіками, знервовано почувають себе у стосунках. Ці досліджувані більше схильні до переживання почуття зняковитості від розмов про сексуальні стосунки, не схильні до варіативності в сексуальному житті.

При цьому властива молодшим жінкам тенденція до знеособленого сексу відображає їх компенсаторне прагнення уникати встановлення емоційних зв'язків з партнером. Порівняно зі старшими досліджуваними чоловіків вони розцінюють більшою мірою як засіб отримання сексуального задоволення, а не як партнера для створення повноцінних стосунків та сексуальної гармонії. Вони уникають можливості встановити тісний міжособистісний зв'язок з чоловіком, центруючи свою увагу винятково на сексуальних аспектах взаємодії з чоловіками.

Тобто у молодших досліджуваних наявний певний конфлікт установок у сексі, що відображає їхнє прагнення до реалізації відповідального сексуального життя, встановлення тісних стосунків із партнером за орієнтації на знеособлений секс. Імовірно, такі їх сексуальні установки відображають відсутність інтеграції сприйняття себе, яка з'являється після проходження кризи 35 років. У молодших досліджуваних сфера сексуального життя реалізується в умовах обмежень та витіснення через те, що вони сприймають чоловіка не як повноцінного партнера, а як засіб сексуального

Таблиця 2

Показники сексуальних установок жінок до та після кризи 35 років

показники	молодші жінки (до 35р.)	старші жінки (після 35 р.)	t
сексуальна дозволеність	8,87±2,1	9,3±1,9	0,868
сексуальна реалізованість	7,65±2,8	8,1±3,0	0,694
сексуальна невротичність	4,05±1,1	2,4±1,7	4,95, p≤0,01
знеособлений секс	3,25±1,7	2,3±1,9	2,35, p≤0,05
порнографія	5,07±1,7	4,8±2,0	0,693
сексуальна сором'язливість	2,6±1,9	0,9±0,7	5,174, p≤0,01
цнотливість	2,5±1,8	2,3±1,4	0,558
відраза до сексу	3,3±1,6	3,6±1,0	0,947
сексуальна збудливість	4,15±1,9	3,6±1,7	1,369
фізичний секс	5,23±2,1	5,1±2,2	0,234
агресивний секс	1,9±1,1	1,6±1,2	1,108

задоволення. Виходить, що така їх установка у сексі заважає молодшим жінкам реалізувати своє прагнення до побудови відповідальних сексуальних стосунків. Вони розцінюють чоловіка як «безособового сексуального об'єкта», ігноруючи необхідність встановлення емоційних та особистісних зв'язків із ним. Проте вони і не можуть бути вільними у сексуальних стосунках із чоловіком, адже їм не вистачає бажаного емоційного контакту з чоловіком.

Натомість жінки старшої групи за результатами переживання кризи 35 років мають більш гармонійні установки відносно сексуального життя, що базуються на більш гармонійному сприйнятті себе та системи стосунків з чоловіками. У старших досліджуваних зафіксована певна інтеграція сфер життя та самоусвідомлення. Вони більше спроможні до встановлення тісних емоційних стосунків із чоловіками, а їх сексуальні контакти менше викликають почуття тривоги і напруги не стільки через більший досвід, скільки через установку на інтеграцію сексуальних контактів та емоційних стосунків. Старші жінки не бояться відкритися партнеру з взаємодії і тому мають більш гармонійні сексуальні стосунки.

Отже, переживання кризи 35 років має суттєвий вплив на формування сексуальних установок жінок. Так, наслідком переживання цієї кризи є реструктурування їхнього усвідомлення себе, інтеграція емоційних стосунків та сексуальної поведінки, поява можливості будувати цілісні стосунки з партнером. Натомість молодші жінки характеризуються різноплановістю сексуального життя. Вони сприймають партнера як засіб отримання сексуальної насолоди, проте не можуть будувати із ним цілісні стосунки, емоційно дистанціюються, що виражається у сексуальній невротичності та накладанні на себе обмежень у сексуальному житті.

Виявлені тенденції відображають специфіку функціонування індивідуального еротичного коду жінок, де молодші жінки характеризуються більш вираженою тематикою утримання із прагненням отримання сексуального задоволення від стосунків із чоловіком. Натомість старші жінки мають більш гармонійні індивідуальні еротичні коди, спроможні до побудови цілісної системи стосунків із партнером.

Отже, сексуальні установки відіграють вагомий роль в організації сексуального життя жінки, поряд із індивідуальним еротичним кодом закладають основу стратегії взаємодії з партнером. Теоретичний аналіз показав феноменологічну та семантичну поєднаність понять еротичного коду, сексуальних установок і сценаріїв та індивідуального еротичного коду, де, однак, кожне поняття має свою виняткову специфіку.

Результати емпіричного дослідження засвідчили тенденції у жінок досліджуваної

вибірки до підвищеного вираження схильності до позитивного ставлення до порнографії, відрази до сексу та установки на фізичний секс, тобто надання вагомого значення своїй сексуальній поведінці, особливо порівняно із іншими аспектами стосунків з чоловіками. Аналіз даних щодо сексуальних установок надав можливість виявити такі тенденції: 1) жінки досліджуваної вибірки, надаючи достатньо вираженої ваги сексуальному життю, мають одночасно і високий показник відрази до певних видів сексу; 2) вони схильні до реалізації сексуальних стосунків, мають низький рівень сором'язливості в сексуальній взаємодії, проте, з іншого боку, потребують реалізації певного ритуалу для активізації сексуального збудження.

Встановлено, що переживання кризи 35 років несе зміни в свідомості жінок, які оптимізують їхню сексуальну активність та надають їй більш гармонійних ознак. Встановлено, що молодші жінки більше схильні до сексуальної невротичності і сором'язливості, знеособленого сексу, сприймають чоловіка як сексуальний об'єкт, проте не спроможні до побудови цілісної системи стосунків. Натомість старші жінки, переживши кризу 35 років, більше спроможні до побудови цілісної системи взаємодії з чоловіком, встановлення не лише сексуальних, але й емоційних стосунків, внаслідок чого вони менше тривожні та не мають проявів сором'язливості.

Відповідно, результати пілотажного дослідження довели можливість використання методики Айзенка для вивчення сексуальних установок жінок як аспекту їх індивідуального еротичного коду.

Як перспективи подальших досліджень вбачаємо вивчення специфіки вираженості власне типів індивідуальних еротичних кодів жінок та чоловіків, здійснення комплексного емпіричного дослідження аспектів сексуальності представників різної статі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білецька О.В. Взаємодія вербальних та невербальних кодів у постмодерністському мультимодальному художньому тексті: когнітивний аспект. *Молодий вчений*. 2017. № 4.3. С. 5–10.
2. Гродь Ж.В., Фурманов И.А. Особенности установок к сексу у девушек и юношей с различной сексуальной ориентацией. *Психология 21 века: психология как наука, искусство и признание*. СПб, 2018. С. 108–116.
3. Гупаловська В.А., Стрілець Н. Психологічні особливості сексуальних установок молоді. *Психологічні науки*. 2013. Т. 2. Вип. 10 (91). С. 89–94.
4. Гупаловська В.А. Теорії та моделі сексуальності: чи є місце для духовності? *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»*. 2016. Випуск 3. С. 54–64.

5. Дідковська Л.І. Психологічні особливості ставлення до сексу осіб віку ранньої дорослості. *Психологічні науки*. 2014. Вип. 2.12 (103). С. 72–79.
6. Донець О.І. Сексуальні установки жінок в юнацькому віці. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і Психологія». Педагогічні науки*. 2018. № 2 (16). С. 52–57.
7. Жук І.Л. *Трансформація культури статевих стосунків в Україні: досвід міжкультурного порівняльного аналізу: дис. кандидата соціологічних наук: 22.00.04*. Київ, 2012. 196 с.
8. Кирилук О.С. *Універсалии культуры и структура дискурса*. Миф. Одесса, 1996. 147 с.
9. Кони́на М.А. Установки по отношению к сексуальному поведению в молодежной среде. *Психолого-педагогические исследования*. 2018. Том 10. № 4. С. 15–22 doi: 10.17759/psyedu.2018100402
10. Павлюк Л. Знак, символ, міф у масовій комунікації. Львів : ПАІС, 2006. 120 с.
11. Седих К.В., Зозуль Т.В. Типи індивідуального еротичного коду у жінок. *Психологічне консультування і психотерапія*. 2018. Вип. 9. С. 78–85.
12. Тащенко А.Ю. *Культурні коди як засіб соціальної ідентифікації у повсякденних практиках. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук. 22.00.04*. Київ, 2016. 216 с.

ВИКОРИСТАННЯ СИЛЬНИХ СТОРІН ТА ЗДІБНОСТЕЙ ДІТЕЙ З РАС В РОБОТІ ПСИХОЛОГА

THE STRENGTHS AND ABILITIES OF CHILDREN WITH ASD USAGE IN THE WORK OF A PSYCHOLOGIST

У статті розглядаються сильні сторони та здібності дітей з розладами аутистичного спектра, роль психолога у діагностиці сильних сторін та використанні їх у психокорекційній роботі. Обґрунтовується твердження, що психокорекційна робота повинна враховувати зацікавленість самої дитини. Певні обмеження в діяльності дитини, за умови правильного впливу, можуть стати базою для формування її позитивних навичок. Традиційно основна увага фахівців приділяється виявленню і корекції дефіцитів дитини з РАС. Питання діагностики саме сильних сторін дітей з аутизмом, їх розвиток та використання у психокорекції рідко стає предметом дослідження.

Викладаються теоретичні основи дослідження – роботи вітчизняних та зарубіжних вчених, які досліджували сильні сторони та здібності у людей з РАС. Описуються випадки із власної практики психолога щодо використання сильних сторін та здібностей дітей з аутизмом для набуття необхідних соціальних та комунікативних навичок. Перелічуються основні сильні сторони та здібності людей з РАС із зазначенням досліджень, які підтверджують їх розповсюдженість. Наведено приклади із життя дорослих людей з аутизмом, що ілюструють кожну здібність чи сильну сторону. Підкреслюється необхідність розробки методик, які б могли дослідити кожну із сильних сторін дитини окремо чи кількісно виміряти здатності та здібності дітей з РАС. Люди з аутизмом мають як сильні сторони, так і труднощі, проте дослідження зазвичай виділяють сильні та слабкі сторони аутизму як різні речі. На нашу думку, деякі риси можуть виступати сильними та слабкими сторонами одночасно. Все залежить від того, як вони будуть використані на користь дитини. У висновку роботи наводяться рекомендації щодо використання сильних сторін та здібностей дітей з розладами аутистичного спектра в роботі психолога.

Ключові слова: розлади аутистичного спектра (РАС), сильні сторони дітей з РАС,

психокорекція, психодіагностика, спеціальні здібності.

The article considers the strengths and abilities of children with autism spectrum disorders, the role of the psychologist in the diagnosis of strengths and their usage in psychocorrectional work. The author substantiates statement that psychocorrectional work should take into account the interest of the child. Certain limitations in the child's activities, provided the right influence, can be the basis for the formation of its positive skills. Traditionally, the main attention of specialists is paid to the detection and correction of deficiencies of a child with ASD. The question of diagnosing the strengths of children with autism, their development and use in psychocorrection is rarely the subject of research.

The theoretical foundations of the study are presented by the work of scientists who have studied the strengths and abilities of people with ASD. Cases from the psychologist's own practice of using the strengths and abilities of children with autism to acquire the necessary social and communication skills are described. Emphasis is placed on the need to develop techniques that could explore each of a child's strengths individually, or quantify the capacities and abilities of children with ASD. The main strengths and abilities of people with ASD are listed, with studies confirming their prevalence. Examples from the lives of adults with autism are given to illustrate each ability or strength. Emphasis is placed on the need to develop techniques that could explore each of a child's strengths individually or quantify the capacities and abilities of children with ASD. People with autism have both strengths and difficulties, but research tends to highlight the strengths and weaknesses of autism as different things. From our point of view, some traits can be strengths and weaknesses at the same time. It all depends on how they will be used for the benefit of the child. The conclusion of the work provides recommendations for the use of strengths and abilities of children with autism spectrum disorders in the work of a psychologist.

Key words: autism spectrum disorders, ASD, strengths of children with autism, use of abilities of children with autism in psychocorrection, abilities of people with autism.

УДК 159.92:616.896-085.851]-053.2
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.11>

Інютіна О.В.

аспірантка кафедри психодіагностики та клінічної психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Розлади аутистичного спектру (РАС) – це розлад нейророзвитку, який характеризується соціальними та комунікативними дефіцитами та повторюваною поведінкою. Зазвичай РАС вперше дебютують у ранньому дитинстві, тривають все життя, мають значний негативний вплив на особистість дитини, членів її родини та якість життя загалом [1]. Проте за даними багатьох досліджень за своєчасної та ранньої комплексної діагностики та психологічної корекції вони можуть бути значною мірою пом'якшені, і більшість дітей можуть досягти рівня соціалізації, необхідного для життя в суспільстві.

Традиційно основна увага фахівців приділяється виявленню і корекції дефіцитів дитини з РАС. Питання діагностики саме сильних сторін дітей з аутизмом, їх розвиток та використання у психокорекції рідко стає предметом дослідження.

Загальновідомо, що найбільш ефективною є робота через мотивацію дитини. Здобуті навички підлягають швидкій інтеріоризації, якщо це потрібно самій дитині, а не тільки її оточенню. Тому психокорекційна робота повинна враховувати зацікавленість самої дитини. Певні обмеження в діяльності дитини, за умови правильного впливу, можуть стати

базою для формування її позитивних навичок. Так, дослідження Патрісії Хоулін 2009 року [3] показало, що 1/3 дорослих людей з РАС, маючи обмеження в певних видах діяльності, демонстрували видатні здібності в одній і більше сферах в інших видах діяльності. Така ситуація зумовлює важливість дослідження сильних сторін дітей з РАС та створення відповідних для цього методик.

Аналіз загальноприйнятих методів психологічної діагностики РАС показує, що більшість з них визначають дефіцити дитини та сформовані за віком навички. Однак вони зазвичай не досліджують ступінь розвинення тої чи іншої здібності. Так, скринінгова методика Modified Checklist for Autism in Toddlers, модифікований опитувальник з приводу аутизму у дітей раннього віку (Robins, Fein, Barton & Green, 2001) не дає уявлення про сильні сторони дитини. Тест CARS - The Childhood Autism Rating Scale, рейтингова шкала дитячого аутизму (Schopler, Reichler & Renner, 1988) також направлений на виявлення дефіцитів, властивих РАС. Тестування за методиками ADI-R Autism Diagnostic Interview — Revised, інтерв'ю для діагностики аутизму (Lord, Rutter & Le Couteur, 1994) та ADOS Autism Diagnostic Observation Schedule (Lord C., Risi S., Lambrecht L., Cook E. H., Levental B. L., DiLavore et al., 2000), дає загальне уявлення про навички, які (за віком) наявні у дитини та про її дефіцити, у порівнянні з нормативним розвитком. Тестування за методикою PEP-3 Psychoeducational Profile (Shopler і Reichler, 1979) виявляє навички, які (за віком) наявні у дитини, та її дефіцити у порівнянні з нормативним розвитком.

Отже, загальноприйняті методики не визначають сильні сторони та здібності при РАС.

У пошуковій системі Гугл Академія досить мало згадувань по темі дослідження сильних сторін та здібностей дітей з аутизмом українською мовою. Одне з перших і по суті єдине дослідження - магістерська робота Давоян Є.Е. 2014 р. [2], в якій було зроблено контент-аналіз висвітлення питання обдарованості при РАС (в електронній версії бібліотеки Вернадського) в спеціалізованій науковій періодиці а також в авторефератах та дисертаціях українських вчених. В результаті контент-аналізу було зроблено висновок про низький ступінь дослідженості питання обдарованості людей з РАС в Україні. Результат контент-аналізу авторефератів дисертацій та повнотекстових дисертацій показали, що кількість звернень до цієї теми дорівнює нулю. Це свідчить про те, що в наукових дослідженнях взагалі аутизм не висвітлюється з позитивним вектором, як розлад, при якому діти та дорослі люди можуть мати здібності, розвиток яких призвів би до реалізації своєї обдарованості та покращення соціалізації. У наукових статтях аутизм більше

фігурує як стан, що потребує корекції та лікування, і жоден автор не прагнув на основі вже наявних здібностей розвивати можливості дітей.

У зарубіжних дослідженнях питання сильних сторін та здібностей людей з аутизмом розкриті достатньо широко. Інтенсивні інтереси та особливі здібності при аутизмі були предметом постійної уваги майже ціле століття (Фейнштейн, 2011) [4]. Спочатку вони розглядалися лише як предмет цікавості та ворота до аутистичного пізнання (О'Коннор (1971; 1975) [5, 6]; Шах та Фріта (1983) [7]; Моттрона та Бельвіля (1993, 1995) [8,9]. Існувала точка зору, що здібності у людей з аутизмом не мають адаптивної чи соціальної користі і є більш корисними для вчених, які їх вивчають, ніж для людей, які ними володіють. Ці здібності часто вважали острівцями, які спостерігаються у так званих ідіотів-савантів, (Фейнштейн, 2011)[4]. Тому вони не мають відношення до загального інтелекту і залишаються патологічними. Наприклад, часто вважається, що повторювана поведінка та надцінні інтереси перешкоджають навчанню при ранньому втручанні (Роджерс та Доусон, 2009) [10].

Оцінкою виняткових здібностей при аутизмі та їх використанням як інструменту адаптації почали займатися на початку XXI століття. З того часу сильним сторонам та інтересам людей с аутизмом приділяється більше уваги: Вінтер-Месьєрс, 2007 [11]; Чіодо та інші, 2017[12]; Дейві, 2020 [13].

У 2008 році канадський психіатр, професор Монреальського університету Моттрон [14] провів контент-аналіз статей, опублікованих у рецензованих журналах, де повідомлялося про сильні сторони та здібності людей з РАС. В результаті аналізу було виявлено 52 різних типи аутистичних когнітивних сильних сторін, з 70-х до 2008 року повідомлялося в 71 роботі. Загальна кількість учасників дослідження становила 1351 осіб, з яких 885 мали діагноз аутизм, тоді як у 130 було діагностовано синдром Аспергера, а 336 - у загальній категорії «АСД». З 71 статті 25 включали людей з аутизмом, які мали розумову відсталість.

Моттрон у своїй роботі [15] пропонує зосередити взаємодію батьків з дітьми з аутизмом на збагаченні несоціальних інтересів дитини, як мети втручання, замість того, щоб зосередитись на збагаченні типових соціально-комунікативних передумов. Він вважає, що така співпраця у сфері інтересів дитини допоможе їй набути більш типових соціально-комунікативних навичок. Наприклад, на його думку, значна частина невербальних дошкільнят з аутизмом зацікавлена письмовим матеріалом більше, ніж спілкуванням. Він пропонує спершу використовувати письмову мову і вва-

жає, що здатність обробляти комунікативну мову та отримувати від неї користь може розвинути після некомунікативної мови та письмової мови.

Моттрон також висуває гіпотезу, що багато аутистичних форм поведінки, які вважаються проблемними, насправді пов'язані з пошуком інформації. На його думку, усунення поведінки, пов'язаної з цим пошуком, ймовірно, призведе до дефіциту інформації у людей, які шукають її за допомогою нетрадиційних каналів, що своєю чергою призведе до збільшення стереотипної поведінки, пов'язаної з негативними емоціями. Автор пропонує активне надання дитині з аутизмом матеріалу, що його приваблює, та роботу над цим матеріалом паралельно з дитиною. Він передбачає, що діяльність, яка проводиться паралельно з дитиною (без звернення до дитини безпосередньо за допомогою жестів чи мовлення), може сприяти розвитку соціальної взаємодії, заснованої на спільних інтересах.

На нашу думку, такий підхід може сприйматися лише як початок взаємодії, на етапі встановлення контакту, оскільки навіть найрозумнішій дитині з аутизмом для розвитку потрібен постійний перекладач в осмисленні оточуючого середовища.

Ідеї Моттрона цікаві та потребують подальших досліджень. На нашу думку, у разі доведеності ефективності таких втручань вони можуть бути використані разом з поведінковими методами, які сьогодні вже довели свою ефективність у роботі з РАС. Однак автор протиставляє свої ідеї методам прикладного аналізу поведінки.

У статті Мейлер та співавторів «Поширеність клінічно та емпірично визначених талантів та сильних сторін аутизму» [16] зазначено, що видатні навички є частими ознаками аутизму. Однак їх поширеність варіюється між дослідженнями – від 10% людей з аутизмом в історичному дослідженні Рімленда (1978) [17] до 62% – в іншому дослідженні Мейлер (2015) [16]. Через ці невідповідності незрозуміло, чи є таланти особливістю аутистичного фенотипу.

Хоулін та інші (2009 рік) [3] за допомогою стандартизованих когнітивних тестів та батьківських звітів провели дослідження сильних сторін аутизму. Вони вивчали природу та поширеність сильних сторін та талантів у 137 осіб з аутизмом. Автори виявили, що 25,8% людей з аутизмом мали таланти, 26,4% мали когнітивні здібності, а 28,5% мали один або обидва типи навичок.

Ванесса Н. Баль і колеги [18], вивчаючи взаємозв'язок між талантами та сильними сторонами, про які повідомляють батьки, та результатами стандартизованих когнітивних тестів у 1 470 дітей з аутизмом (вік – 4–18 років,

коефіцієнтом інтелекту – вище 70), визначили, що майже половина з них (46%) мали принаймні один талант, про який повідомили батьки; ще 23% без надзвичайних талантів мали принаймні одну сильну сторону. Ці результати підкреслюють важливість вивчення сильних сторін окремо за сферами та необхідність додаткових досліджень у цій галузі.

Протягом останніх років до «полювання» за сильними сторонами долучилися й інші дослідники. Тепер Google Scholar надає більше 155 результатів за ключовими словами «сильні сторони аутизму» англійською мовою, більшість з яких були опубліковані за останні 10 років.

Не викликає сумніву те, що корекція аутистичних розладів у дітей не є легко і швидко вирішуваною проблемою. Такі діти потребують інтенсивних довготривалих психокорекційних втручань і абілітації. Тому пошук і розробка нових ефективних методів та стратегій, в тому числі заснованих на використанні саме сильних сторін дитини з РАС, здатних покращити її соціальну адаптацію, є актуальними та затребуваними.

Таким чином, ми бачимо, що люди з аутизмом мають як сильні сторони, так і труднощі, проте дослідження зазвичай виділяють сильні та слабкі сторони аутизму як різні речі. На нашу думку, деякі риси можуть виступати сильними та слабкими сторонами одночасно. Все залежить від того, як вони будуть використані на користь дитини.

Отже, окреслимо особливості, характерні для дітей та дорослих з розладами аутистичного спектра, які, за певної організації роботи з ними, можуть стати сильними сторонами та сприятимуть формуванню нових позитивних умінь та навичок.

Увага до деталей. Одним з основних дефіцитів при аутизмі є слабка центральна когерентність [19], яка означає, що інформація засвоюється фрагментарно та непослідовно. Коли увага дитини зосереджена в одній модальності (наприклад, зоровій), вона може відсікати інформацію в іншій модальності (наприклад, слуховій). Через це не відбувається (чи відбувається частково) інтеграція фрагментів дійсності в реальну картину світу. Однак саме таке сприйняття інформації дає можливість помічати деталі, які не помічають інші. Так, видатний письменник та психіатр Олівер Сакс у книзі «Антрополог на Марсі» описує хлопчика з аутизмом Стівена Уілтшира, якому було достатньо один раз окинути поглядом будівлю і він міг намалювати її в найдрібніших подробицях, навіть через декілька років.

У дослідженні 2012 року Сульєр, Моттрон, Доусон та їх колеги [20] показали, що 42 людини з аутизмом значно швидше, ніж 30 осіб без аутизму, розпізнали, яка з двох

вертикальних ліній, які швидко блимали на екрані, була довшою.

Хороша механічна пам'ять – здатність до засвоєння великої кількості не пов'язаної між собою інформації. Згідно з дослідженням Андре-Анн Мейор 2015 року [21] більше ніж 70% дітей і дорослих з аутизмом показали високо розвинену пам'ять (у порівнянні з 52% нормотипових людей в контрольній групі).

Щоб проілюструвати цю здібність, наведемо героя книги Лурії «Розум мне моніста». Лурія описує свого пацієнта Соломона Шерешевського, людину з феноменальною пам'яттю та іншими особливостями, що зустрічаються у людей з синдромом Аспергера.

Його пацієнт міг повторити будь-яку послідовність цифр і літер та невідомих йому іноземних текстів навіть через 10 років після того, як вони були пред'явлені. Лурія пояснював його здібність до механічного запам'ятовування синестезією. Пацієнт роз'яснював, що запам'ятовував послідовності літер, цифр чи невідомих слів тому, що вони для нього мають запах і смак і йому лише треба згадати «мелодію» смаку чи запаху.

Синестезія – поєднання сенсорних відчуттів різної модальності незвичним способом. Доторкаючись до різних текстур, люди з синестезією можуть відчувати їх смак, а звуки у таких людей можуть викликати зорові образи, слова і літери можуть бути певного кольору. Така синхронна робота відчуттів була досліджена за допомогою томографії. Під час стимуляції однієї зони мозку активізувалися ті зони, які не піддавалися стимуляції. Завдяки синестезії деякі діти з аутизмом мають значні здібності до музики, творчості чи гарну пам'ять.

Вважається, що у дітей до 2 років сенсорні системи працюють синхронно, що створює велику кількість нейронних зв'язків, однак вже після 2 років їх кількість різко скорочується, – із хаотичних вони перетворюються на функціональні. Непотрібні зв'язки «проріжуються», щоб мозок уникнув перевантаження. Ті зв'язки, які відповідають за поєднання відчуттів різної модальності, також «обрізаються», як нефункціональні. Це називається синаптичним прунінгом.

За теорією синаптичного прунінгу у дітей з аутизмом нефункціональні зв'язки залишаються, що призводить до поєднання відчуттів різної модальності.

На думку науковців, у дітей з РАС значно порушено синаптичний прунінг. Їх мозок містить занадто багато нефункціональної інформації [22].

Дона Вільямс – відома австралійська письменниця, композитор та скульптор, у своїй книзі «Ніхто Ніде: незвичайна біографія аутичної дівчинки» описувала своє дитинство і те, як вона повністю «розчинялася» у звуках, ритмах,

кружлянні, різнокольорових цятках, візерунках, орнаментах, грі тіні та світла навіть у стукоті її руки о підборіддя. Це настільки зачарувало її уяву, що люди, їх рухи та мова були нецікавим фоном, на який вона просто не звертала увагу.

Чесність. Нездатність до маніпуляцій. Внаслідок поганого розуміння того, що думки інших людей можуть відрізнятись від думок самої дитини з РАС, що у інших людей своє мислення та світогляд, дітям з аутизмом важко стати на місце іншої людини. Це пояснює, чому у багатьох дітей з РАС відсутня здатність казати неправду та маніпулювати.

Ілюструючи цю сильну й одночасно слабку сторону людей з РАС пригадаємо експеримент – тест Саллі-Енн Саймона Байрона-Кохена (1983) [23]. Тест використовується в психології для вимірювання здатності ставити себе на місце іншої людини.

Здатність агрегувати чи розділяти інформацію. У зв'язку з увагою до деталей і перевагою до монологічного засвоєння інформації (використання одночасно лише одного каналу отримання інформації – зорового, слухового, нюхового, пропріоцептивного чи тактильного) діти з РАС мають здатність виділяти інформацію (наприклад, знаходити певні геометричні форми в оточуючому середовищі або певні ноти під час прослуховування музики).

Експерти припускають, що люди з аутизмом краще справляються із завданнями візуального пошуку через увагу до деталей.

У дослідженні Анни Ремінгтон [25], проведеному у 2019 році, 23 дитини з аутизмом та 50 дітей без аутизму переглянули відеозаписи вчителя, який розповідає історію. Відеоролики включали інформацію, відображену у фоновому режимі, яка була доречною або не мала значення для історії. Діти з аутизмом та без однаково добре відповідали на запитання про історію, але лише діти з аутизмом згадували дані з нерелевантних фонів зображень.

Когнітивні здібності. У 2007 році дослідники Джеральдін Доусон та Лорент Моттрон вивчали людей з РАС з низьким IQ, встановленим за шкалою інтелекту Векслера. Проте за даними іншого тесту інтелекту, також з високою валідністю, – Прогресивні матриці Равена, який менше орієнтований на соціальний контекст, рівень досягнень у багатьох обстежених виявився на рівень вищим, ніж за тестом Векслера (Psychological Science, vol 18, p 657) [26].

Відомий історик, письменник та батько талановитого хлопчика з аутизмом Пол Коллінз у книзі «Навіть не помилка» описав біографію неординарних людей з РАС, які залишили слід в історії, починаючи з дикого Пітера, знайденого в 1775 році в лісах Германії та закінчуючи відомими математиками, фізиками

та програмістами Майкрософту. Спільними для цих особистостей були високі когнітивні здібності на ряду з повною непристосованістю до практичного життя.

Більш раціональне прийняття рішень. Люди з аутизмом менше підвладні суб'єктивним та емоційним факторам, наприклад, їх відповіді менше залежать від формулювання питання [22].

Візуально-просторові здібності. В результаті хорошої візуальної пам'яті у людей з РАС відмічаються значні здібності у візуально-просторовій сфері (70% у порівнянні з 32% у нормотипових людей із контрольної групи) [22].

Темпл Грандін – американська професорка в Університеті Колорадо, авторка бестселерів, активістка захисту прав людей з аутизмом у своїй книзі «Думаючи картинками» описує своє мислення як картотеку відеофайлів. Вона може легко дістати будь-який файл і продивитись в 3Д форматі все, що коли-небудь бачила з будь-якої точки простору. Таким чином, вона конструє складні механізми для тваринницьких ферм у своїй уяві. Там же вона їх тестує. Вона каже, що їй не важливо, де тестувати складні механізми – в уяві чи у майстерні – результат буде такий самий. Після створення та тестування механізмів в уяві їх збирають без жодних неточностей.

Математичні здібності, які можуть бути результатом схильності до систематизації, хорошого візуального сприйняття і пам'яті (70% у людей з РАС порівнянні з результатом 17% у нормотипових людей із контрольної групи) [22].

В опитуванні 2015 року [27], в якому взяли участь понад 450 000 людей у загальній популяції, автор та його колеги виявили, що кар'єра в галузі науки, техніки чи математики корелює з високими оцінками за коефіцієнтом спектру аутизму. А в 2011 році він та група дослідників [28] повідомили, що поширеність аутизму в Ейнховені, яку іноді називають «Кремнієвою долиною Нідерландів», удвічі більша, ніж у двох голландських містах подібного розміру, які не мають сильної технологічної індустрії.

Щоб проілюструвати *творчі здібності*, звернемось до історії всесвітньо відомої художниці – маленької дівчинки з аутизмом – Айрис Грейс, описаної її матір'ю – письменницею Аррабелою Картер-Джонсон. У дівчинки була важка форма аутизму, але батьки відмовилися від класичної терапії та стали слідувати за дитиною і її інтересами. Це призвело до високих результатів в живописі та музиці. Картини Айрис відображають особливе сприйняття природи, гру світла і тіні, взаємодію найтонших відтінків кольору.

Підсумовуючи історії видатних людей з аутизмом, якими ми ілюстрували сильні сторони, можна зробити висновок, що

досягненню успіху сприяв функціональний та прикладний характер спеціального інтересу дитини та підтримує та направляє оточення дорослих.

Психологи часто стають перед вибором, що робити з надцінним інтересом дитини: уникати його, зменшувати прояви, використовувати в роботі чи розвивати. З нашої точки зору використання спеціальних інтересів може стати суттєвою допомогою під час формування відсутніх у дитини навичок.

Для підтвердження цього положення наведемо власні практичні приклади.

Випадок 1. Хлопчик А., 3 роки, абсолютно невербальний з дефіцитом уваги та не цільовою поведінкою. З 3 до 6 років хлопчик займався 4 рази на тиждень по 45 хв. в нашому дитячому центрі двічі індивідуально з психологом і двічі в групі з нормотиповими дітьми. Крім того, батьки виконували рекомендації психолога і займалися дома. Інших занять не відвідував. В 5 років було підтверджено діагноз РАС.

Перші місяці роботи з хлопчиком неможливо було визначити, чи розуміє дитина мовлення і чи запам'ятовує вона те, чому її навчають. Не було жодного зворотного зв'язку ні на довербальному (жестовому) ні на емоційному рівні. Однак під час вивчення геометричних фігур дитина ставала більш емоційною, дивилася на фігури з цікавістю, всюди шукала геометричні фігури – в речах, малюнках, одязі, навіть там, де їх не бачив ніхто інший.

Щоб запустити мовлення було вирішено використати його зацікавленість геометричними фігурами, а саме: емоційно та активно грати всіма видами геометричних фігур. Перші слова з'явилися саме під час емоційних ігор з фігурами (стрибання по фігурам). Протягом наступного місяця хлопчик називав всі відомі геометричні фігури та відповідав на питання щодо фігур. Оскільки під час заняття з фігурами називали їх кольори, спеціальний інтерес перейшов і на кольори – дитина почала називати кольори фігур. На той момент складалося враження, що він будує відносини з фігурами і кольорами, а не людьми. Хлопчик посміхався фігурам, а не людям. Таким самим чином спеціальний інтерес змінювався протягом 3 років, приблизно кожні 3 місяці, переходивши з діючого спеціального інтересу до нового, який ми підключали до діючого. Тут спрацював перехід інтересу від значимого стимулу (фігури) до нейтрального (кольори), разом з яким він використовується.

З тих пір пройшло 3 роки. Дитині 6 років, діагноз аутизм підтверджено. Спеціальні інтереси досить практичні та змінюються кожні 2–3 місяці. Дитина використовує мовлення функціонально має словниковий запас більше 2 000 слів (на 4 мовах), звертається до людей по імені, часто задає питання, веде

короткий діалог, повідомляє про всі свої бажання та потреби, читає по складах, рахує. Дитина ходить у звичайний дитячий садок.

Отже, обравши напрям розвивати та максимально посилити нав'язливий інтерес до геометричних фігур, ми змогли запустити мовлення і значно розширити коло інтересів дитини.

Випадок 2. Дівчинка Б., 5 років. Дитина абсолютно невербальна, розуміння мовлення обмежено, офіційний діагноз РАС було поставлено у 4 роки. Б. займалася в центрі 4 місяці один раз на тиждень індивідуально з психологом по 1,5 години та з батьками вдома. Оскільки у дитини відсутнє звуковідтворення і майже не має приголосних, було вирішено вводити карточки PECs для спілкування. Дитина виконувала невербальні завдання на рівні 3 років (сортування, класифікація, рамки вкладки тощо). Раціон їжі у дівчинки був обмежений, тому вдалося ввести лише 2 карточки для прохання їжі. Коло інтересів також було обмежене, увага розсіяна. Стало питання, як мотивувати дитину просити інші предмети і які картки вводити наступними.

Спеціалізованим інтересом дитини було нав'язливе малювання кружечків годинами поспіль. Якщо у полі зору дитини потрапляли фарби чи олівці, ніякими іншими предметами її не можна було зацікавити. Тому під час занять ці предмети ховалися. Ще дівчинка проявляла інтерес до лялькових будиночків і всього красивого.

Було вирішено провести з дитиною серію уроків з архітектури, під час яких вона збирала, розфарбовувала, прикрашала і декорувала картонні лялькові будиночки. Однак для того щоб отримати будь-який матеріал (фарбу певного кольору, пензлик, блестки, клей тощо), вона повинна була попросити ці предмети карточкою PECs (саморобна фотографія предмету). Оскільки дівчинка вже вміла співвідносити предмети із зображеннями та була мотивована отримати інструмент і зробити будиночок, вона стала давати картку в обмін на предмет. Було проведено 5 творчих уроків по 1,5 години, на яких вона навчилася просити 5 нових предметів та зробила 5 лялькових будиночків. В цьому разі було використано нав'язливий і нефункціональний інтерес дитини (малювати кружечки) і любов до лялькових будиночків і всього красивого, щоб ввести карточки PECs.

Випадок 3. Хлопчик В. 2,1 роки. Невербальний. (В 4 роки поставлено діагноз РАС). Невербальні завдання виконував у межах вікової норми. Відвідував групові заняття з раннього розвитку в групі з нормотиповими дітьми півроку та займався дома з мамою під керівництвом психолога. Дитина в 2 роки і 1 місяць вміла швидко читати по літерах слово будь-якої довжини і складності, не розмовляючи.

Читання було нав'язливе без розуміння змісту. При цьому його спеціально ніхто не вчив. Мама інколи повторювала літери на магнітах, які він чіпляв на холодильник. Функціонального мовлення – називання предметів, прохання та звертання – не було.

З метою запуску функціонального мовлення (прохання, називання предметів тощо) було прийнято рішення вчити хлопчика просити і називати предмети, читаючи написи на них (зроблені батьками). Завдяки підписанню предметів (їжі та іграшок), дитина зрозуміла, що у всіх предметів є назви, з'явилося функціональне мовлення. З 2 до 2,6 років хлопчик відвідував групові заняття. З 3 до 7 років відвідував приватний дитячий садочок. Зараз дитині 7 років. Ходить у звичайну школу. Має високий інтелект, мовлення розвинене за віком (хоча воно має свої особливості), має проблеми із спілкуванням з однолітками та емоційним інтелектом. В цьому разі було використано гіперлексію для того, щоб навчити дитину говорити.

Випадок 4. Хлопчик Г., 6 років. Діагноз не встановлено (через небажання батьків звертатися до психоневролога), хоча має очевидні прояви розладів аутистичного спектру. Інтелект розвинений відповідно до віку, мовлення розвинене відповідно до віку (скандоване мовлення без виразності), мав проблеми із спілкуванням з дітьми (монологічно і нав'язливо розповідав про свої інтереси, не звертаючи увагу на те, що це нікому не цікаво, друзів не мав), сильно заціклювався на темі космосу. Відвідував заняття підготовки до школи з нормотиповими дітьми рік та працював вдома з батьками під керівництвом психолога щодо проблем поведінки. Хлопчик погоджувався робити завдання лише на тему космосу. Дома батьки змирилися з цим і роздруковували і купували все на тему космосу.

Оскільки в школі ніхто не даватиме вибору, спільно з батьками було вирішено надавати нові цікаві завдання про космос лише після виконання завдань на інші теми або запропонувати пропускати завдання і просто сидіти. Перші 3 уроки дитина пропускала всі завдання без зображення планет чи ракет, а потім погодилась робити завдання з транспортом за отримання нових завдань з зображенням космосу. Через місяць хлопчик робив всі завдання і отримував наклейку з космічною темою після уроку.

Отже, психологом було використано надцінний інтерес дитини до космосу для того, щоб розширити сферу її інтересів та навчити приймати та виконувати шкільні правила.

Випадок 5. Хлопчик Д. На період звернення хлопчику 3 роки. Діагноз аутизм встановлено в 4 роки. Дитина використовувала до 20 слів, але не для спілкування. В основному

повторювала слова із мультиків, рідко називала предмети. Інколи з'являлися нові слова, але дитина їх більше ніколи не повторювала. Дитина зовсім не повторювала слова за дорослими, не казала їх на прохання. Не імітувала звуки тварин. Виконувала невербальні завдання за віком.

Найбільшим інтересом у дитини вже 2 роки був транспорт, дитина могла грати в одну маніпулятивну гру годинами. Суть гри була в тому, що дві машинки стикалися, і дитина казала «бах». Відібрати машинки без істерики було майже неможливо, переключити на інше завдання (без машинок) теж. Також дитина цікавилася літерами, любила, коли їй показували всі літери та називали звуки.

Для того, щоб навчити дитину імітації звуків, а надалі і слів, було використано обидва інтереси. Дитині кожне заняття і вдома (серед інших ігор і занять) пропонували емоційну гру з вантажними машинами та літерами (а пізніше складами та предметами), які знаходилися в багажнику, а у разі аварії гучно розсипалися. Психолог емоційно називав літери чи предмети, а дитина збирала їх у багажника, щоб почати спочатку. Поступово хлопчик почав повторювати короткі слова. Через півроку занять (двічі на тиждень по 45 хв.) та роботи під керівництвом психолога вдома дитина може озвучити основні прохання (пити, їсти, гуляти) та називає вивчені предмети (проте все ще в меншій половині випадків). Оскільки дитина навчилася повторювати за дорослим нові слова, вони закріплюються шляхом постійного повторення і вже не зникають.

Отже, для цілей звукової імітації була використана маніпулятивна нав'язлива гра. Зацікленість на грі дала можливість вивчити багато слів і навчитися повторювати їх за дорослим.

З наведених прикладів можна зробити висновок, що будь-який спеціалізований інтерес дитини (навіть зовсім неприкладний) несе в собі ресурс для навчання, оскільки він містить багато власної енергії та мотивації дитини. Якщо проявити творчість та креативність у побудові корекційної роботи з дитиною, з використанням її здібностей, сильних сторін та спеціалізованих інтересів, можна досягти поставлених цілей.

Таким чином, можна зробити наступні висновки. Необхідно виявити всі інтереси та здібності дитини за допомогою батьків і власних спостережень та звернути увагу на ті, на яких дитина зацікавлена найбільше (навіть якщо спеціалізований інтерес неприкладний та нефункціональний). Поставити проміжні адекватні цілі психокорекційної роботи та продумати, яким чином для їх досягнення можна використати надцінні інтерес чи здібність дитини. Бути терплячим і «заходити» на територію спеціалізованого інтересу дитини повільно і послі-

довно, після того, як дитина адаптувалася до спеціаліста та установи. Необхідно обов'язково залучити найближче оточення дитини до щоденного виконання психокорекційної програми вдома, оскільки (з фінансових чи інших причин) батьки переважно не можуть щодня займатися зі спеціалістами, а ефективність декількох занять на тиждень набагато нижча за щоденну послідовну роботу. Треба включити емоційний складник у процес роботи з надцінним інтересом. Взаємодія з дитиною повинна будуватися на позитивній ноті, без примусу. Однак виявлення і підкреслення сильних сторін дітей з аутизмом не повинно призвести до того, що суспільство буде недооцінювати обмеження і труднощі, з якими вони стикаються.

Таким чином, ефективна психодіагностична і корекційна робота має враховувати та використовувати потенційно сильні сторони дитини з РАС. Це сприятиме розвитку її можливостей. Необхідно також використовувати методики, які б могли дослідити кожну із сильних сторін дитини окремо, чи кількісно виміряти здатності та здібності дітей з РАС. Виявлення і використання потенційно сильних сторін дітей з аутизмом буде сприяти подоланню обмежень і труднощів, з якими вони стикаються.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арашатская О.С. Психологическая помощь ребенку раннего возраста при формирующемся синдроме детского аутизма : дис. канд. псих. наук: 19.00.10/Арашатская Оксана Сергеевна. Москва, 2005.266 с.
2. Давоян, Е. Е. Обдарованість і аутизм: контент-аналіз дослідженості проблеми, 2014. 65с.
3. Howlin, P., Goode, S., Hutton, J., and Rutter, M. (2009). Savant skills in autism: psychometric approaches and parental reports. *Philos. Trans. R. Soc. B Biol. Sci.* 364, 1359–1367. doi: 10.1098/rstb.2008.0328.
4. Feinstein, A. A History of Autism: Conversations with the Pioneers. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, 2011.
5. Hermelin, B., and O'connor, N. Spatial coding in normal, autistic and blind children, 1971. *Percept. Mot. Skills* 33, 127–132. doi: 10.2466/pms.1971.33.1.127
6. Hermelin, B., and O'connor, N. The recall of digits by normal, deaf and autistic children, 1975. *Br. J. Psychol.* 66, 203–209. doi: 10.1111/j.2044-8295.1975.tb01456.
7. Shah, Amitta, and Uta Frith. "An islet of ability in autistic children: A research note." *Journal of child Psychology and Psychiatry* 24.4 , 1983: 613-620.
8. Mottron, L., and Belleville, S. A study of perceptual analysis in a high-level autistic subject with exceptional graphic abilities, 1993. *Brain Cogn.* 23, 279–309. doi: 10.1006/brcg.1993.1060
9. Mottron, L., and Belleville, S. Perspective production in a savant autistic draughtsman. *Psychol.* 1995. *Med.* 25, 639–648. doi: 10.1017/s0033291700033547

10. Rogers, S., and Dawson, G. Play and Engagement in Early Autism: The Early Start Denver Model, 2009. New York, NY: Guilford.
11. Winter-Messiers, M. A. From tarantulas to toilet brushes: understanding the special interest areas of children and youth with Asperger syndrome, 2007. *Remed. Spec. Educ.* 28, 140–152. doi:10.1177/07419325070280030301
12. Chiodo, L., Majerus, S., and Mottron, L. Typical versus delayed speech onset influences verbal reporting of autistic interests, 2017. *Mol. Aut.* 8:35.
13. Davey, L. Using the special interests of autistic children to facilitate meaningful engagement and learning, 2020. *Good Aut. Pract.* 21, 43–64.
14. Dawson, M., Mottron, L., and Gernsbacher, M. A. "Learning in autism," in *Learning and Memory: A Comprehensive Reference: Cognitive Psychology*, 2008. eds J. H. Byrne and H. Roediger, (New York, NY: Elsevier), 759–772.
15. Mottron, L. Should we change targets and methods of early intervention in autism, in favor of a strengths-based education. *Eur Child Adolesc Psychiatry*, 2017. 26, 815–825.
16. Meilleur A.-A. S., Jelenic P., Mottron L. Prevalence of Clinically and Empirically Defined Talents and Strengths in Autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 2015. № 5(45). P. 1354–1367.
17. Rimland, Bernard. "Savant capabilities of autistic children and their cognitive implications" 1978.
18. Bal VH, Wilkinson E, Fok M. Cognitive profiles of children with autism spectrum disorder with parent-reported extraordinary talents and personal strengths. *Autism*, 2021. doi:10.1177/13623613211020618
19. Bock, Gregory R., and Jamie A. Goode, eds. *Autism: Neural basis and treatment possibilities*, 2005. Vol. 251. John Wiley & Sons.
20. Barbeau, E. B., Soulières, I., Dawson, M., Zeffiro, T. A., & Mottron, L. 2013. The level and nature of autistic intelligence III: Inspection time. *Journal of Abnormal Psychology*, 122(1), 295–301. doi: 10.1037/a0029984
21. Meilleur, A.-A. S., Jelenic, P., and Mottron, L. Prevalence of clinically and empirically defined talents and strengths in autism, 2015. *J. Aut. Dev. Disord.* 45, 1354–1367. doi: 10.1007/s10803-014-2296-2.
22. Bock, Gregory R., and Jamie A. Goode, eds. *Autism: Neural basis and treatment possibilities*, 2005. Vol. 251. John Wiley & Sons.
23. Holroyd, Sarah, and Simon Baron-Cohen. "Brief report: How far can people with autism go in developing a theory of mind?" *Journal of Autism and Developmental Disorders* 23.2 .1993: 379-385.
24. Remington, A., Hanley, M., O'Brien, S., Riby, D. M., & Swettenham, J. Implications of capacity in the classroom: Simplifying tasks for autistic children may not be the answer. *Research in developmental disabilities*, 2019. 85, 197–204.
26. Dawson, M., Soulières, I., Ann Gernsbacher, M., & Mottron, L. The level and nature of autistic intelligence. *Psychological science*, 2007. 18(8), 657-662.
27. Ruzich, E., Allison, C., Chakrabarti, B., Smith, P., Musto, H., Ring, H., & Baron-Cohen, S. Sex and STEM occupation predict autism-spectrum quotient (AQ) scores in half a million people. 2015. *PloS one*, 10(10), e0141229.
28. Roelfsema, M. T., Hoekstra, R. A., Allison, C., Wheelwright, S., Brayne, C., Matthews, F. E., & Baron-Cohen, S. Are autism spectrum conditions more prevalent in an information-technology region A school-based study of three regions in the Netherlands. *Journal of autism and developmental disorders*, 2012. 42(5), 734–739.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ТЕОРІЇ

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE PROBLEM OF PERSONALITY SELF-DETERMINATION IN DOMESTIC AND FOREIGN THEORY

Стаття присвячена теоретичному дослідженню самовизначення в психологічній літературі. Проаналізовано праці вітчизняних і зарубіжних учених, які вивчали проблематику феномену самовизначення. Детально розкрито чотири підходи до дослідження проблеми самовизначення: філософський, соціологічний, професіологічний і психологічний. Розглянуто концепцію самовизначення у вітчизняній психології. Проаналізовано визначену проблему з боку стратометричної концепції колективу. З'ясовано розуміння особистісного самовизначення з боку вікового аспекту. Розглянуто взаємозв'язок самовизначення із ціннісно-сисловою сферою особистості. Викладено спробу побудови загальноповедінкового підходу до проблеми самовизначення. Підкреслено розуміння самовизначення в контексті теорії психологічних систем. У процесі теоретичного дослідження було виявлено й порівняно особливості поглядів вітчизняних і зарубіжних авторів на проблему самовизначення. Узагальнено думки зарубіжних психологів-дослідників із питання самовизначення особистості. Установлено, що більшість зарубіжних вчених «ідентичність» розглядають як особистісне самовизначення. Зроблено огляд проблеми самовизначення особистості й простежено її нові аспекти в сучасну «посттрадиційну» епоху. Приведено узагальнені результати аналізу підходів різних шкіл і дослідників до проблеми самовизначення особистості в психологічній літературі. На підставі аналізу наукових джерел із проблеми самовизначення обрано оптимальну позицію щодо розуміння цього явища на основі індивідуальних ціннісних орієнтацій, а саме як процесу усвідомлення особистістю своїх можливостей, здібностей, потреб, бажань, інтересів, своїх відносно стійких характерологічних якостей, співвіднесення їх з вимогами, що пред'являються соціумом, на основі чого здійснюється постановка цілей. Запропоновано подальше використання теоретичних підходів до вивчення проблеми самовизначення.

Ключові слова: самовизначення, особистісне самовизначення, професійне самовизначення, ціннісні орієнтації, юнацький вік, ідентичність, самореалізація, «образ я».

The article is devoted to the theoretical study of self-determination in the psychological literature. Analyzed the works of domestic and foreign researchers who studied the problems of the phenomenon of self-determination. Four approaches to the study of the problem of self-determination are disclosed in detail: philosophical, sociological, professional and psychological. The concept of self-determination in Russian psychology is considered. The investigated problem is analyzed from the point of view of the stratometric concept of the team. The understanding of personal self-determination from the point of view of the age aspect has been determined. The relationship between self-determination and the value-semantic sphere of the individual is considered. An attempt to build a general behavioral approach to the problem of self-determination is highlighted. The understanding of self-determination in the context of the theory of psychological systems is considered. In the process of theoretical research, a comparison was made of the peculiarities of the views of domestic and foreign authors on the problem of self-determination. The ideas of foreign psychologists-researchers on the issue of personality self-determination are generalized. It has been established that the majority of foreign scientists consider "identity" as personal self-determination. An overview of the problem of personality self-determination is made and its new aspects are tracked in the modern "post-traditional" era. The generalized results of the analysis of the approaches of various schools and researchers to the problem of personality self-determination in psychological literature are presented. Based on the analysis of scientific sources on the problem of self-determination, the most optimal position was chosen in understanding this phenomenon on the basis of individual value orientations. Namely, as a process of a person's awareness of their capabilities, abilities, needs, desires, interests, their relatively stable characterological qualities, correlating them with the requirements of society, on the basis of which goals are set. Further use of theoretical approaches to the study of the problem of self-determination is proposed.

Key words: self-determination, personal self-determination, professional self-determination, value orientations, adolescence, identity, self-realization, "self-image".

УДК 159.9.072.433
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.12>

Леоненко М.С.

студентка 665 групи спеціальності психологія
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Миропольцева Н.І.

доцент кафедри психологія
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Проблема самовизначення натеper є однією з найважливіших для кожної людини. На відміну від традиційного суспільства, де життя людини було значною мірою зумовлене становим походженням, традицією, волею старших, нині самовизначення – необхідна умова існування особистості, без нього немає особистості, є тільки індивід. Незважаючи на те, що самовизначенню людини присвячено досить багато теоретичних та експериментальних робіт, проблема продовжує

привертати увагу багатьох дослідників. Це не випадково, тому що в сучасних соціокультурних умовах проблема самовизначення постає дуже гостро й актуальність аналізу механізму самовизначення особистості усвідомлена далеко не повною мірою [17, с. 35].

Розглядаючи поняття «самовизначення», відзначимо, що воно вживається в науковій літературі досить часто й у різних значеннях. Етимологія слова самовизначення розкриває це поняття як самостійно здійснюваний

процес вибору, оцінки, позначення критеріїв і кордонів, пов'язаних із діяльністю, виконанням якоїсь справи, професією. Аналіз наукової літератури показав, що можна виділити кілька підходів до дослідження проблеми самовизначення: філософський, соціологічний, професіологічний і психологічний.

Філософський як найбільш загальний підхід до проблеми представлений у роботах Л.Н. Когана, І.С. Кона, О.Г. Спіркіна, М.М. Шибавої та інших. Самовизначення розглядається ними в основному у зв'язку з пошуком особистістю сенсу життя та усвідомленням нею своїх можливостей. Представники філософського підходу пов'язують самовизначення із сенсом життя, дають такому поняттю саме загальне визначення: розуміння людиною самої себе, своїх можливостей у зв'язку з умовами життя, вимогами суспільства, розуміння свого місця в людському суспільстві й свого призначення в ньому.

Соціологічний підхід представлений у роботах Є.І. Головахи, В.І. Журавльова, В.П. Лісовського, В.Г. Неміровського, М.Н. Руткевич, Л.В. Сохань, М.Х. Тітми, В.Н. Шубкіна й інших. Ці автори розглядають покоління в цілому як його входження в соціальні структури й сфери життя. У рамках соціологічного підходу розв'язуються питання про шляхи й способи самовизначення в конкретних соціальних умовах. Багато представників філософського й соціологічного підходів ігнорують факт входження людини в мікросередовища й інші діяльності, крім професійної або трудової. Представники соціологічного підходу характеризують процес самовизначення щодо покоління в цілому як вступ його в життя. Вивчення такого процесу вони пов'язують з аналізом і врахуванням таких життєвих виборів, як вибір місця проживання, продовження освіти, вибір професії, які покладені в основу проведених соціологами досліджень.

Наступний підхід до розгляду проблеми самовизначення – професіологічний. Це найбільш розроблений аспект самовизначення, про що свідчить величезна кількість робіт філософів, соціологів, психологів і педагогів. Проблемою професійного самовизначення займалися такі вчені, як О.Г. Асмолов, Л.І. Божович, Є.І. Головаха, Н.Ф. Гейжан, А.Є. Голомшток, К.М. Гуревич, І.С. Кон, С.П. Крягжде, М.С. Пряхников, П.А. Шавир та інші. Слід зазначити, що більшість авторів досліджують вікові особливості формування професійного вибору. Вони, як правило, обмежуються розглядом підготовки випускників школи до вибору професії.

Меншою мірою в літературі представлені роботи, спрямовані на виявлення особистісних, характерологічних особливостей [12, с. 174]. Натепер саме цей аспект

у дослідженнях, присвячених професійному самовизначенню, став пріоритетним; це пояснюється насамперед тим, що сучасне суспільство висуває високі вимоги до особистісних і професійних якостей фахівця.

Методологічні основи психологічного підходу до розгляду проблеми самовизначення закладені у вітчизняній психології С.Л. Рубінштейном, який вважає, що самовизначення виступає як момент самодетермінації, тому що в ньому виражається активна природа об'єктивного, тобто внутрішніх умов, через які переломлюються зовнішні впливи [15, с. 297].

Положення, висунуті С.Л. Рубінштейном, розвиває К.А. Абульханова-Славська. Вона обґрунтувала принцип вивчення особистості з боку її способу існування, який отримав назву принципу життєздатних відносин особистості. Так само як і С.Л. Рубінштейн, К.А. Абульханова-Славська вважає центральним моментом самовизначення самодетермінацію, власну активність, усвідомлене прагнення зайняти певну позицію, а спосіб самовизначення особистості в житті, узагальнений на основі її життєвих цінностей, що відповідає основним потребам особистості, називає життєвою позицією [1, с. 101].

Активну позицію особистості в самобудівництві підкреслював і О.М. Леонтьєв. Самовизначення розуміється їм як глибоке індивідуальне заломлення норм і цінностей навколишньої дійсності, основний наслідок якого – вибіркове ставлення до світу, вибір тих діяльностей, які особистість робить своїми [6, с. 153].

Психолого-культурологічний підхід до проблеми особистісного самовизначення представлений у роботах Л.С. Виготського. Згідно з ученням дослідника, індивід формує свій внутрішній світ шляхом засвоєння, інтеріоризації історично сформованих форм і видів соціальної діяльності, одночасно екстеріоризуються (самореалізуються) психічні процеси. Екстеріоризація – творчий процес: спочатку люди діють щодо дитини, потім вона сама вступає у взаємодію з оточенням, нарешті, вона починає діяти на себе [8, с. 103].

У вітчизняній «класичній» психології концепція самовизначення отримала подальший розвиток. Так, А.В. Петровський розглядає самовизначення у зв'язку зі своєю стратометричною концепцією колективу. Він вивчає так зване самовизначення особистості в групі, під яким розуміє усвідомлення особистістю свободи діяти відповідно до ціннісних орієнтацій групи й у відносній незалежності від впливу групового тиску [11, с. 133].

Більшість авторів розв'язують проблему самовизначення особистості у віковому аспекті: В.В. Барцалкіна, Л.І. Божович, І.В. Дубровіна, А.В. Мудрик. Д.І. Фельдштейн

та інші. Так, Л.І. Божович звертається до проблеми самовизначення, характеризуючи соціальну ситуацію розвитку старших школярів. Під самовизначенням вона розуміє вибір відомого життєвого шляху, пошук певного місця в громадському виробничому процесі, остаточне включення себе в життя соціального цілого на основі визначення свого покликання та вибору своєї основної справи [3, с. 368].

Д.І. Фельдштейн і В.В. Барцалкіна розглядають самовизначення під час вивчення особистісного розвитку підлітків [7, с. 134, 135], а А.В. Мудрик вважає найважливішим періодом самовизначення ранню юність. Багато вітчизняних психологів вважають самовизначення новоутворенням ранньої юності. У зв'язку із цим хотілося б відзначити думку І.В. Дубровиної. Виходячи з того, що процеси особистісного й життєвого самовизначення здійснюються протягом усього життя людини, головним новоутворенням ранньої юності слід вважати готовність (здатність) до особистісного й життєвого самовизначення [13, с. 87].

Деякі автори пов'язують самовизначення із ціннісно-сисловою сферою особистості. Наприклад, М.Р. Гінзбург розглядає самовизначення разом із цінностями, з потребою формування смислової системи, в якій центральне місце займає проблема сенсу життя з орієнтацією на майбутнє. Слідом за М.М. Бахтіним і Л.І. Божович М.Р. Гінзбург вважає найважливішою характеристикою самовизначення його орієнтованість у майбутнє. У зв'язку із цим вивчення проблеми самовизначення передбачає необхідність розгляду майбутнього, причому саме смислового майбутнього. Під самовизначенням він розуміє змістовне конструювання людиною свого життєвого поля, що містить сукупність індивідуальних життєвих сенсів і простір реальної дії. Визначення себе як особистості має ціннісно-сислову природу, тому успішне самовизначення характеризується наявністю досить широкого спектра особистісно-значущих позитивних цінностей [4, с. 47].

Заслугує на увагу підхід Л.І. Божович, яка розглядає процес розвитку особистісного самовизначення через вибір майбутнього шляху, що має на увазі розвиток у школяра сенсу життя, власної життєвої концепції, пріоритетних цілей, які формуються залежно від соціальних норм, національних традицій і цінностей, прийнятих у соціумі [3, с. 53].

Дещо інший шлях розв'язання проблеми самовизначення пропонує В.В. Столін [18, с. 74]. Він аналізує конфліктні особистісні смисли як пускові моменти самосвідомості й вважає актом дієвого самовизначення вчинок, який виникає в ситуації вибору й реалізації різних відносин «Я» до дійсності. Самовизначаючись, вважає автор, людина вступає

в конфлікт із самим собою, в результаті активізуються самопізнання та емоційні переживання з приводу «Я». В.В. Столін також зазначає, що процес самовизначення суперечливий за своєю суттю, його завершенням можна було б вважати стан безконфліктності особистісних смислів «Я», але це навряд чи можливо, поки відбуваються вчинки. Завершення самовизначення, на думку автора, означає вибір особистістю єдиної лінії поведінки [18, с. 134].

М.С. Пряжников та О.Ю. Пряжникова під особистісним самовизначенням розуміють знаходження самобутнього «образу я», постійний саморозвиток особистості й «образу я», самореалізацію в соціумі [9, с. 149].

В.Ф. Сафіним і Г.П. Ніковим зроблена перша у вітчизняній психології спроба побудови загальноповедінкового підходу до проблеми самовизначення [16, с. 75; 17, с. 68]. Мета їх дослідження полягає у вивченні самовизначення як стрижневого процесу соціального дозрівання через усвідомлення та співвіднесення індивідом своїх можливостей і соціальної необхідності, оволодіння значущими сферами життєдіяльності, які зумовлюють самореалізацію його як особистості. Під психологічним аспектом самовизначення вони розуміють активність особистості як самотворення, що здійснюється через самопізнання та саморегуляцію, формування суб'єктом себе як особистості, що самореалізується. Крім цього, В.Ф. Сафін і Г.П. Ніков визначають межі й етапи самовизначення, які збігаються з динамікою розвитку особистості, прийнятою у вітчизняній психології [16, с. 76; 17, с. 69].

Одним із перспективних підходів до розуміння самовизначення є підхід, що розробляється в контексті теорії психологічних систем [8, с. 80]. Відповідно до цієї теорії здатність особистості самовизначатися пов'язується насамперед із можливістю (здатністю) самостійно змінювати, формувати свій образ життя. Тобто самовизначення може бути зрозуміле як здатність приводити свій спосіб життя у відповідність до образу світу як цілісної та системно-сислової дійсності, що являє собою світ людини, в якому вона живе й діє [10, с. 48].

Зарубіжні психологи процес особистісного самовизначення визначають як процес розвитку ідентичності, а також виявляють рівні й стан особистісного самовизначення. Рівні розвитку ідентичності – зумовленість, дифузія, досягнення ідентичності – визначаються такими факторами, як прийняття самостійних рішень і вибір професійної діяльності. Центральним моментом, крізь призму якого розглядається все становлення особистості в перехідному віці, включаючи і його юнацький етап, є нормативна криза ідентичності. Термін «криза» вживається в значенні поворотної, критичної точки розвитку, коли рівною мірою

загострюються як вразливість, так і зростаючий потенціал особистості, і вона опиняється перед вибором між двома альтернативними можливостями, одна з яких веде до позитивного, а інша до негативного його напрямку [20, с. 27].

На думку Е. Еріксона, процес розвитку особистісного самовизначення є несвідомим процесом, який залежить від рівнів розвиненості свідомості. Величезний внесок у психологічну науку внесений розробкою цілісного сприйняття «ідентичність», що розуміється як процес постійного самовдосконалення «особистісного прийнятого образу власного «Я» [20, с. 165]. У наукових працях А. Адлера можна простежити вивчення особистісного самовизначення з позиції індивідуально-особистісного розвитку, і тому основоположною одиницею ефективності процесу розвитку особистісного самовизначення вчений виділяв «творчу силу», «силу волі», «самореалізацію», які зосереджені в самій особистості та є основою самовизначення життєвого шляху [2, с. 137].

Цікавою є концепція А. Маслоу, який визначає особистісне самовизначення як сукупність особистісних особливостей, індивідуальних переваг, бажань та їх трансформацію у виборі професії: «самовизначення – це процес визначення своїх особистих якостей, переваг і реалізація в професійному виборі» [5, с. 65].

К. Роджерс розглядає самовизначення особистості як процес розкриття власних можливостей, розумово-інтелектуального потенціалу, тобто тенденцію до самореалізації, актуалізації. Відбувається постійне прагнення особистості до відходу від будь-якого зовнішнього контролю, тому особистісне самовизначення протікає протягом усього періоду активної життєдіяльності [14, с. 42].

Цей огляд проблеми самовизначення особистості буде неповним, якщо не простежити, які нові аспекти вона придбала в сучасну епоху. Зараз наше суспільство пізніше, ніж західні країни, вступило в «посттрадиційну епоху» – термін відомого соціального теоретика Є. Гідденса [5, с. 44]. На підставі вищевикладеного можна конкретизувати визначення особистісного самовизначення як процесу усвідомлення особистістю своїх можливостей, здібностей, потреб, бажань, інтересів, своїх відносно стійких характерологічних якостей, співвіднесення їх із вимогами, що пред'являються соціумом, на основі чого здійснюється постановка цілей.

Аналіз зарубіжної та вітчизняної теорії та практики з проблеми особистісного самовизначення показує, що особистісне самовизначення є процесом багатограним, який протікає протягом усього життя; воно може полягати не тільки в пошуку придбання

ідентичності, але й у постійному пошуку сенсу життя, реалізації професійного й життєвого шляху, є базисним для всіх видів самовизначення. Процес самовизначення має певні цикли, які пов'язані з кризами ідентичності; вихід з кризи здійснюється шляхом вибору, який може спрямувати розвиток особистості як у позитивному, так і в негативному напрямі.

На підставі аналізу наукових джерел із проблеми самовизначення ми вважаємо оптимальною позицію, згідно з якою самовизначення являє собою складний тривалий процес формування світогляду (і погляду на світ у цілому, і системи переконань, що виражають відношення людини до світу), що проявляється через його приватні форми (особистісну, професійну, соціальну, рольову). І кожна із цих форм, маючи свій зміст та особливості прояву, знаходяться в тісному взаємозв'язку одна з одною, складаючи єдине ціле – особистісне самовизначення.

Аналізуючи й узагальнюючи думки вітчизняних психологів-дослідників із питання самовизначення особистості, ми зупинимося на розумінні такого явища як самостійного визначення себе – знання, розуміння та усвідомлення себе у двох просторах – для себе самого й для соціуму – на основі індивідуальних ціннісних орієнтацій. З урахуванням поглядів на проблему самовизначення зарубіжних авторів, які роблять більший акцент на соціальній стороні такого феномену, ми зупинимося на розумінні самовизначення як динамічного прояву в соціумі знання, розуміння та усвідомлення себе на основі індивідуальних ціннісних орієнтацій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. Москва, 1991. 299 с.
2. Адлер А. Индивидуальная психология. История зарубежной психологии. Москва : Издательство МГУ, 1986. С. 131–140.
3. Божович Д.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Москва : Просвещение, 1968. 464 с.
4. Гинзбург М.Е. Психологическое содержание личностного самоопределения. Вопросы психологии. 1994. № 3. С. 43–52.
5. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи. Киев : Наукова думка, 1988. 142 с.
6. Жизненный путь поколения: его выбор и утверждение / под ред. М.Х. Титмы. Таллин : Ээста раамат, 1985. 370 с.
7. Климов Б.А. Психология профессионального самоопределения. Ростов на Дону : Феникс, 1996. 512 с.
8. Ключко В.Е. Методологические принципы теории психологических систем. Фиксированные формы поведения в образовании, науке и культуре : Материалы 1-й региональной школы молодых ученых психологов, г. Бийск, 23–26 мая 1999 г. Бийск, 2000. 150 с.

9. Коган Л.Н. Цель и смысл жизни человека. Москва : Мысль, 1984. 252 с.
10. Краснорядцева О.М. Проблемы психологического обеспечения профессионального самоопределения в педагогическом вузе. Организационно управленческие инновации в системе педагогического образования: Сборник статей. Барнаул, 1999. 122 с.
11. Петровский А.В. К проблеме самоопределения личности в группе. Тез. докл. к 20-му Междунар. психол. конгр. Москва, 1972. С. 149–154.
12. Практическая психология образования / под ред. И.В. Дубровиной. Москва : Сфера, 1997. 528 с.
13. Пряжников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределение. Москва : Ин-т практ. психол. ; Воронеж : МОДЭК, 1996. 256 с.
14. Роджерс К. Взгляд на психотерапию: Становление человека / пер. с англ. ; общ. ред и предисл. Е.И. Исениной. Москва : Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. 480 с.
15. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт Петербург : Питер Ком, 1999. 720 с.
16. Сафин В.Ф. Психология самоопределения личности : Учебное пособие к спецкурсу. Свердловск : Изд-во СГПИ, 1986. 143 с.
17. Сафин В.Ф., Ников Г.П. Психологический аспект самоопределения личности. Психологический журнал. 1984. № 4. С. 65–73.
18. Столин В.В. Самосознание личности. Москва : Изд-во МГУ, 1983. 284 с.
19. Титма М.Х. Молодое поколение. Москва : Мысль, 1975. 196 с.
20. Эриксон Э. Молодой Лютер: психоаналитическое историческое исследование. Москва : Медиум, 1996. 508 с.

ВПРОВАДЖЕННЯ ДІАЛОГОВОЇ МОДЕЛІ В ОСВІТНІЙ ПРОЦЕС ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

INTRODUCTION OF THE DIALOGUE MODEL IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS: CHALLENGES AND PROSPECTS

Діалог – необхідна складова частина організованого навчання: по-перше, як основа розвитку творчого мислення та критичного ставлення до себе й довкілля, показник загальної культури особистості, а по-друге, потужний інструмент освітнього впливу на неї. Зазначено, що нині освітні заклади всіх рівнів, у тому числі й заклади вищої освіти, мають не лише подбати про забезпечення здобувачів освіти певним обсягом інформації, а й навчити їх основних прийомів самостійної пошукової активності, коли остання проходить складний процес осмислення та стає справжнім особистісним надбанням. Указується, що все це можливе лише за умов впровадження в освітній процес закладів вищої освіти діалогової моделі, основою якої мають стати партнерські паритетні відносини між студентами й викладачами, коли останній формує не лише систему знань, але й передає наступникам своє мотиваційно-ціннісне ставлення до них. Уточнено, що налагодження останніх ефективніше за допомогою ведення проблемного діалогу як особливого інструменту інноваційної освітньої діяльності. У статті наведені результати дослідження, метою якого стало визначення готовності учасників освітнього процесу до змін, що супроводжують впровадження діалогової моделі в освітній процес закладів вищої освіти. Проаналізовано динаміку вимог до викладача студентів, які навчаються на різних курсах університету. Виявлено, що для здобувачів освіти на всіх етапах освітнього процесу важливі як особистісні, так і професійні якості наставників, але серед останніх все більшого значення надається їх здобуткам у практичній діяльності за тим фахом, в якому вони здійснюють підготовку студентів. Доведено, що ефективність впровадження діалогової моделі в освітній процес закладів вищої освіти залежить від цілої низки чинників, а саме: прийняття викладачем новаторської позиції у відносинах зі студентами, готовності самих студентів до інноваційних змін, які із цим пов'язані, і врахування реальних освітніх запитів, потреб та інтересів здобувачів освіти.

Ключові слова: діалогова модель, паритетна взаємодія, заклад вищої освіти, освітній процес, проблемний діалог, інноваційна діяльність.

Dialogue represents a necessary component of organized learning, in the first place, as a basis for the enhancement of creative thinking and critical attitude to themselves and the environment. It is an indicator of the general culture for the individual, and secondly is an effective tool for educational influence on it. It notes that today educational institutions of all levels, including HEI, should take care not only to provide students with a certain amount of information. Moreover, to demonstrate to students the fundamental techniques of independent search activity during a complex reflection process and becomes a substantial personal asset. It indicates that all this is possible under the conditions of the dialogue model introduction in the HEI educational process based on partnership parity relations among students and teachers. When the teachers form not only a knowledge system but also pass to successors its motivation and valuable attitude to them. It is specified that the latter can be established only through problem dialogue as a significant tool for innovative educational activities. The article presents the study results aiming to determine the participant readiness to the changes followed by the dialogue model introduction in the educational process of HEI. The dynamics of the requirements for the teacher of students studying at various university courses are analyzed. It identifies that both personal and professional qualities of mentors are significant for students at all stages of the educational process, more and more importance is given to their achievements in practical activities in the specialty in which they prepare students. It proves the effectiveness of the dialogue model introduction in the educational process of HEI depends on several factors: namely the adoption of an innovative position by the teacher in relation with students, readiness of students themselves for innovative changes related to this, and considering the real educational needs, needs and interests of students.

Key words: dialogue model, parity interaction, HEI, educational process, problem dialogue, innovative activity.

УДК 378.147(477)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.13>

Надвичнича Т.Л.
к.психол.н.,
доцент кафедри психології
та соціальної роботи
Західноукраїнський національний
університет

Сучасний етап розвитку суспільства вимагає підготовки креативних і вмілих фахівців, спроможних, з одного боку, відповідати всім вимогам конкурентного середовища, а з іншого, – рухатися власною траєкторією особистості та професійної самореалізації. Нині це питання особливо гостро постає перед різноманітними освітніми інституціями, пріоритетним напрямом яких є підготовка освіченого, висококваліфікованого, вмотивованого, відповідального й конкурентоздатного фахівця, спроможного самостійно приймати рішення в ситуації вибору, готового до співпраці, який

не лише вільно володіє своєю професією, але й зорієнтований на суміжні сфери діяльності.

Отже, нагальною та актуальною стає переорієнтація всієї освітньої системи на нову діалогову модель, основою якої мають стати нові цінності, що детермінують рівноправні, паритетні й плідні взаємини між викладачем і студентами.

Діалогова модель взаємодії насправді має давні традиції та бере свій початок ще із часів античної філософії, яка найяскравіше втілена в працях Сократа й продовжена в роботах його послідовників. Психолого-

педагогічна наука також має досить напрацьовану у такому напрямі й нині набула статусу міждисциплінарної, оскільки інтегрує наукові дослідження в царинах соціології, педагогіки, методології, соціальної та педагогічної психології та інших. Зокрема, вітчизняні й зарубіжні науковці досліджували взаємодію як форму суб'єкт-суб'єктних взаємин (Б.Ф. Ломов, О.М. Матюшкін, Е. Фромм, Г.А. Цукерман та інші), проблеми взаєморозуміння та діалогічної взаємодії (Г.О. Балл, А. Маслоу, Р. Мей, К. Роджерс, В.А. Семиченко й інші), структуру й технології педагогічної та освітньої взаємодії (А.М. Алексюк, О.В. Киричук, А.В. Фурман та ін.), підготовку майбутніх фахівців до професійної взаємодії (І.С. Булах, Г.С. Костюк, В.О. Сластьонін та інші), підготовку викладача до педагогічної взаємодії (В.Я. Ляудіс, О.В. Матвієнко, О.Є. Фурман та інші).

Таким чином, нині в психолого-педагогічній науці затверджується концепція особистісно зорієнтованої освіти, в якій діалогова модель взаємодії між учасниками освітнього процесу все більш наполегливо витісняє авторитарну, акцентуючи на суб'єктних відносинах між викладачем і студентом, розумінні й оволодінні технологією партнерства й паритету.

Незважаючи на змістовність і глибину наявних досліджень такої проблематики серед сучасних науковців, котрі, зокрема, зосереджують свій погляд на проблемах розбудови вищої школи, і досі є досить багато розбіжностей, що стосуються насамперед самого феномену діалогічності, його технологічних аспектів, специфіки становлення, умов і факторів налагодження партнерських відносин.

Таким чином, актуальність нашого дослідження визначається протиріччям між об'єктивними потребами практики, яка прагне модернізувати освітній процес у закладах вищої освіти (далі – ЗВО) на основі діалогічної взаємодії, партнерства як співтворчості викладача й студента, і недостатньою розробленістю теорії шляхів, способів технології розв'язання складної проблеми паритетної взаємодії його учасників, а найголовніше – готовності учасників освітнього процесу до інноваційної діяльності, яка вимагає від них докладання значних зусиль, вмотивованості, боротьби зі стереотипами й усвідомленого ставлення.

Зазвичай проблему пошуку оптимальної моделі освітньої взаємодії пов'язують із новими завданнями вищої школи, які змінюються відповідно до нагальних вимог до особистісних і професійних якостей особистості, її поведінки, складу мислення тощо, і насамперед розпочинають із пошуку оптимальних форм, методів, технологій навчання. Усе це становить підґрунтя так званої інноваційної освітньої діяльності, провідною метою якої є зміна традиційних компонентів

репродуктивних видів взаємостосунків між учасниками освітнього процесу ЗВО на нові паритетні й партнерські. Але не менш важливим за такої умови є дослідження готовності останніх до таких змін.

Дослідники інноваційних процесів у системі «викладач – студент» зауважують, що проблема готовності як викладача, так і студента до інноваційної діяльності досить складна й різноаспектна й значним чином пов'язана з мотиваційно-цільовою спрямованістю (прагненням до творчих досягнень, самовдосконаленням) і креативністю особистості [8]. Передбачається, що особистість, яка зважилася на зміни, відкрита до різноманітних суспільних і культурних проявів, толерантна, а також готова як до зовнішніх, так і до внутрішніх трансформацій. А для цього їй необхідно позбутися хибних стереотипів та установок, трансформувати позиції та усвідомити й прийняти нові ролі й функції. Йдеться насамперед про викладачів. З одного боку, це продиктовано об'єктивними чинниками, адже більшість із них самі навчалися та розпочинали свій професійний шлях ще за умов традиційного підходу до побудови освітнього процесу, в якому позиція вчителя чи викладача завжди була пріоритетною щодо учня чи студента. Роки, а інколи й десятиліття перебування в такій системі так чи інакше відбилися на особистісних переконаннях і визначили ціннісні орієнтири. Інноваційні ж процеси й зміни змушують кардинально трансформувати останні, а це не завжди вдається. З іншого боку, не менше важливим є соціально-психологічні детермінанти становлення та розвитку викладача – особистий досвід, культура, професійні можливості й прагнення, а найголовніше – бажання змінювати й приймати ті зміни, які відбуваються навколо [1–5; 8; 9].

Сучасний рівень вимог до викладача надзвичайно високий. Він передбачає не лише наявність у нього загальних особистісних і фахових компетентностей (володіння достатнім рівнем знань навчальних дисциплін, які викладаються, і вміння їх доносити до студентів з урахуванням їх особистісних та індивідуально-психологічних особливостей, достатнє володіння технологіями, методами, засобами побудови освітнього процесу тощо), а й наявність додаткових знань та умінь (психологічна грамотність, методологічна культура, досвід створення та впровадження смислотворчих авторських освітніх програм, розуміння змісту самостійної діяльності студентів і вміння її організувати, рефлексія тощо). Як зауважують деякі дослідники [12], саме остання – один із найважливіших показників рівня професіоналізму викладача, адже передбачає не лише самовизначення до морально-духовної сторони події, вчинку інших людей або власного, а й вміння стимулювати її в студентах – вчити

здійснювати вчинки, оцінювати їх і критично до них ставитися, шукати різноманітні варіанти виходу зі складних життєвих ситуацій і вміння приймати поразки тощо. Така робота допомагає спочатку налагодити внутрішній діалог, який пізніше стане основою діалогічного процесу між учасниками освітнього процесу [10].

Іншим, не менш важливим аспектом ефективного впровадження в освітній процес ЗВО діалогічної моделі взаємодії між його учасниками є готовність до цього самих студентів. Інноваційне навчання в сучасному закладі вищої освіти передбачає пріоритетність самостійної діяльності студента, а отже, зміну форм і методів взаємодії з викладачем. Він має можливість сам визначати траєкторію свого особистісного й професійного розвитку, рухатися з комфортною для нього швидкістю та сам обирати пріоритети. Викладач лише допомагає, створюючи умови для досягнення поставленої мети. А для цього сам студент має демонструвати високий рівень мотивації до навчання, максимальне залучення інтелектуальних, емоційних і вольових сфер власної психіки, мобілізацію всіх соціальних, комунікативних резервів організації та самоорганізації. А до такого готові також не всі молоді люди.

Отже, вивчаємо, що процес побудови й становлення партнерських, паритетних відносин – складна й тривала процедура, в організації якої мають бути зацікавлені й до якого мають бути залучені й викладачі, і студенти, котрі зможуть перебудувати сам зміст внутрішньої системи відносин із традиційних стереотипізованих на особистісно розвиваючі. Та, як показують результати останніх наукових досліджень і спостережень, на практиці нині все ще залишається досить багато традиціоналізму й стереотипів щодо впровадження інноваційних відносин у практику організації освітнього процесу ЗВО. Так, як свідчать останні дослідження, близько 80% інноваційної діяльності педагогів зводиться насамперед до поглиблення та розширення змісту освіти й тільки 10% – до розробки й реалізації психозберігаючих технологій навчання, які передбачають створення комунікативно-горизонтального середовища як освітнього простору на єдиних демократичних засадах, що окреслює відносини партнерства на основі діалогічної паритетної взаємодії головних учасників [8].

Прагнення та готовність до змін усіх учасників освітнього процесу нині не єдина проблема впровадження діалогової моделі в практику вищої школи. На нашу думку, більш фундаментальним є розрив між теорією та практикою інновацій. Йдеться про те, що будь-який заклад вищої освіти – живий організм, який, з одного боку, живе за законами системи, а з іншого, – має свої традиції, особливості й пріоритети. Змінити його повністю та кардинально

одразу неможливо, адже це може мати непередбачувані наслідки. Тому важливо знайти такі варіанти, які б, з одного боку, зберігали основу освітнього процесу, а з іншого, – давали можливість поступово й наполегливо впроваджувати різні форми інноваційних змін та отримувати результат. Яскравим прикладом такої кооперації може слугувати авторська освітня модель підготовки фахівців соціогуманітарної сфери, яка вже друге десятиліття успішно втілюється в практику діяльності кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету [12–13]. Вона, з одного боку, не заперечує традиційну модель, не ламає її, але з іншого, – за допомогою спеціального технологічного й програмово-методичного інструментарію дає можливість створення ціннісно-комунікативного поля взаємодії на навчальних заняттях профільних дисциплін, сприяє формуванню в майбутніх фахівців тих якостей, які складають ядро партнерства: активну творчу позицію, комфортність у стосунках, здатність до участі в діалозі, до спільних дій, автономності, відповідальності. Провідний принцип комунікативної спрямованості реалізується за допомогою використання основного інструменту взаємодії – *проблемного діалогу*, що є стратегічним на таких заняттях, дає змогу сконструювати систему засобів на основі діалогових технологій, яка роками апробується на кафедрі [див. 6–7].

Для з'ясування деяких аспектів досліджуваної проблематики нами було проведено анкетування серед учасників освітнього процесу Західноукраїнського національного університету (Тернопіль, Західноукраїнський національний університет, квітень 2021, вибірка 150 студентів, 25 викладачів). Зокрема, було поставлене питання про те, якій моделі взаємовідносин «викладач – студент» Ви надаєте перевагу? У результаті були отримані такі дані: 72% студентів віддали перевагу комунікативно-горизонтальній взаємодії, 18% – вертикальній ієрархії, 7% – вертикально-горизонтальній взаємодії та 3% не змогли визначити свій вибір. Щодо викладачів, то 68% із них визнають важливість паритетних взаємовідносин і готові до них, 19% – хочуть зберегти деяку перевагу й обрали вертикально-горизонтальну модель взаємодії, а 13% – все ще переконані, що вертикальна модель найбільш дієва.

Але основною метою нашого дослідження стало вивчення динаміки вимог до викладача студентів, які навчаються на різних курсах. Отже, аналіз отриманих даних показав, що на молодших курсах надається перевага моделі «доброго», «розуміючого» викладача, для якого найважливішими якостями є комунікативні здібності, толерантність, емпатія та співчуття.

Починаючи з третього курсу, пріоритетом стає професійна компетентність, коли студентами особливо цінуються особистісні й фахові якості наставника, який не лише знає та вміє донести наукову інформацію до аудиторії, а й зміг зреалізувати себе ще й у практичній діяльності й досяг там певних успіхів. Зауважимо, що така думка повністю збігається з концепцією практико-зорієнтованого навчання, яка нині є пріоритетом більшості ЗВО, що впроваджують засади інноваційного навчання. Відповідно до її засадничих положень частину навчального навантаження мають займати заняття практичного спрямування, які проводяться фахівцями, котрі працюють у різних галузях, передбачених освітніми програмами конкретної спеціальності. Це можуть бути як запрошені спеціалісти, так і викладачі ЗВО, які мають певний досвід роботи за визначеним напрямом підготовки.

Ближче до закінчення навчання, а саме для четвертокурсників бакалаврату й магістрантів особливо цінними стає поєднання й особистісних, і професійних якостей викладача – захопленість предметом викладання та знання його, інтерес до особистості студента, повага, терпимість, розуміння, доброзичливість, справедливість тощо, що можна пояснити зростанням потреби в особистих контактах із викладачем. Водночас для більшості студентів усіх курсів абсолютною неприйнятними є низький рівень особистісної та професійної культури, непрофесіоналізм, нетерпимість, фальш, приниження гідності студента, зарозумілість, жорстокість, злість, агресивність.

Зважаючи на ту обставину, що більшість здобувачів освіти хочуть позитивних трансформацій у відносинах із викладачами й розуміють, якими вони мають бути, чи готові вони самі змінюватися та працювати над собою – стало наступною метою нашого дослідження. У результаті були отримані такі дані – 73% студентів позитивно ставляться до змін у студентському житті, 17% – негативно, 10% – не впевнені у своїй позиції. Водночас понад половина опитаної молоді (54%) впевнені, що вони впораються з усіма труднощами, які неминуче несуть із собою ці зміни; 32% заявляють про готовність їх вирішувати; 9% впевнені, що зможуть їх вирішити, і тільки 5% переконані, що не зможуть із цим впоратися.

Отримані дані є досить оптимістичними, але вимагають й ретельного аналізу. На нашу думку, такий результат пов'язаний насамперед із соціально-психологічними характеристиками покоління, до якого належить сучасне студентство. Серед них – прагнення до самостійності, впевненість у власних силах, інколи надмірна самовпевненість тощо. Практика реального повсякдення вказує на те, що, коли йдеться про необхідність поєднання цих яко-

стей із власним високим рівнем відповідальності, наполегливості, активності й вмотивованості, більшість студентів не завжди готові до таких кроків.

Щодо викладачів, то більшість із них (65%) визнають необхідність змін. Але все ж значна частина (25%) вагається чи (10%) зовсім їх не хоче. На нашу думку, це пов'язано насамперед із тим, що вони усвідомлюють всю відповідальність за результати впровадження будь-яких інновацій і знають про реальні труднощі, які супроводжують цей процес. Адже такі трансформації мають змінити не лише сам формат відносин між учасниками освітнього процесу, а й бути підкріплені ще й відповідними оргтехнологічними й організаційними перетвореннями, новими формами, методами й інструментами, які забезпечать успішність впровадження всієї діалогічної моделі.

Отже, основне завдання викладача, який готовий до впровадження в освітній процес ЗВО інноваційної діалогічної моделі – підтримати прагнення та готовність студентів до змін і на основі максималізму молодості сприяти розвитку й становленню лише тих важливих ділових якостей, які, безсумнівно, допоможуть майбутнім фахівцям адаптуватися до навколишнього середовища й бути готовими до конкуренції на сучасному ринку праці.

Ще один надзвичайно важливий фактор, який вимагає побудови партнерської лінії взаємодії, – це реальні потреби, освітні запити й інтереси студентів. Не секрет, що нині ставлення студентів до сучасної системи освіти стає все більш прагматичним, прискіпливим і вимогливим. Здобувач освіти чітко налаштований на отримання актуальної системи знань, умінь і навичок, які, на його думку, будуть точно корисні для нього в реальному житті й допоможуть в особистісній і професійній самореалізації. Сучасний студент не погоджується з орієнтацією на «середньостатистичну одиницю», він хоче особистісно зорієнтованого підходу й вимагає створення максимально комфортних умов для свого розвитку. І це продукує нову суперечність – вимогливість із боку студента до видів, форм, методів навчання, переліку дисциплін навчального плану, можливість їх вибору, а реалізація принципу дуальної освіти має повністю змінити і його ставлення до самого навчання – з позиції стороннього споживача освітніх послуг він має стати свідомим їх співавтором. А це знову ж таки можливо лише за умов налагодження паритетної партнерської взаємодії всіх учасників освітнього процесу.

Отже, висновуємо, що ефективність впровадження діалогічної моделі в освітній процес ЗВО залежить від цілої низки чинників, а саме від прийняття викладачем новаторської позиції у відносинах зі студентами; готовності

самих студентів до інноваційних змін, які із цим пов'язані, і урахування реальних освітніх запитів, потреб та інтересів здобувачів освіти.

Підготовка фахівців, котрі готові до розв'язування складних життєвих і професійних задач – пріоритет сьогодення. Це стає можливим лише за умов побудови освітнього середовища іншого рівня, за умов відмови від відносин патерналізму у вищій школі й встановлення паритетності й партнерства між викладачем і студентами. Водночас системоутворюючим чинником має стати діалогічна взаємодія, яка змінює формат відносин, має проблемний характер, що змушує здобувачів освіти не просто отримувати знання, а робити їх справді важливими, усвідомленими й цінними для себе.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Биков В.Ю. Теоретико-методологічні засади моделювання навчального середовища сучасних педагогічних систем. *Інформаційні технології і засоби навчання* : збірник наукових праць. Київ : Ін-т засобів навчання АПН України ; Атіка, 2005. С. 5–15.
2. Булах І.С. Психологічні аспекти міжособистісної взаємодії викладачів і студентів : навчально-методичний посібник. Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002. 114 с.
3. Голярдик Н.А. Педагогічне спілкування як фактор взаємодії викладача і студентів у вищих навчальних закладах. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Сер.: Педагогічні та психологічні науки.* 2014. № 2. С. 64–73.
4. Діалогічна взаємодія у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи : книга для вчителя. Київ : ІЗМН, 1997. 136 с.
5. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике. Рига : НПЦ «Эксперимент», 1995. 176 с.
6. Надвинична Т.Л. Проблемно-діалогічна взаємодія викладача і студентів під час постановки та розв'язування навчальних задач. *Збірник наукових праць. Серія: Педагогічні та психологічні науки / Державна прикордонна служба України, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ.* 2010. № 55. С. 209–213.
7. Надвинична Т.Л. Проблемність у контексті психологічного проектування навчальних задач. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2008. Т. 10. Ч. 5. С. 400–408.
8. Новоженіна Е.В. Становление партнерских отношений преподавателя и студентов в вузе : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Волгоград, 2002, 221 с.
9. Подшивалкіна В.І. Соціотехнологічні аспекти професійної діяльності спеціалістів гуманітарного профілю. *Психологія і суспільство.* 2005. № 3. С. 59. Старовойтенко Н.В. До проблеми педагогічної комунікативної взаємодії викладача зі студентами в умовах навчально-виховного процесу вищого навчального закладу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія».* Серія: Психологія і педагогіка. 2014. Вип. 27. С. 141–144.
10. Флоренская Т.А. Диалог в практической психологии: Наука о душе. Москва : Гуманит. Изд. Центр. ВЛАДОС, 2001. 208 с.
11. Яусс Х.Р. К проблеме диалогического понимания. *Вопросы философии.* 1994. № 12. С. 97–106.
12. Фурман А.В. Ідея професійного методологування : Монографія. Тернопіль : Екон. думка, 2007. 187 с.
13. Фурман А.В. Модульно-розвивальне навчання: принципи, умови, забезпечення : монографія. Київ : Правда Ярославичів, 1997. 340 с.

ПСИХОДІАГНОСТИКА СТАНУ ПОТОКУ У ТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

PSYCHODIAGNOSTICS OF THE FLOW STATE IN CREATIVE ACTIVITY

Державні національні освітні програми й стандарти вищої освіти передбачають модернізацію системи освіти й визначають стратегічні напрями її подальшого розвитку з метою забезпечення безперервного інтелектуального, творчого й духовного самовдосконалення особистості, формування її культурного потенціалу як найвищих цінностей нації.

Подібні вектори розвитку вимагають пошуку відповідних структур, які можуть відкрити шлях до успішної реалізації стратегій. Стаття присвячена аналізу актуальної проблеми вивчення «стану потоку» у творчій діяльності, а також опису результатів адаптації методики вивчення flow state.

Багатьом знайомий стан, який характеризується особливим почуттям щастя, свободи, а також повної гармонії з тим, що відбувається, або з дійсністю, яка здійснюється натепер. Водночас, перебуваючи в такому стані, людина часто забуває про час і власні потреби. Аналізуючи цей стан, М. Чіксентмігаї запропонував теорію, згідно з якою люди особливо щасливі, якщо знаходяться в особливому стані – стані потоку. Учений називає цей стан оптимальним для внутрішньої мотивації, в якій людина повністю занурюється в те, що з нею відбувається, або в те, що вона робить.

Більшість дослідників сходяться на думці, що людина, яка займається будь-якою діяльністю, може перебувати в поточному стані. У зв'язку із цим нашу увагу привернула проблема вивчення стану потоку у творчій діяльності. У процесі наукових досліджень ми дійшли такого висновку: незважаючи на те, що стан потоку як особлива форма саморегуляції часто виникає в суб'єкта в процесі творчої діяльності, проблема дослідження та діагностики flow state у творчості залишається мало вивченою.

Ключові слова: стан потоку, діяльність, саморегуляція, творча діяльність, діагностика, Диспозиційна шкала потоку.

State national educational programs and standards of higher education provide for the modernization of the education system and determine the strategic directions of its further development in order to ensure continuous intellectual, creative and spiritual self-improvement of the individual, the formation of his cultural potential as the highest values of the nation.

Such vectors of development require the search for suitable structures that can pave the way for the successful implementation of certain strategies. The article is devoted to the analysis of the actual problem of studying the "flow state" in creative activity, as well as to the description of the results of adaptation of the methodology for studying the flow state.

Many are familiar with a state that is characterized by a special feeling of happiness, freedom, as well as complete harmony with what is happening or with the activity that is carried out at a certain time. At the same time, being in such a state, a person often forgets about time, his own needs. Analyzing this state, M. Csikszentmihalyi proposed a theory according to which people are especially happy if they are in a special state – the flow state. The scientist calls this state optimal for intrinsic motivation, in which a person is fully involved in what is happening to him or in what he is doing. Most researchers agree that a person who is engaged in any activity can be in a flow state. In this regard, our attention was drawn to the problem of studying the flow state in creative activity. In the process of scientific research, we came to the following conclusion: despite the fact that the flow state as a special form of self-regulation often arises in the subject in the process of creative activity, the problem of research and diagnostics of the flow in creativity remains almost not studied. **Key words:** flow state, activity, self-regulation, creative activity, diagnostics, Dispositional Flow Scale.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.14>

Найчук В.В.,

к.психол.н.,

доцент кафедри соціальних технологій Відокремлений структурний підрозділ закладу вищої освіти «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» Вінницького соціально-економічного інституту

Фоменко К.І.,

д.психол.н., доцент,

професор кафедри психології Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

Кузнєцов О.І.,

к.психол.н., доцент,

доцент кафедри психології Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

Трансформація освіти спрямована на формування та розвиток творчої людини, здатної до самореалізації, спроможної до створення національних і світових зразків культури, водночас суттєво бракує цілісного, системного й ґрунтового перегляду програм психодіагностики й розвитку суб'єкта творчої діяльності, що являє собою втілення молоді еліти нації, носія її культурних, духовних та інтелектуальних скарбів як людини, що вже завтра буде визначати майбутнє України, економічне й соціальне благополуччя кожного з нас.

Попри досить високу освітленість проблематики саморегуляції навчально-професійної діяльності в сучасних психологічних дослідженнях (А. Большакова, Е. Десі, Т. Доцевич, Р. Коннел, С. Кузікова, М. Кузнєцов, В. Моросанова, Н. Підбуцька, Д. Райан, К. Фоменко, С. Шандрюк, О. Щербакова), питання про регуляцію творчої діяльності суб'єкта залишається

маловивченим. У такому плані науковий і практичний інтерес викликає концепція потокового стану М. Чіксентмігаї, яка дозволяє під різними кутами зору розглянути явище саморегуляції творчої діяльності суб'єкта.

Стан потоку ("Flow state") – це психічний стан повного поглинання своєю діяльністю (творчість, будь-яка професійна діяльність тощо), який характеризується інтенсивною концентрацією, повною залученістю, відчуттям досконалості й відчуттям, що «час летить» [3]. Для входження до стану потоку необхідно, щоб діяльність мала правильне співвідношення складності завдання та необхідної для її вирішення компетентності. С. Хукер і М. Чіксентмігаї вказують, що, хоча стан потоку є переважно індивідуальним феноменом, все ж таки міжособистісна взаємодія є тим фактором, який часто викликає та підтримує його [5]. Отже, дослідження стану потоку у творчості має

особливий інтерес, оскільки для такого виду діяльності властиві:

- значуща емоційна складова частина самого творчого процесу;
- висока значущість зворотного зв'язку стосовно результатів діяльності (відгуків глядачів, рецензії, критики тощо);
- наявність мети діяльності – створення творчого продукту;
- висока міра концентрації уваги в процесі творчої діяльності;
- відчуття повної довільності, контролю за діями й операціями, переживання стану «тут і тепер» у процесі творчості;
- прагнення до врівноваження складності творчого задуму й власних здібностей до творчості;

– трансформації сприйняття часу в процесі творчості, поглиненість у творчий процес. У вітчизняній психологічній науці стан потоку вивчали А. Рочняк, К. Фоменко та Ю. Панфілов. Авторами була розроблена методика дослідження стану потоку в спортивній діяльності [1].

Мета статті – адаптація методики діагностики стану потоку до творчої діяльності.

Адаптація методів діагностики стану потоку у творчій діяльності здійснювалася на вибірці, до якої увійшли 144 студенти-дизайнери й студенти-художники (спеціальність 022 «дизайн» і 014.12 Середня освіта (Образотворче мистецтво)), а також 84 студенти-музиканти (спеціальність 025 «музичне мистецтво») віком від 16 до 35 років.

Оригінальний опитувальник «Диспозиційна шкала потоку. Повна версія» (LONG Dispositional Flow Scale (DFS-2) був створений С.А. Джексоном у 2010 році. Теоретичною основою методики є дев'ятивимірна концептуалізація потоку М. Чіксентмігаї (М. Csikszentmihalyi). Ці дев'ять вимірів: «баланс між ступенем складності діяльності й рівнем розвитку навичок»; «злиття свідомості й дії»; «ясність мети»; «точність зворотного зв'язку»; «концентрація на поточному моменті»; «відчуття контролю»; «втрата самосвідомості»; «трансформація часу»; «аутотелічне переживання». Разом ці виміри визначають оптимальний психологічний стан потоку, окремо вони означають концептуальні елементи цього стану.

Чотири з дев'яти вимірів («Баланс між ступенем складності діяльності й рівнем розвитку навичок», «Ясність мети», «Точність зворотного зв'язку», «Концентрація на поточному моменті») є умовами для входження до стану потоку, а п'ять інших є ознаками, які безпосередньо характеризують цей стан.

С.А. Джексоном було розроблено три типи шкал потоку, які належать до конструкції потоку з різних боків. «Диспозиційна шкала потоку. Повна версія» належить до

багатовимірного типу шкал, яка є інструментом самоаналізу, що призначений для оцінки досвіду потоку в дев'ятивимірній моделі. Така шкала є найкращим варіантом для детального опису характеристик загальної тенденції та частоти переживання стану потоку відповідно до дев'ятивимірної моделі потоку М. Чіксентмігаї. Саме ця шкала була обрана за основу для створення опитувальника для оцінки стану потоку у творчій діяльності. Пункти методики С.А. Джексона (4 на кожну з 9 шкал) були перекладені на українську мову й уточнені відповідно до предмета вивчення – особливостей творчої діяльності особистості. Оцінка пунктів опитувальника здійснювалася за 5-бальною шкалою, де 1 – повністю незгодний, 5 – повністю згодний. Першим кроком в обробці отриманих сирих даних була перевірка внутрішньої узгодженості опитувальника (таблиця 1). Для цього розраховувався коефіцієнт альфа Кронбаха для шкали, що містить усі 36 пунктів. Ця величина стосовно обраної кількості питань склала 0,836, що є високим показником надійності опитувальника.

Повторне тестування однієї й тієї ж вибірки (50 осіб) було проведено з інтервалом у два тижні. Кореляція між результатами першого й другого тестування виявилася на рівні $r = 0,793$, що свідчить про високу ретестову надійність опитувальника.

У таблиці 2 представлені описові статистичні дані опитувальника «Шкала стану потоку у творчій діяльності». Спираючись на дані, які представлено в таблиці, побудовано вибірково нормативну шкалу для опитувальника. Під час розбивки на три інтервали граничні значення норми для шкал «баланс між ступенем складності діяльності й рівнем розвитку навичок», «злиття свідомості й дії», «ясність мети», «концентрація на поточному моменті», «відчуття контролю», «втрата самосвідомості» становлять 7–15 балів, для шкали «трансформація часу» становлять 9–16 балів, для шкали «аутотелічне переживання» – 8–14 балів, а для шкали «точність зворотного зв'язку» – 7–13 балів.

Дискримінативна валідність методики підтверджується отриманими зв'язками параметрів потокового стану й саморегуляції творчої діяльності, яка вивчалася через застосування методики, поданої в наших попередніх дослідженнях [2].

Виявлено низку позитивних зв'язків між субшкалами внутрішньої саморегуляції на високому рівні значущості й значущі негативні кореляції з показниками зовнішнього регулювання. Отже, стан потоку властивий суб'єкту творчої діяльності, що скерований інтересом до творчості й вільний від зовнішніх вимог у творчості як керівних у діяльності.

Таблиця 1

Характеристика пунктів опитувальника «Шкала потокового стану у творчості»

Пункти опитувальника С.А. Джексон	Адаптований переклад пунктів	-Кронбаха	Шкала
1. I was challenged, but I believed my skills would allow me to meet the challenge.	1. Навіть коли творче завдання виявляється складним, я впевнений (а), що мої навички дозволять мені впоратися з ним.	0,834	Бал
2. I did things correctly without thinking about trying to do so.	2. У творчому процесі я особливо не замислююсь над тим, наскільки правильно все роблю, але все мені вдається правильним.	0,833	Зл
3. I knew clearly what I wanted to do.	3. У творчому процесі я ясно й чітко знаю, що хочу зробити.	0,835	Я/м
4. It was really clear to me how I was going.	4. У творчості мені завжди ясно й зрозуміло, наскільки добре все виходить чи ні.	0,834	З/з
5. My attention was focused entirely on what I was doing.	5. У творчому процесі я повністю концентрую увагу на тому, над чим працюю.	0,833	К
6. I had a sense of control over what I was doing.	6. У творчому процесі я маю чуття повного контролю над тим, чим займаюсь.	0,833	В/к
7. I was not concerned with what others may have been thinking of me.	7. У творчому процесі мене не цікавило те, що інші можуть подумати про мене.	0,832	В/с
8. Time seemed to alter (either slowed down or speeded up).	8. У творчому процесі здається, що час або сповільняється, або прискорюється.	0,834	Т/ч
9. I really enjoyed the experience of what I was doing.	9. Мені дуже подобається займатись творчістю, я отримую задоволення від творчого процесу.	0,835	А/п
10. My abilities matched the challenge of what I was doing.	10. Мої здібності відповідають ступеню складності творчої діяльності, до якої я залучаюсь.	0,833	Бал
11. Things just seemed to be happening automatically.	11. Усі мої дії у творчому процесі відбуваються автоматично.	0,833	Зл
12. I had a strong sense of what I wanted to do.	12. У мене сильне чуття того, що я хочу зробити у творчості.	0,832	Я/м
13. I was aware of how well I was doing.	13. У творчості я усвідомлюю, наскільки добре виконую діяльність.		З/з
14. It was no effort to keep my mind on what was happening.	14. Я не докладаю жодних зусиль, щоб тримати в увазі все те, що відбувається в процесі творчості.	0,833	К
15. I felt like I could control what I was doing.	15. Я відчуваю, що можу контролювати те, що роблю, під час творчого процесу.	0,832	В/к
16. I was not concerned with how others may have been evaluating me.	16. Мене особливо не турбує те, як інші можуть оцінити мою творчість.	0,834	В/с
17. The way time passed seemed to be different from normal.	17. Час упродовж творчого процесу протікає не так, як зазвичай (швидше, повільніше).	0,831	Т/ч
18. I loved the feeling of what I was doing, and want to capture this feeling again.	18. Мені подобаються ті почуття, які протікають під час творчого процесу, і я хочу знову відчути такий стан.	0,830	А/п
19. I felt I was competent enough to meet the demands of the situation.	19. Я відчуваю себе досить компетентним (ою), щоб відповідати високим вимогам творчого завдання.	0,832	Бал
20. I did things automatically, without thinking too much.	20. У творчості виконую всі дії ніби автоматично, особливо не замислюючись.	0,833	Зл
21. I knew what I wanted to achieve.	21. У творчій діяльності всяк раз знаю, чого хочу досягти.	0,833	Я/м
22. I had a good idea about how well I was doing while I was involved in the task / activity.	22. У мене завжди є чітке уявлення про те, наскільки добре я виконую творче завдання.	0,832	З/з

23. I had total concentration.	23. У творчості я дуже сконцентрований (а).	0,833	К
24. I had a feeling of total control over what I was doing.	24. У творчості я маю відчуття тотального контролю над тим, що роблю.	0,832	В/к
25. I was not concerned with how I was presenting myself.	25. Мене особливо не цікавить, як я виглядаю у творчому процесі.	0,834	В/с
26. It felt like time went by quickly.	26. Під час творчого процесу мені здається, що час минає дуже швидко.	0,829	Т/ч
27. The experience left me feeling great.	27. Творча діяльність дає мені грандіозні почуття.	0,833	А/п
28. The challenge and my skills were at an equally high level.	28. Складність творчого завдання еквівалентна рівню моєї готовності до нього.	0,832	Бал
29. I did things spontaneously and automatically without having to think.	29. У творчості працюю спонтанно, ніби автоматично, довільно не замислюючись над власними діями.	0,833	Зл
30. My goals were clearly defined.	30. Цілі творчості для мене ясно визначені.	0,832	Я/м
31. I could tell by the way things were progressing how well I was doing.	31. Я усвідомлюю, наскільки добре виконую творчу діяльність.	0,832	З/з
32. I was completely focused on the task at hand.	32. Я повністю зосереджуюсь на творчому завданні.	0,833	К
33. I felt in total control of my actions.	33. Я відчуваю повний контроль своїх дій у творчому процесі.	0,832	В/к
34. I was not worried about what others may have been thinking of me.	34. У творчості я не дуже хвилююсь про те, що про мене подумають інші.	0,834	В/с
35. I lost my normal awareness of time I found the experience extremely rewarding.	35. Під час плідної творчої діяльності втрачаю нормальне відчуття часу.	0,835	Т/ч
36. I found the experience extremely rewarding.	36. Я вважаю мій творчий досвід надзвичайно корисним.	0,831	А/п

Таблиця 2

Описові статистики опитувальника «Диспозиційна шкала потоку у творчій діяльності»

	Середнє значення	Мінімальне значення	Максимальне значення	Стандартне відхилення
Баланс між ступенем складності діяльності й рівнем розвитку навичок	11,99	4	20	4,73
Злиття свідомості й дії	11,37	4	20	4,32
Ясність мети	11,99	4	20	4,32
Точність зворотного зв'язку	10,96	4	20	3,60
Концентрація на поточному моменті	11,94	4	20	4,35
Відчуття контролю	11,32	4	20	4,13
Втрата самосвідомості	11,75	4	20	4,08
Трансформація часу	12,25	4	20	3,96
Аутотелічне переживання	11,18	4	20	3,45

Кореляції субшкал «Диспозиційна шкала потоку у творчій діяльності» й показників саморегуляції творчої діяльності

Показники	Внутрішня саморегуляція	Ідентифіковане регулювання	Інтроєктоване регулювання	Зовнішнє регулювання
Баланс між ступенем складності діяльності й рівнем розвитку навичок	0,53***	0,15*	-0,04	-0,17*
Злиття свідомості й дії	0,63***	0,11	-0,09	-0,18*
Ясність мети	0,65***	0,12	-0,08	-0,22*
Точність зворотного зв'язку	0,47***	0,09	-0,07	-0,25*
Концентрація на поточному моменті	0,56***	0,06	-0,11	-0,21*
Відчуття контролю	0,59***	0,11	-0,09	-0,25*
Втрата самосвідомості	0,66***	0,13	-0,04	-0,24*
Трансформація часу	0,58***	0,12	-0,08	-0,11
Аутотелічне переживання	0,71***	0,10	0,09	-0,12

Примітка: * $p < 0,01$, *** $p < 0,0001$

Перевірка валідності й надійності адаптованої до дослідження творчої діяльності диспозиційної шкали потоку довела природність методики. Диспозиційна шкала потоку у творчій діяльності представлена 9 субшкалами, які описують стан потоку суб'єкта творчої діяльності. Представлена методика може використовуватись у дослідженнях творчої діяльності загальною і навчальною та навчально-професійною діяльністю суб'єктів, які опановують творчі спеціальності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Рочняк А., Фоменко К., Панфілов Ю. Характеристика діагностичного інструментарію для дослідження стану потоку та внутрішньої мотивації

баскетболістів. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2018. № 4. С. 94–103.

2. Фоменко К. Психологія губристичної мотивації: феноменологія, структура, детермінація. Харків, 2018. 482 с.

3. Чиксентмихайи М. В поєсках потоку: Психологія увлеченности повседневною жизнью. Москва : Basic Books, 1998. 112 с.

4. Jackson S., Eklund B., Martin A. The FLOW Manual : The Manual for the Flow Scales Manual. SamplerSet. Mind. 2011. P. 1–85.

5. Hooker C. Csikszentmihalyi M. Flow, creativity, and shared leadership: rethinking the motivation and structuring of knowledge work. *Shared Leadership: Reframing the Hows and Whys of Leadership* / Eds. C.L. Pearce, J.A. Conger. Sage Publications, Thousand Oaks, CA. P. 217–234.

ВПЛИВ БАЗИСНИХ ПЕРЕКОНАНЬ ОСОБИСТОСТІ НА ВІДЧУТТЯ БЕЗПЕКИ ТА КОПІНГ-ПОВЕДІНКУ

THE IMPACT OF THE WORLD ASSUMPTIONS OF THE PERSONALITY ON THEIR PERCEPTION OF SAFETY AND COPING BEHAVIOR

У статті розглядаються базисні переконання особистості стосовно навколишнього світу й самої себе й вплив таких переконань та її суб'єктивне відчуття безпеки на вибір способів подолання стресової ситуації. Викладаються теоретичні основи дослідження базисних переконань, феномену психологічної безпеки й копінг-поведінки особистості. Також наведено результати емпіричного дослідження методом анкетування дорослих осіб обох статей із метою встановлення їхніх базисних переконань і впливу цих переконань на відчуття безпеки й копінг-поведінку. Для дослідження базисних переконань особистості використано опитувальник Янова-Бульмана. Для дослідження факторів, що впливають на психологічне відчуття безпеки, використовували опитувальник Н.А. Лизь зі співавторами. Копінг-поведінку особистості досліджували за допомогою опитувальника С. Фолкман і Р. Лазаруса. За результатами дослідження показано відмінності в базисних переконаннях для вибірки в порівнянні з нормативними значеннями. Так, встановлено, що переконання в доброзичливості навколишнього світу було достовірно нижчим, ніж стандартні значення, тоді як переконання про контроль, позитивний образ Я та віра у власну удачливість були достовірно вищими за стандартні. Основна увага приділяється впливу базисних переконань на відчуття безпеки особистості й вибір копінг-стратегій. Так, показано, що переконання про справедливість і власний контроль збільшують значущість свободи, відповідальності, контролю, здоров'я та підтримки для відчуття безпеки. Установлено, що базисні переконання впливають на вибір стратегій подолання стресу. Зокрема, переконання в справедливості, власній удачливості, контролі й позитивний образ Я приводять до частішого застосування копінг-стратегій аналізу й розв'язання проблеми, пошуку підтримки, поведінкової розрядки, самозвинувачення та фокусування на позитиві як стратегії подолання.

Ключові слова: стрес, базисні переконання, відчуття безпеки, фактори безпеки, копінг-стратегії.

The article examines the fundamental assumptions of the individual about the world and oneself and the impact of such assumptions and the subjective perception of safety and the choice of the ways of coping with the stress. The theoretical grounds of the research of the fundamental assumptions, phenomenon of psychological safety, and coping behavior of the person are stated. The results of an empirical study on adults of both genders performed with the use of the questionnaire in order to establish their fundamental assumptions and the impact of these assumptions on the perception of the safety and coping behavior are also presented. The Janoff-Bulman's World Assumption Scale was used to study the fundamental assumptions of an individual. To investigate the factors influencing the psychological feeling of the safety, the questionnaire by N. Lyz was applied. The coping behavior was studied using S. Folkman and R. Lazarus' questionnaire. The results of the study show the differences in the assumptions for the study participants in comparison with the normative values. Thus, it was found that the assumption about the benevolence of the world was significantly lower than the standard values, while the assumptions about control, worthiness of the Self, and luck were significantly higher than the standard values. The main attention is paid to the influence of the fundamental assumptions on the perception of personal safety and the choice of coping strategies. Yes, beliefs about justice and self-control have been shown to increase the importance of freedom, responsibility, control, health, and support for a sense of safety. It is established that basic beliefs influence the choice of coping strategies. In particular, assumptions about fairness, luck, control, and a positive self-image lead to the more frequent use of analysis and problem solving, seeking social support, behavioral relief, self-blame, and focusing on the positive as coping strategies.

Key words: stress, fundamental assumptions, perception of safety, factors of safety, coping strategies.

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.15>

Родіна Н.В.

д.психол.н., професорка,
завідувачка кафедри диференціальної та спеціальної психології
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова

Фокін А.С.

магістр кафедри диференціальної та спеціальної психології
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова

У наш час особистість стикається із суспільними вимогами й навантаженням, що часто призводить до стресу. Проблема перманентного стресу є надзвичайно важливою в сучасній психологічній науці, оскільки стрес значно впливає на всі сфери життя [7, с. 279]. Для подолання стресу особистість застосовує різноманітні копінг-механізми. Однак на вибір та ефективність стратегій подолання значно впливають переконання особистості, зокрема суб'єктивні фактори психологічної безпеки й базисні переконання [9, с. 131]. Базисні переконання особистості відповідають на питання про те, які уявлення про навколишній

світ і власне Я властиві кожній особистості. Це глобальні й стійкі уявлення, які значною мірою впливають на мислення та поведінку особистості [4, с. 98]. Також певні базисні переконання значною мірою впливають на відчуття безпеки особистості. Зокрема, таке відчуття забезпечується переконанням про доброзичливість навколишнього світу (віра в можливість довіряти світу), справедливість світу (впевненість у тому, що кожен отримує те, на що заслуговує), контроль (віра в те, що особистість може контролювати події, що відбуваються з нею), цінність власного Я (віра у власну гідність) і вдачу (віра у власну

удачливість) [4, с. 99]. Такі базисні переконання значною мірою визначають відчуття безпеки. Феномен психологічної безпеки являє собою ментальний конструкт, який допомагає оцінювати середовище як безпечне або небезпечне для конкретної особистості. Також базисні переконання впливають на ефективність того, як особистість долає загрози й проблеми [11, с. 378]. Так, базисні переконання значною мірою визначають вибір копінг-стратегій особистості. Стратегії подолання являють собою усвідомлені дії, спрямовані на активну зміну проблемної ситуації або пристосування в разі неможливості покращення [6, с. 195]. Таким чином, базисні переконання особистості впливають на суб'єктивне відчуття безпеки й вибір способів подолання важких ситуацій. Однак у сучасній науковій психологічній літературі питання взаємозв'язку базисних переконань особистості та її уявлень про безпеку й вибір копінг-стратегій досліджено не досить. Отже, метою дослідження було встановлення зв'язку між базисними переконаннями особистості та її відчуттям безпеки й застосуванням стратегій подолання. Були поставлені такі питання:

1. Як були виражені базисні переконання про безпеку в досліджених особистостях?

2. Як базисні переконання впливали на відчуття безпеки особистості?

3. Як базисні переконання впливали на копінг-поведінку особистості?

Емпіричне дослідження проводили методом опитування. До опитування було залучено сто особистостей, серед яких було

58 жінок і 42 чоловіки. Віковий діапазон склав 18–60 років. Для відповіді на поставлені питання застосовували такі методики:

1) анкета для встановлення соціально-демографічних особистостей досліджених осіб;

2) опитувальник «Шкала базисних переконань» Ронні Янова-Бульмана [4, с. 98];

3) опитувальник суб'єктивних уявлень про безпеку Н.А. Лизь, Ж.Г. Купових, А.К. Прима й Т.А. Басанова [3];

4) опитувальник способів подолання С. Фолкман і Р.С. Лазаруса [10, с. 173] в адаптації С.І. Хаїрової (факторна модель Н.В. Родіної) [5, с. 340].

Для опису й аналізу даних застосовували методи описової статистики, непараметричний метод рангової кореляції Спірмена й непараметричний тест суми рангів Вілкоксона.

Результати дослідження такі:

1. Зв'язок між базисними переконаннями особистості й суб'єктивним відчуттям безпеки.

На першому етапі досліджень провели аналіз вираженості базисних переконань особистості досліджених осіб і порівняння з нормативним значенням для психічно здорових дорослих осіб. Для дослідження базисних уявлень про безпеку використовували опитувальник Янова-Бульмана. Для порівняння відмінності вираженості базисних переконань від нормативного значення 5,5 використовували критерій знакових рангів Вілкоксона [2, с. 91]. Результати наведено на рисунку 1.

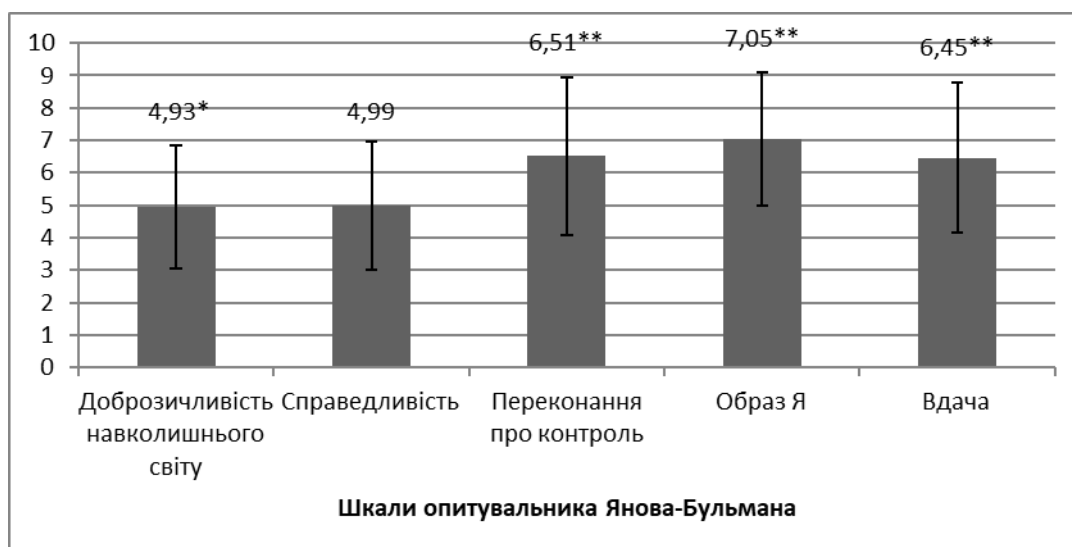

Рис. 1. Базисні переконання досліджених осіб

Примітка. * – за критерієм Вілкоксона, відхилення від стандартного значення є достовірним при $p \leq 0.05$;

** – за критерієм Вілкоксона, відхилення від стандартного значення є достовірним при $p \leq 0.001$.

Зв'язок між базисними переконаннями й уявленнями про безпеку особистості

Суб'єктивні уявлення про безпеку	Базисні переконання Особистості				
	Доброзичливість навколишнього світу	Справедливість	Переконання про контроль	Образ Я	Вдача
Фізична безпека	-0,12	0,12	0,19	0,03	0,15
Свобода самовизначення та відповідальність	-0,07	0,31*	0,30*	0,07	0,33**
Соціальна безпека	-0,11	0,21*	0,12	0,11	0,41**
Самоконтроль	-0,15	0,31*	0,10	-0,03	0,31*
Здоров'я	-0,12	0,32**	0,28*	0,08	0,34**
Підтримка	0,01	0,26*	0,34**	0,08	0,22*

Примітка. * – кореляція достовірна при $p \leq 0.05$;

** – кореляція достовірна при $p \leq 0.001$.

З рисунка 1 видно, що середнє значення за шкалою «Доброзичливість навколишнього світу» було $4,93 \pm 1,90$ стенив, що є достовірно нижчим за нормативне значення. Середні бали за шкалою «Справедливість» становили $4,99 \pm 1,97$ стенив, що не відрізняється від стандартного значення. За шкалою «Переконання про контроль» досліджувані в середньому отримали $6,51 \pm 2,43$ стенив, що було достовірно вище стандартного значення. Результати за шкалою «Образ Я» в середньому становили $7,05 \pm 2,05$ стенив, що також є більшим за нормативні показники. За шкалою «Вдача» в середньому показано $6,45 \pm 2,31$ стенив, що також є достовірно вищим від стандартного значення. Так, показано, що опитані особи були менш впевнені в справедливості й доброзичливості навколишнього світу, ніж стандартна вибірка. Разом із тим досліджені продемонстрували більшу впевненість у власній гідності, удачливості й контролі.

На наступному етапі досліджували взаємозв'язок між базисними переконаннями особистості (за опитувальником Янова-Бульмана) [4, с. 98] і суб'єктивними уявленнями про безпеку (за опитувальником Н.А. Лизь зі співавторами) [3] за допомогою кореляційного аналізу Спірмена [1, с. 3]. Результати аналізу наведено в таблиці 1.

У таблиці 1 показано, що переконання в доброзичливості світу не пов'язано із суб'єктивними уявленнями про безпеку. Отже, довіра особистості до навколишнього світу не визначає її уявлення про безпеку. Для шкали «Справедливість» встановлено позитивну кореляцію зі шкалами «Свобода самовизначення та відповідальність», «Соціальна безпека», «Самоконтроль», «Здоров'я» та «Підтримка». Так, показано, що переконання особистості у справедливості світу позитивно пов'язано з важливістю особистісної свободи й відповідальності, права вибору, самореалізації та моральних

основ суспільства відчуття безпеки. Якщо особистість вірить, що кожен отримує те, на що заслуговує, для такої особистості значущою є спроможність заслуговувати на доброзичливість оточення своїми вчинками. Чим більше особистість впевнена у справедливості світу, тим більш важливими для неї стають права людини в суспільстві й низький рівень злочинності, фінансова захищеність і можливість розпізнати небезпеку. Також для такої особистості цінним є самоконтроль, можливість керувати своїми діями й відсутність зовнішнього маніпулювання, у тому числі за допомогою засобів масової інформації. Також шкала «Справедливість» позитивно пов'язана зі шкалою «Здоров'я». Отже, для особистостей, впевнених у справедливості світу, цінним для відчуття безпеки є фізичне здоров'я, оскільки здорова особистість більш спроможна на активні діє для забезпечення власної безпеки. Особистість, яка впевнена у справедливості світу, високо цінить підтримку оточення.

Результати за шкалою «Переконання про контроль», позитивно пов'язані зі значеннями за шкалами «Свобода самовизначення та відповідальність», «Здоров'я» та «Підтримка». Так, якщо особистість впевнена в тому, що вона спроможна контролювати своє життя та забезпечити власну безпеку, для неї важливішою є особистісна свобода, можливість здійснювати життєві вибори й відповідальність за своє життя. Свобода й відповідальність для таких особистостей підвищують кількість можливих виборів. Отже, вони мають більше шансів забезпечити свою безпеку. Також переконаність у контролі пов'язана з більшою значущістю здоров'я. Так, фізично здорова особистість більш спроможна контролювати власне життя та гарантувати безпеку, ніж хвора людина, що потребує лікування чи догляду. Упевненість у контролі пов'язана вищою

значущістю підтримки й визнання, оскільки соціальна підтримка збільшує шанси досягти успіху.

Також встановлено, що значення за шкалою «Образ Я» не пов'язано зі значеннями суб'єктивних уявлень про безпеку. Так, позитивне чи негативне оцінювання себе не визначає значущість зазначених факторів для відчуття безпеки. Результати за шкалою «Вдача» позитивно пов'язані зі шкалами «Свобода самовизначення та відповідальність», «Соціальна безпека», «Самоконтроль», «Здоров'я» та «Підтримка». Так, переконання особистості у власній удачливості визначає значущість для неї особистісної свободи, права вибору й реалізації. Удачливість особистості може проявитися тільки в ситуації, коли вона може обирати й нести відповідальність за свої дії. Також впевненість у власній удачливості корелює з важливістю прав особистості й низькою злочинністю. Для особистості, що переконана у власній удачливості, власний контроль і спроможність керувати своїм життям важливі для відчуття безпеки. Позитивну кореляцію також показано зі шкалою «Здоров'я». Для особистостей, що впевнені в удачливості, важливим є фізичне здоров'я, оскільки здорова особистість більше спроможна до активних вчинків, що приносять удачу. Більш удачлива особистість вище оцінює значущість підтримки й визнання оточенням. Отже, встановлено, що базисні уявлення особистості про світ пов'язані зі значущістю окремих факторів, що визначають її безпеку.

2. Зв'язок переконань про безпеку й стратегій подолання стресових ситуацій.

На наступному етапі досліджували, чи пов'язані базисні переконання особистості

з використанням копінг-стратегії для подолання стресу. Для аналізу стратегій подолання використовували опитувальник способів подолання С. Фолкман і Р.С. Лазаруса в адаптації С.І. Хаїрової [8, с. 9]. Альтернативна факторна модель опитувальника була запропонована Н.В. Родіною [5, с. 340]. Провели кореляційний аналіз Спірмена між шкалами опитувальників Янова-Бульмана й С. Фолкман і Р.С. Лазаруса [1, с. 3]. Результати аналізу наведені в таблиці 2.

Так, показано, що впевненість у доброзичливості навколишнього світу не впливає на використання стратегії подолання. Упевненість у справедливості світу позитивно пов'язана зі шкалою «Фокусування на позитиві». Переконаність особистості в справедливості світу приводить до того, що вона частіше розглядає стресову ситуацію як позитивний досвід для особистого зростання. Позитивні сторони стресової ситуації підкріплюють переконаність особистості в справедливості світу. Шкала «Справедливість» позитивно пов'язана зі шкалою «Прийняття бажаного за дійсне». Так, особистість, яка переконана, що вона достойна, може вважати, що стресові ситуації не повинні з нею траплятися. Такий індивід може мати тенденцію ігнорувати й недооцінювати проблему, використовуючи механізм прийняття бажаного за дійсне. Шкала «Справедливість» пов'язана зі шкалою «Пошук соціальної підтримки». Така особистість частіше звертається до інших по допомогу, оскільки вона вірить, що справедливе оточення готове прийти на допомогу. Шкала «Справедливість» корелює зі шкалою «Самозвинувачення». Переконання в справедливості світу приводить до того, що особистість частіше звинувачує

Таблиця 2

Зв'язок між базисними переконаннями й способами подолання

Способи подолання	Базисні переконання				
	Доброзичливість навколишнього світу	Справедливість	Переконання про контроль	Образ Я	Вдача
Фокусування на позитиві	0,17	0,34**	0,47**	0,35**	0,19
Прийняття бажаного за дійсне	0,08	0,20*	0,36**	-0,09	-0,26*
Пошук соціальної підтримки	0,18	0,20*	0,59**	0,23*	0,08
Самозвинувачення	-0,07	0,24*	0,45**	0,30*	0,20*
Розв'язання проблеми	0,04	0,16	0,45**	0,24*	0,36**
Поведінкова розрядка	-0,10	0,21*	0,42**	0,20*	0,27*
Відстороненість	-0,05	-0,17	0,19	-0,24*	-0,34**
Аналіз проблеми	-0,13	0,27*	0,35**	0,33**	0,44**

Примітка. * – кореляція достовірна при $p \leq 0,05$;

** – кореляція достовірна при $p \leq 0,001$.

себе в разі виникнення проблемної ситуації. У справедливому світі особистість заслуговує на все погане, що з нею трапляється. Також віра в справедливість світу корелює з більшим використанням поведінкової розрядки. Це може бути пов'язано з тим, що особистість своїми вчинками намагається «заслужити» розв'язання проблеми. Віра в справедливість пов'язана з використанням аналізу проблеми як стратегії подолання. Можна стверджувати, що впевненість у справедливості світу приводить до того, що особистість значні сили й ресурси докладає на встановлення причин проблеми.

Переконання про контроль позитивно пов'язано з усіма способами подолання, окрім відстороненості. Отже, чим більше особистість переконана у власному контролі, тим частіше вона застосовує майже всі копінг-стратегії. Впевненість у контролі пов'язана з фокусуванням на позитиві, оскільки така особистість буде намагатися знайти в стресових ситуаціях хоча б щось позитивне. Переконання про контроль також пов'язані з прийняттям бажаного за дійсне. Зокрема, особистість може бути хибно переконана в тому, що вона контролює ситуацію, що зменшує рівень стресу. Також переконання про контроль позитивно пов'язане з пошуком підтримки. Так, особистість, що переконана в контролі, буде намагатися активно розв'язати проблему шляхом допомоги інших. Переконання про контроль корелює із самозвинуваченням. Якщо особистість впевнена, що вона контролює все, що з нею відбувається, виникнення проблеми також є її відповідальністю. Переконання про контроль пов'язане зі шкалою «Розв'язання проблем». Якщо особистість переконана у власному контролі, вона буде докладати більше зусиль для розв'язання проблеми. Також переконання про контроль пов'язане із застосуванням поведінкової розрядки. Особистість, що впевнена у власному контролі, буде виконувати активні дії, щоб мати ілюзію продуктивної активності. Переконання про контроль приводить до більшого використання аналізу проблеми. Особистість, яка контролює власне життя, часто аналізує проблему й шукає причини, які призвели до її появи.

Показано взаємозв'язок між шкалою «Образ Я» та способами подолання. Установлено, що переконання про цінність власного Я пов'язане із частішим використанням фокусування на позитиві. Також таке переконання корелює з пошуком соціальної підтримки. Якщо індивід переконаний у тому, що він гідний допомоги, такий індивід частіше шукає підтримки оточення. Також установлено, що позитивний образ Я пов'язаний із самозвинуваченням. Така особистість має тенденцію звинувачувати себе в разі виник-

нення проблем. Переконаність у цінності власного Я також пов'язана зі стратегією розв'язання проблем. Особистість, яка переконана у власній цінності, більш схильна до активних дій для розв'язання проблеми. Також шкала «Образ Я» пов'язана з використанням поведінкової розрядки. Так, позитивні уявлення про себе приводять до більш активного способу життя. Установлено негативну кореляцію між образом Я та відстороненістю. Чим більше особистість переконана у своїй цінності, тим рідше вона відсторонюється від проблем. Переконаність у цінності власного Я позитивно пов'язана зі шкалою «Аналіз проблеми». Особистість, яка переконана у власній цінності, більш схильна до аналізу причин проблеми й пошуку способів покращення ситуації. Так, у цілому, позитивний образ Я приводить до більшого використання всіх стратегій подолання, окрім відстороненості.

Також оцінено зв'язок шкали «Вдача» з використанням стратегій подолання. Установлено, що вдача негативно корелює зі шкалою «Прийняття бажаного за дійсне». Особистість, що переконана у власній удачливості, рідше застосовує заперечення та ігнорування проблеми. Також ця шкала корелює зі шкалою «Самозвинувачення». Чим більше особистість переконана у власній удачливості, тим частіше вона звинувачує себе у виникненні труднощів. Переконаність індивіда у власній удачливості позитивно пов'язана з розв'язанням проблеми. Ймовірно, така особистість чинить активні дії для покращення ситуації, сподіваючись, що їй пощастить. «Вдача» позитивно пов'язана з поведінковою розрядкою. Так, особистість, що впевнена у власній вдачі, більш схильна до активності, навіть якщо така активність не приводить до розв'язання проблеми. Віра індивіда у власну удачливість негативно пов'язана з відстороненістю. Особистість, що переконана в тому, що вона удачлива, рідше ігнорує проблеми, оскільки впевнена в щасливому вирішенні ситуації. Шкала «Вдача» позитивно корелює зі шкалою «Аналіз проблеми». Так, впевненість особистості у власній удачливості приводить до частішого аналізу ситуації та пошуку способів подолання проблеми. У цілому встановлено, що переконаність особистості у власній удачливості негативно впливає на використання прийняття бажаного за дійсне й відстороненості й позитивно пов'язане із самозвинуваченням, розв'язанням проблеми, поведінковою розрядкою та аналізом проблеми. Базисні переконання особистості впливали на рівень використання копінг-механізмів.

Таким чином, у роботі визначено базисні переконання стосовно навколишнього світу й власного Я особистостей за п'ятьма шкалами опитувальника Янова-Бульмана: «Добро-

зичливість навколишнього світу», «Справедливість», «Переконання про контроль», «Образ Я» та «Вдача». Показано, що переконання про доброзичливість навколишнього світу були достовірно нижчими за стандартне середнє, а переконання про контроль, позитивний образ Я та удачливість були достовірно вищими за стандартне середнє. Також встановлено вплив цих переконань на відчуття безпеки особистості. Так, показано, що переконання в доброзичливості світу й позитивний образ Я не впливають на значущість факторів безпеки. Разом із тим упевненість у справедливості світу збільшує важливість свободи, відповідальності, контролю, здоров'я та підтримки. Також впевненість у власному контролі пов'язана з більшою значущістю свободи, здоров'я та підтримки. Переконання про власну вдачу збільшує значущість свободи, соціальної безпеки, самоконтролю, здоров'я та підтримки для відчуття безпеки. Установлено, як базисні переконання впливають на вибір стратегій подолання стресу. Показано, що впевненість у справедливості світу, удачливості, контролі й позитивний образ Я приводять до частішого застосування різноманітних копінг-стратегій, а саме аналізу й розв'язання проблеми, пошуку підтримки, поведінкової розрядки, самозвинувачення та фокусування на позитиві. Разом із тим ці базисні переконання знижали застосування відстороненості й прийняття бажаного за дійсне.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кошелева Н.Н. Корреляционный анализ и его применение для подсчета ранговой корреляции Спирмена. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*. 2012. Т. 5. С. 23–26.
2. Леньков С.Л., Рубцова Н.Е. Статистические методы в психологии. Учебник и практикум для бакалавриата, специалитета и магистратуры. 3-е изд., испр. и доп. Москва : Litres, 2021. 311 с.
3. Разработка опросника субъективных представлений о безопасности / Н.А. Лызь и др. *Прикладная психология и психоанализ*. 2015. Т. 1. URL: <https://www.ppip.idnk.ru/index.php/2011-02-24-13-44-24/9-2011-02-24-12-27-14/-3-2011/625-2011-09-28-06-11-46#linkс> (дата звернення: 15.04.2021).
4. Падун М.А., Котельникова А.В. Модификация методики исследования базисных убеждений личности Р. Янофф-Бульман. *Психологический журнал*. 2008. Т. 29. №. 4. С. 98–106.
5. Родіна Н.В. Опитувальник WOCQ в адаптації С.І. Хаїрової. Психометричний аналіз і альтернативна факторна модель. *Актуальні проблеми психології*. 2010. Т. 12. № 10. С. 340–350.
6. Родіна Н.В. Психологія копінг-поведінки: системне моделювання : монографія. Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2011. 364 с.
7. Родіна Н.В. Розвиток копінгу на протязі життєвого шляху особистості. *Вісник Одеського національного університету*. 2014. Т. 19. № 31. С. 279–289.
8. Хаирова С. И. К созданию адаптированного варианта методики WOCQ (ways of coping questionnaire). *Практична психологія та соціальна робота*. 2003. Т. 1. С. 9–16.
9. The handbook of stress and health: A guide to research and practice / Eds. C. Cooper, J.C. Quick. John Wiley & Sons, 2017. 728 p.
10. Lazarus R.S. Folkman S. Stress, appraisal and coping. New-York : Springer Publishing House, 1984. 456 p.
11. Trauma, world assumptions, and coping resources among youthful offenders: social work, mental health, and criminal justice implications / T. Maschi et al. *Child and Adolescent Social Work Journal*. 2010. Т. 27. №. 6. P. 377–393.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО «Я» СТУДЕНТІВ У СИТУАЦІЯХ КРИЗИ ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE SOCIAL "SELF" OF STUDENTS IN SITUATIONS OF CRISIS OF VOCATIONAL TRAINING

У статті теоретично та емпірично виділено психологічні особливості розвитку соціального «Я» студентів під час проходження нормативних криз професійного навчання у вищому навчальному закладі (ВНЗ). Визначено поняття і сутність соціального «Я» в рамках розуміння його як складника «Я-концепції». Остання має соціальний характер та виступає водночас як передумова й наслідок соціального життя, соціальної взаємодії, визначається соціальним досвідом. Розвиток соціального «Я» студентської молоді відбувається завдяки механізму соціалізації в умовах навчально-професійної діяльності, соціальної взаємодії студентської групи і професійної спільноти, критичному осмисленню проблемно-конфліктної ситуації і власного «Я» в умовах подолання протиріч.

Важливими факторами розвитку соціального «Я» виступають кризові періоди навчання у вузі. Криза засвідчує наявність суттєвих проблем особистісного та професійного становлення, однак стає стимулом для саморозвитку, активізує та збагачує психологічні ресурси студентів щодо подолання ними складних життєвих ситуацій.

Визначено, що студенти під час навчання у ВНЗ проходять три основні кризи професійного становлення: перша криза (1 курс навчання) пов'язана із професійним вибором і професійною адаптацією, друга криза (2–3 курс) – формування професійної свідомості, третя криза (4 курс) передбачає формування професійної ідентичності. Як показники дослідження психологічних особливостей розвитку соціального «Я» в ситуаціях нормативних криз професійного навчання виділено: особливості когнітивної складності соціальної і соціально-психологічної ідентичності; рівень розвитку соціального «Я» як ступінь узгодженості і несуперечливості «Реального Я» і «Дзеркального «Я»»; особливості професійних установок студентів; 4) особливості смисложиттєвих орієнтацій студентської молоді.

***Ключові слова:** студентська молодь, кризи професійного навчання, «Я-концепція», соціальне «Я», професійне «Я», соціальна іден-*

тичність, професійні установки, смисложиттєві орієнтації.

The article theoretically and empirically highlights the psychological features of the development of social "Self" of students during the normative crises of vocational training in higher education (university).

The concept and essence of the social "Self" within the framework of understanding it as a component of the "Self-concept" are defined. The latter has a social character and acts both as a prerequisite and consequence of social life, social interaction, is determined by social experience.

The development of the social "Self" of student youth is due to the mechanism of socialization in educational and professional activities, social interaction of the student group and the professional community, critical understanding of the problem-conflict situation and their own "Self" in overcoming contradictions.

Crisis periods of higher education are important factors in the development of the social "Self". The crisis testifies to the existence of significant problems of personal and professional development, but becomes an incentive for self-development, activates and enriches the psychological resources of students to overcome difficult life situations.

It is determined that students during their studies at the university go through three main crises of professional development: the first crisis (1 year of study) is associated with professional choice and professional adaptation, the second crisis (2–3 year) – the formation of professional consciousness, the third crisis (4 course) involves the formation of professional identity. As indicators of research of psychological features of development of social "Self" in situations of normative crises of professional training are allocated: features of cognitive complexity of social and social and psychological identity; the level of development of the social "Self" as the degree of coherence and consistency of the "Real Self" and the "Mirror"; features of professional attitudes of students; 4) features of meaningful life orientations of student youth.

***Key words:** student youth, crises of professional training, "Self-concept", social "Self", professional "Self", social identity, professional attitudes, meaningful life orientations.*

УДК 159.923.2
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.16>

Серга Т.О.

к.соціол.н., доцент,
доцент кафедри соціальної роботи та психології
Національний університет
«Запорізька політехніка»

Смолякова Л.Ю.

викладач кафедри соціальної роботи та психології
Національний університет
«Запорізька політехніка»

У сучасному науковому дискурсі особливого значення набуває соціальний характер «Я-концепції», яка виступає водночас як передумова й наслідок соціального життя, соціальної взаємодії, що визначається соціальним досвідом. Особливої уваги в науковому і практичному плані заслуговує проблема розвитку соціального «Я» в віковий період ранньої дорослості і професійного навчання. Розвиток соціального «Я» студентської молоді відбувається завдяки механізму соціалізації в умовах навчально-професійної діяльності, соціальної взаємодії студентської групи і професійно-

ної спільноти, критичному осмисленню проблемно-конфліктної ситуації і власного «Я» в умовах подолання протиріч і когнітивного дисонансу в періодах нормативних криз навчання у вузі.

Предметом дослідження сучасних вечних виступають вікові і соціальні особливості процесу формування і розвитку «Я-концепції» (Р. Бернс, К. Роджерс, А. Маслоу, Р. Мей, В. Франкл, Г. Саллівен, Ч. Кулі, Дж. Мід, А. Петровський, М. Ярошевський, В. Столін, І. Семенов, С. Степанов та інші). Зокрема, відзначається важливість періоду ранньої

дорослості в розвитку соціального «Я». Так, механізми розвитку соціального аспекту «Я-концепції» описані в працях І. Кона, І. Семінова, М. Кузіної, Ч. Кулі, Дж. Міда, Дж. Хансена. Питання розвитку «Я-концепції» студентів вузів розглядаються в педагогічних і психологічних дослідженнях П. Балзі, Дж. Ірвінга, Дж. Стівенсона, М. Гінзбурга, О. Прокоф'євої, Г. Орлової, А. Реан, Е. Зеєр, Ю. Поваренкова та інших.

Мета дослідження – виділити психологічні особливості розвитку соціального «Я» студентів під час проходження нормативних криз професійного навчання у вищому навчальному закладі (ВНЗ).

Визначення поняття і сутності соціального «Я» можливе в рамках розуміння його як складника «Я-концепції». В сучасній психологічній науці немає єдиного трактування поняття «Я-концепція» і уявлень про структуру цього феномену. Наприклад, К. Роджерс вважав, що «Я-концепція» – це «організована і доступна усвідомленню структура уявлень про себе, яка включає уявлення про власні характеристики і можливості, уявлення про себе по відношенню до інших і оточуючого середовища, ціннісні характеристики, засновані на особистісному досвіді, цілі та ідеали, що мають позитивне або негативне значення» [20, с. 136].

По-іншому трактує «Я-концепцію» Д. Стейнс. На його думку, «Я-концепція» представлена в свідомості як система уявлень, образів і оцінок, які стосуються самого індивіда. Вона включає оцінюючі уявлення, що виникають у результаті реакцій індивіда на самого себе, а також уявлень про те, який він має вигляд в очах інших людей. На основі останніх формулюється й уявлення про те, яким би він хотів бути і як він повинен себе поводити [21, с. 84]. Дж. Хансен і П. Мейнард визначають «Я-концепцію» як «сукупність уявлень про себе, що вміщує почуття, переконання і ставлення індивіда до себе» [19, с. 41].

На думку І. Андрійчук, «Я-концепція» виступає як відносно стабільна і усвідомлена система уявлень індивіда про себе, на основі якої він будує взаємодію з іншими людьми і ставиться до себе [1]. М. Кузіна в своїх дослідженнях розрізняє поняття «Я-концепція», «образ Я» і «самосвідомість», розглядаючи «Я-концепцію» як підсумковий продукт самосвідомості, а «образ Я» – як когнітивний складник «Я-концепції» [7, с. 23].

Аналіз визначень «Я-концепції» різними авторами дозволив зробити висновок, що більшість дослідників згодні в тому, що «Я-концепція» виступає як ядро особистості. Вона суб'єктивна, багатоаспектна, організована і структурована, відносно стійка і формується в процесі соціальної взаємодії. Загалом можна виділити такі суттєві аспекти «Я-концепції»:

1) «Я-концепція» як засіб забезпечення внутрішньої узгодженості особистості (як система уявлень, суджень, переконань і оцінок індивіда про самого себе); 2) «Я-концепція» як інтерпретація особистісного і соціального досвіду; 3) «Я-концепція» як сукупність очікувань у процесі соціальної взаємодії.

Особливого значення в нашому дослідженні має соціальний характер «Я-концепції», яка виступає водночас як передумова й наслідок соціального життя, соціальної взаємодії, що визначається соціальним досвідом. В цьому аспекті, наприклад, Ч. Кулі застосовує термін «Дзеркальне Я», яке він розуміє як соціальний аспект уявлень людини про себе, що формується з різними «іншими» на основі оцінок та очікувань «іншого». Ч. Кулі стверджує, що уявлення індивіда про те, як його оцінюють інші, надають зворотній зв'язок для самооцінки і суттєво впливають на його «Я-концепцію» і поведінку [17]. Дж. Мід, підтримуючи концепцію «Дзеркального Я» Ч. Кулі, зазначає, що становлення людського «Я» як цілісного психічного явища виступає як розгорнутий «усередині» індивіда соціальний процес, в межах якого виникають «Я-як-суб'єкт» і «Я-як-об'єкт» [9]. Підкреслює соціальний аспект формування «Я-концепції» і Р. Бернс, яку він розуміє як сукупність установок особистості, що спрямована на саму себе [3, с. 334]. Отже, соціальне «Я» представляє собою сукупність засвоєних суспільних цінностей, ідентичностей, установок і соціальних ролей.

Таким чином, соціальне «Я» в структурі «Я-концепції», з одного боку, представлене як система усвідомлюваних особистістю ідентифікацій, соціальних ролей, установок і цінностей, що виконує адаптивну та інтерпретативну функції в процесі соціальної взаємодії, а з іншого – це сукупність уявлень про себе, отриманих через досвід та інтерпретацію впливу оточуючого середовища, тобто оцінки значимих інших соціального образу «Я».

Особливого значення в контексті предмета цього дослідження набуває розвиток соціального «Я» студентів у процесі професійного навчання. Як зазначає О. Прокоф'єва, процес формування «Я-соціального» у студентської молоді – це складний системний процес, що характеризується взаємодією процесів особистісного розвитку, професіоналізації, соціалізації, міжособистісної комунікації та професійної взаємодії [14, с. 460]. Отже, розвиток соціального «Я» студентської молоді пов'язаний насамперед із навчальною діяльністю.

У цьому аспекті в психології виділяють учбово-професійну і професійну «Я-концепцію». Так, Г. Орлова під учбово-професійною «Я-концепцією» розуміє сукупність уявлень студента про себе як про професіонала в майбутньому, який усвідомлюється,

актуалізується і розвивається у зв'язку з отриманням професії і професійним саморозвитком в учбово-професійній діяльності, в якій процеси усвідомлення професійної діяльності і себе як майбутнього фахівця відбуваються одночасно, і в точці їх зустрічі професійно-особистісна позиція як ціннісно-смысловое утворення стає не тільки основою, але й джерелом професійного саморозвитку особистості під впливом об'єктивних або суб'єктивних чинників [12]. Поняття професійної «Я-концепції» особистості ввів А. Реан, який виділив реальну й ідеальну «Я-концепції», де перша являє собою уявлення особистості про саму себе як про професіонала, який є насправді, а ідеальна професійна «Я-концепція» являє собою професійні надії і мрії особистості. Зазвичай реальна і ідеальна професійні «Я-концепції» розрізняються, що призводить до професійно-особистісного самовдосконалення особистості та її прагнення до навчання, придбання спеціальних знань [15, с. 416]. Отже, професійне «Я» в період навчання у вузі включає уявлення про себе як про члена професійного співтовариства, кваліфікованого носія професійних знань, вмінь та навичок, агента професійної культури, який володіє професійно-значимими якостями. Ми не виділяємо професійне «Я» як окрему модальність «Я-концепції» студентів, але пов'язуємо його із особливостями розвитку соціального «Я» студентської молоді, яке впливає на формування соціальної і професійної ідентичності, оцінку себе як майбутнього професіонала і ставлення до власних успіхів і невдач.

Важливими факторами розвитку соціального «Я» виступають кризові періоди навчання у вузі. Криза засвідчує наявність суттєвих проблем особистісного та професійного становлення, однак стає стимулом для саморозвитку, активізує та збагачує психологічні ресурси студентів щодо подолання ними складних життєвих ситуацій.

Відповідно до типології криз Е. Зеєра кризи професійного становлення є різновидом нормативних вікових криз. Він виокремлює єдину кризу, що супроводжує фахове навчання, –

кризу професійного вибору. Її спричинює ревізія успішності професійного вибору та супроводжує розчарування студента в обраній професії, що чітко проявляється на першому та останньому роках фахового навчання. Ця криза долається зміною навчальної мотивації на соціально-професійну та зростанням професійної спрямованості навчальних дисциплін [5, с. 218].

На думку Ю. Поваренкова, в процесі фахової підготовки особистість переживає такі кризи професійного навчання: 1) криза 1–2-го курсу – усвідомлення і прийняття студентами нової соціальної ситуації розвитку. Ця криза долається через формування академічної форми навчання; 2) криза 4-го курсу – проходження педагогічної практики як перевірка професійної компетентності і спроможності. Ця криза долається через формування професійно-педагогічної діяльності. Обидві кризи психолог визначає як адаптаційні за сутністю [13, с. 92].

Становлення професійного «Я» як різновиду соціального «Я» проходить три основні етапи (див. таблицю 1) [2, с. 61].

Як показники дослідження психологічних особливостей розвитку соціального «Я» в ситуаціях нормативних криз професійного навчання нами було виділено: 1) особливості когнітивної складності соціальної і соціально-психологічної ідентичності студентів; 2) рівень розвитку соціального «Я» як ступінь узгодженості і несуперечливості «Реального Я» і «Дзеркального Я» (у контексті теорії символічного інтеракціонізму і поняття «узагальненого іншого»); 3) особливості професійних установок студентів як соціальні установки, які являють собою систему орієнтацій суб'єкта професійного розвитку на соціальні потреби по присвоєнню професійної діяльності, психологічна готовність до вирішення специфічно-вікових задач входження в світ професії; 4) особливості смисложиттєвих орієнтацій студентської молоді.

Для виявлення психологічних особливостей розвитку соціального «Я» студентів під час проходження криз професійного навчання

Таблиця 1

Основні етапи становлення професійного «Я»

Курс	Етап	Криза	Новоутворення
I-II	Професійна адаптація	Освоєння спеціальності	Адаптованість до навчання у ВНЗ
III-IV	Професійна свідомість	Експектація (розчарування)	Рефлексивність, відносна сформованість професійної Я-концепції
IV-V	Професійна ідентичність	Готовність до професійної діяльності	Професійна ідентичність

було проведено психодіагностичне дослідження серед студентів спеціальності «соціальна робота» ВНЗ м. Запоріжжя – n=80 опитаних (1 курс – 20 опитаних, 2 курс – 20 опитаних, 3 курс – 20 опитаних, 4 курс – 20 опитаних).

Діагностичний інструментарій включав такі методики: 1) «Тест двадцяти тверджень на самоставлення», розроблений М. Куном і Т. Макпартлендом [11]; 2) «Q-сортування тенденцій поведінки в групі», розроблений для вивчення уявлень про себе В. Стефансоном в 1958 році [16]; 3) «Шкала зрілості професійних установок» (Дж. О. Крайтс) у модифікації І. Кондакова [18]; 4) «Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО)», що є адаптованою Д. Леонтьєвим версією тесту «Ціль життя» Д. Крамбо і Л. Махоліка [8].

Особливості соціальної ідентичності студентів слід розглядати через поняття ідентифікації особистості. Більшість визначень поняття «ідентифікація» свідчать про те, що під ним здебільшого розуміють механізм міжособистісної регуляції поведінки індивідів у процесі спілкування і взаємодії, що сприяє формуванню соціального «Я» як суб'єкта соціальної взаємодії. На рівні соціального «Я» як складника «Я-концепції» процес ідентифікації підпорядкований потребі в приналежності людини до спільноти, до визнання цієї спільноти. «Я-образ» на цьому рівні характеризується системою соціальних ідентичностей. Соціальні психологи Х. Тейджфел і Дж. Тернер визначили соціальну ідентичність як «ті аспекти образу Я» людини, які виникають з соціальних категорій, до яких він відчуває свою приналежність» [10]. Н. Іванова привела схему категоризації Дж. Тернера, згідно з якою: 1) суперординатний – вищий рівень визначення себе як частини широкої спільноти, що підпорядковує практично всі відомі групи [6, с. 21–22]; 2) проміжний (середній) – визначення себе в термінах групової приналежності, наприклад, професійної; 3) субординатний, визначення себе в індивідуальних, особистісних якостях як унікального індивіда. Таким чином, ідентифікація як процес формування і розвитку соціального «Я» спрямований на визначення соціального «Я-образу» через засвоєння соціальних

ролей, соціальних статусів і соціальних норм, тобто формування соціальної ідентичності як складника соціального «Я».

Особливості когнітивної складності соціальної і соціально-психологічної ідентичності студентів було досліджено за допомогою методики «Тест двадцяти тверджень на самоставлення», розробленої М. Куном і Т. Макпартлендом. Автори методики під час роботи з тестом виділяли чотири основні категорії класифікації – А, В, С, D, перші з яких включають «об'єктивні» самовизначення, а дві останні – «суб'єктивні» самовизначення, які описують особливості розвитку соціальної та его-ідентичності. В таблиці 2 представлено результати залежно від курсу навчання.

Соціальна ідентичність представлена суб'єктивними ідентифікаціями за психологічними особливостями опитаних – 82% складають суб'єктивні визначення самоставлення і самоатрибуції якостей і рис. Лише 7,75% відповідей стосуються самовизначення себе як суб'єкта соціальної взаємодії, яка виступає умовою формування позитивної «Я-концепції», соціального «Я» як його складника, і особистості загалом. Залежно від курсу навчання студентів можна відзначити зростання соціальних ідентифікацій (з 1,25% на першому курсі і 16% на четвертому) і зниження суб'єктивних, атрибуційних явлень про власне «Я» (з 91% на першому курсі і 66% на четвертому), що свідчить про зростання рівня рефлексивності серед студентської молоді.

Іншим показником розвитку соціального «Я» є ступінь узгодженості і несуперечливості «Реального Я» і «Дзеркального Я» (в контексті теорії символічного інтеракціонізму і поняття «узагальненого іншого»). Цей показник було вивчено за допомогою методики «Q-сортування тенденцій поведінки в групі», розроблений для вивчення уявлень про себе В. Стефансоном в 1958 році. Його результати (коефіцієнти кореляції між «Реальним Я» і «Дзеркальним Я») відображають рівень розвитку соціального «Я» опитаних. У контексті нашого дослідження високий рівень несуперечливості «Реального Я» і «Дзеркального Я» (коефіцієнт кореляції $r=0,71-1$), умовно оціне-

Таблиця 2

Залежність навантаження категорій самоідентифікації від курсу навчання

Курс навчання	А категорія: індивід як фізичний об'єкт	В категорія: індивід як соціальний об'єкт і суб'єкт	С категорія: суб'єктивні самоідентифікації	D категорія: суб'єктивні самовизначення, які іррелевантні по відношенню до соціальної поведінки
1 курс	5,25%	1,25%	91,00%	2,50%
2 курс	4,00%	3,75%	89,00%	3,25%
3 курс	6,50%	10,00%	81,75%	1,75%
4 курс	9,25%	16,00%	66,00%	8,75%
В цілому	6,25%	7,75%	81,94%	4,6%

Рис. 1. Особливості рівня розвитку соціального «Я» (ступінь несуперечливості «Реального Я» і «Дзеркального Я») залежно від курсу навчання опитаних

ний нами в 3 бали, відповідає високому рівню розвитку соціального «Я»; середній рівень несуперечливості «Реального Я» і «Дзеркального Я» (коефіцієнт кореляції $r=0,51-0,7$), умовно оцінений нами в 2 бали відповідає середньому рівню розвитку соціального «Я»; низький рівень несуперечливості «Реального Я» і «Дзеркального Я» (коефіцієнт кореляції $r \leq 0,5$), умовно оцінений нами в 1 бал, відповідає низькому рівню розвитку соціального «Я» (рис. 1).

Загалом по вибірці результати такі: результати, що відповідають високому рівню розвитку соціального «Я» (високий рівень несуперечливості «Реального Я» і «Дзеркального Я»), мають 59% (47 студентів) опитаних, середній рівень – 14% (11 студентів) і низький рівень – 27% (22% студентів), що загалом свідчить про рівень вище середнього несуперечливості «Реального Я» і «Дзеркального Я». Деякі відмінності виявлено на різних курсах навчання: найбільш низький рівень несуперечливості «Реального Я» і «Дзеркального Я» у студентів 3 курсу – 70% опитаних (14 студентів).

Особливості професійних установок студентів було досліджено за допомогою методики «Шкала зрілості професійних установок» (Дж. О. Крайтс) у модифікації І. Кондакова. Ця методика спрямована на виявлення індивідуально-психологічних особливостей, що визначають процесуальну сторону професійного вибору. Результати представлено в таблиці 3.

Порівняльний аналіз середніх показників дозволив виявити деякі особливості в динаміці індивідуально-психологічних особливостей професійного вибору під час проходження нормативних криз професійного навчання. Так, за шкалою «Нерішучість професійного вибору» найбільший середній показник виявлено у студентів 3 курсу, що відповідає етапу становлення професійної свідомості і кризи

розчарування у професії. Раціональність у професійному виборі зростає з першого по четвертий курс, причому спостерігається оптимістичне ставлення до власного професійного майбутнього (хоча є деяке зниження показників на 3 курсі). Залежність у професійному виборі більшою мірою проявлена в студентів молодших курсів, старшокурсники ж демонструють більшу незалежність та автономію прийняття рішень.

Розглядаючи особливості смисложиттєвих орієнтацій студентів в період навчання у ВНЗ, слід звернутися до концепції М. Гінзбурга про життєве поле особистості, в якому автор виділяє психологічне минуле, теперішнє і майбутнє, що з психологічної точки зору існують як досвід (як підсумок реалізації вікових задач), як дієвість (саморозвиток, самопізнання) і як проєкт (забезпечення смислової та часової перспективи) [4]. Іншими словами, відношення індивіда до власного психологічного минулого, теперішнього і майбутнього виступають як смисложиттєві орієнтації, що представлені як результативність життя або задоволеність самореалізацією, емоційна насиченість життя і наявність або відсутність життєвих цілей і планів та відношення індивіда до можливості самостійного здійснення життєвого вибору і впливу на хід власного життя – локус контролю «Я» і локус контролю життя. З цього приводу особливості динаміки смисложиттєвих орієнтацій студентів під час навчання у ВНЗ виявлено за допомогою методики «Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО)», що складається з загального показника усвідомленості життя (УЖ) та п'ятьох шкал, які відображають три конкретні смисложиттєві орієнтації і два аспекти локусу контролю: ціль життя, процес життя, результативність життя, локус контролю «Я» і локус контролю життя (таблиця 4).

Таблиця 3

Індивідуально-психологічні особливості професійного вибору студентів різних курсів навчання (порівняльний аналіз середніх показників, \bar{d})

Професійні установки	1 курс	2 курс	3 курс	4 курс
Нерішучість професійного вибору	2,0	2,0	2,2	1,8
Раціоналізм професійного вибору	5,2	4,9	5,4	5,7
Оптимізм щодо професійного майбутнього	5,2	5,1	5,0	5,4
Висока самооцінка	5,7	5,4	5,2	5,6
Залежність у професійному виборі	4,0	3,9	3,7	3,4

Таблиця 4

Особливості смисложиттєвих орієнтацій студентів залежно від курсу навчання

	1 курс	2 курс	3 курс	4 курс	Середні значення за методикою
Ціль в житті	29,32	29,12	28,67	30,76	31,14
Процес життя	31,24	30,87	29,85	30,80	29,95
Результат	24,23	24,87	24,44	25,25	24,38
Локус контролю «Я»	19,45	19,75	18,76	20,88	19,86
Локус контролю життя	28,56	28,88	29,96	29,61	29,42
Загальний показник УЖ	98,34	98,67	98,03	98,98	99,43

Показники середніх значень за даними дослідження наближаються до стандартних середніх показників за оригінальною методикою. Смисложиттєві орієнтації студентів характеризуються тенденцією до емоційного, наповненого сенсом сприйняття життя і довколишнього світу, задоволеністю самореалізацією, вони схильні до інтернального полюсу контролю «Я», усвідомлюючи свободу вибору в житті. Зосередження на процесі життя пов'язано з орієнтацією на пізнання світу, розвиток, комунікацію, усвідомлення цілей із спрямованістю на успіх. Самореалізація особистості, професійне становлення, орієнтація на успіх, незалежність, відповідальність за своє життя – цінності постіндустріального суспільства, які впливають на формування смисложиттєвих орієнтацій студентської молоді.

Показник за параметром «Локус контролю «Я»» свідчить про достатньо високий рівень інтерналізації власної поведінки студентів, про сформовані уявлення про себе як сильну особистість, яка має достатню свободу вибору, щоб побудувати своє життя відповідно до своїх цілей, планів та уявлень про її смисл. Однак існує тенденція до зниження показника за параметром «Локус контролю життя», що саме пов'язано з проявами кризи ідентичності і ціннісного конфлікту цього вікового періоду. Так, з одного боку, студенти схильються до уявлень про себе як людини, що спирається на внутрішні фактори і потенційні можливості власної особистості в досягненні мети, реалізації планів, конфліктних ситуаціях. З іншого боку, збільшення тенденції до песимістичного, фаталіс-

тичного екзистенційного сприйняття дійсності призводить до посилення невизначеної життєвої позиції, а низький рівень осмисленості життя характеризує слабкий рівень усвідомленості як власних ціннісно-смислових орієнтирів, так і когнітивної складності образу світу в груповій свідомості студентів.

Теоретичний аналіз і результати діагностичного дослідження дозволили зробити такі висновки.

1. Визначено, що студенти під час навчання у ВНЗ проходять три основні кризи професійного становлення: перша криза (1 курс навчання) пов'язана із професійним вибором і професійною адаптацією, тобто усвідомленням і прийняттям студентами нової соціальної ситуації розвитку, новоутворенням якої є соціально-психологічна адаптованість до навчання; друга криза (2–3 курс) – формування професійної свідомості, що супроводжується розчаруванням в професійному виборі, а новоутворенням в розвитку соціального «Я» є рефлексивність, відносна сформованість професійної «Я-концепції»; третя криза (4 курс) передбачає перевірку професійної компетентності і спроможності, оцінку готовності до професійної діяльності, формування професійної ідентичності.

2. Виділено психологічні особливості розвитку соціального «Я» в періоди нормативних криз навчання: 1) перша криза – в структурі когнітивної складності соціальної ідентичності студентів переважають індивідуально-психологічні ідентифікації (его-ідентичність); високий ступінь несуперечливості «Реального Я» і «Дзеркального

Я» – вище середнього рівень розвитку соціального «Я»; високий показник залежності у професійному виборі і висока самооцінка; смисложиттєві орієнтації представлені емоційною насиченістю життя як процесом, високий показник інтернальності; 2) друга криза – в структурі соціальної ідентичності зростає тенденція до збільшення оцінювання себе як соціального об'єкта і суб'єкта; низький ступінь несуперечливості «Реального Я» і «Дзеркального Я» – низький рівень розвитку соціального «Я»; дещо песимістичне ставлення до власного професійного майбутнього і когнітивний дисонанс щодо професійного вибору; смисложиттєві орієнтації представлені зниженням переживання життя як процесу і збільшенням екстернального локусу контролю; 3) третя криза – в структурі когнітивної складності ідентичності студентів значно збільшується вага власне соціальних ідентичностей і зменшується его-ідентичність; високий ступінь несуперечливості «Реального Я» і «Дзеркального Я» – вище середнього рівень розвитку соціального «Я»; високий показник незалежності і раціоналізму у професійному виборі і автономії прийняття рішень; смисложиттєві орієнтації представлені тенденцією до емоційного, наповненого сенсом сприйняття життя і доколишнього світу, задоволеністю самореалізацією, інтернальним полюсом контролю «Я», усвідомленням свободи вибору в житті.

Перспективним напрямом подальших досліджень є вивчення соціально-психологічних особливостей професійної відповідальності в контексті розвитку і становлення професійного «Я».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрійчук І.П. Формування позитивної Я-концепції особистості майбутніх практичних психологів у процесі професійної підготовки: автореферат дис... канд. психол. наук. / Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2003. 23с.
2. Афанасьєва Т.О. Особливості дослідження професійного розвитку майбутнього психолога. *Теорія і практика сучасної психології*. 2012. Вип. 5. С. 60–62.
3. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание; пер. с англ. Михаил Гнедовский, Марина Ковальчук; общ. ред. В.Я. Пилиповского. Москва: Прогресс, 1986. 422 с.
4. Гинзбург М.Р. Психологическое содержание личностного самоопределения. *Вопросы психологии*. 1994. №3. С. 46-65.
5. Зеер Э.Ф. Психология профессий. Москва: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. 336 с.
6. Иванова Н.Л. Проблема психологического анализа социальной идентичности. *Психология. Журнал Высшей школы экономики*. 2006. Т. 3. № 4. С. 14–38.
7. Кузина М.В. Развитие Я-концепции студентов в процессе обучения иностранным языкам в вузе: дис. кандидата пед наук. Рязань, 2015. 266 с.
8. Леонтьев Д.А. Тест смысложизненных ориентаций. Москва: Смысл, 2000. 18 с.
9. Мид Дж. Г. Интернализированные другие и самость. Американская социологическая мысль: Тексты / под ред. В.И. Добренкова. Москва: Изд-во МГУ, 1994. С. 224–227.
10. Микляева А.В., Румянцева П.В. Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы формирования: Монография. СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2008. 118 с. URL: http://www.humanpsy.ru/miklyaeva/soc_ident_02.
11. Назарчук Е.Я. Тест двадцати ответов: какую идентичность мы измеряем? Социальная идентификация личности / отв. ред. В.А. Ядов. Москва, 1994. Т. 2: Кн. 2. С. 160–177.
12. Орлова Г.В. Развитие учебно-профессиональной Я-концепции студента. Воронеж: Изд.-полиграф. центр Воронеж. гос. ун-та, 2012. 82 с.
13. Поваренков Ю.П. Психологический анализ профессионального становления учителя на стадии обучения в педагогическом вузе. *Вестник Башкирского университета*. 2006. № 3. С. 192–200.
14. Прокоф'єва О.О., Мартинок А.Г. Формування субсфери Я-соціально у юнацькому віці засобами гештальт-терапії. *Проблеми сучасної психології*. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2015. Вип. 27. С. 460-470.
15. Реан А.А. Психология личности: Социализация, поведение, общение. Санкт-Петербург, прайм-ЕВРОЗНАК; Москва: ОЛМА-Пресс, 2004. 716 с.
16. Столяренко Л.Д. Основы психологии: Практикум. Ростов н/Д, 2006. 704 с.
17. Тейлор Ш., Пилло Л., Сирс Д. Социальная психология. Санкт-Петербург: Питер, 2004. 767 с.
18. Crites J.O. Career development processes. *Vocational guidance and human development*. Boston, 1974. P. 296–320.
19. Hansen J.C., Maynard P.E. Youth: self-concept and behavior. Columbus, OH: Charles E. Merrill Publishing Company, 1973. 106 p.
20. Rogers C.R. Client-centered therapy, its current practice, implications, and theory. Boston: Houghton Mifflin, 1951. 560 p.
21. Staines J.W. A psychological and sociological investigation of the self as a significant factor in education

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ УЯВЛЕНЬ ПРО ОБРАЗ ІДЕАЛЬНОГО ПАРТНЕРА В ПОДРУЖЖЯ

GENDER FEATURES OF IDEAS ABOUT THE IDEAL PARTNER IMAGE IN MARRIAGE

Стаття присвячена дослідженню гендерних особливостей уявлень про образ ідеального партнера в подружжя. Було визначено поняття про образ ідеального партнера в науковій психологічній літературі. Виявлено, що шлюбно-сімейні домагання виконують найбільшу регулюючу функцію та містять рольові вимоги й очікування стосовно функціонального розподілу ролей у сім'ї. Проаналізовано, що чоловіки й жінки мають різні уявлення про те, як має укладатися родина, які обов'язки мають виконувати члени подружжя в родині. З'ясовано, що гендерні стереотипи закріплення сімейних ролей відповідно до статевий приналежності визначають формування образу чоловіка.

Установлено, що образ людини є відбиттям результату пізнання, що являє собою цілісний комплекс сприйняття, уявлень, розуміння, установок, який містить визначення здібностей, характеру, темпераменту, потреб, соціального статусу й громадських ролей, видів і діяльності, і поведінки й інше. Підкреслено, що образ іншої людини містить такі компоненти: фізичні характеристики партнера; уявлення про особистісні характеристики; уявлення про наміри, мотиви, установки, почуття і таке подібне; уявлення про відносини; і значною мірою залежить від наявної в людини установки.

У роботі були використані такі психодіагностичні методи: авторська анкета; методика «Особистісний диференціал»; методика «Рольові очікування та домагання в шлюбі» (А. Волкова); опитувальник «Вимірювання установок в шлюбі»; тест-опитувальник задоволеності шлюбом (В. Столін, Г. Бутенко, Т. Романова). У дослідженні взяли участь 20 подружніх пар, 20 вільних жінок і 20 вільних чоловіків. У результаті розвідки було встановлено, що вільні чоловіки представляють ідеальний шлюб бурхливішим у порівнянні з одруженими чоловіками. Вільні жінки під час конструювання уявлень про ідеальний шлюб більш орієнтовані на відмову від традицій у порівнянні з одруженими жінками.

Ключові слова: взаємостосунки, гендерні стереотипи, шлюб, образ-Я, задоволеність шлюбом.

The article is devoted to the study of gender features of the ideal partner image in marriage. The concept of an ideal partner image in the scientific psychological literature was defined. Marital demand has been found to play the greatest regulatory role and includes role requirements and expectations regarding the functional distribution of roles in the family. It has been found that men and women have different ideas about how a family should be formed, what responsibilities family members should perform in the family. It was found that gender stereotypes of consolidating family roles in accordance with gender identity determine the formation of the image of a man.

It is defined that the person's image reflects the result of cognition, which is a holistic set of perceptions, ideas, understandings, attitudes, which includes the definition of abilities, character, temperament, needs, social status and social roles, types and activities and behavior. It was found that the image of another person includes the following components: physical characteristics of the partner, ideas about personal characteristics, ideas about intentions, motives, attitudes, feelings, etc. and the idea of the relationship largely depends on the person's attitude.

The following psychodiagnostic methods were used in the study: author's questionnaire; method "Personal Differential"; method "Role expectations and demands in marriage" (by A. Volkova); questionnaire "Measurement of attitudes in marriage"; Marriage satisfaction test questionnaire (by V. Stolín, G. Butenko, T. Romanova). The study involved 20 married couples, 20 single women and 20 single men. The study found that single men imagine the ideal marriage more tumultuous than married men. In constructing ideas about the ideal marriage, single women are more focused on abandoning the traditions than married women.

Key words: relationships, gender stereotypes, marriage, self-image, marriage satisfaction.

УДК 159.923.2
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.17>

Ситник С.І.

д.мед.н., професор,
професор кафедри клінічної психології
ТОВ «Київський інститут сучасної
психології та психотерапії»

Полшкова С.Г.

д.мед.н.,
професор кафедри клінічної психології
ТОВ «Київський інститут сучасної
психології та психотерапії»

Яковенко С.І.

д.психол.н., професор
професор кафедри соціальної
психології
ТОВ «Київський інститут сучасної
психології та психотерапії»

Елементами будь-яких соціальних систем є люди. Включення людини в суспільство здійснюється через різні соціальні групи, соціальні інститути, соціальні організації та системи прийнятих у суспільстві норм і цінностей тощо. Однією з найважливіших таких систем є сім'я, що спричиняє на людину найзначніший соціальний вплив. У психології значна увага приділяється вивченню чинників стабільності й задоволеності шлюбом; до них входить і співвідношення між уявленнями й реальністю. Тому проблема реалій та ідеалів подружнього життя залишається актуальною досі. Проте більшість праць за цією темою спрямована на дослідження жіночих і чоловічих ідеалів сімейного життя та уявлень про ідеального партнера, що були сформовані до вступу в шлюб. Не досить досліджено залишається проблема формування

нових ідеалів сім'ї та партнера саме в разі тривалого перебування в шлюбі. Тема співвідношення уявлень про ідеального партнера й ідеальне подружнє життя з реальними або існуючими уявленнями також має значення для визначення добробуту, успішності шлюбу досліджуваних пар, адже ці уявлення вже не є безпідставними мріями молодих юнаків чи дівчат про майбутнє, а склалися під час перебування в шлюбі з конкретною людиною. Тому відповідність або невідповідність ідеалу реальним уявленням про сімейне життя свідчитиме про рівень психологічної задоволеності чоловіка й дружини, взаєморозуміння та вміння об'єктивно сприймати й оцінювати переваги й недоліки свого партнера, свої власні.

Дослідження Т. Андрєєвої, в якому описано шлюбно-сімейні уявлення, дає змогу оцінити образ

майбутньої дружини чи чоловіка серед студентської молоді. Результати свідчать про надмірну вимогливість дівчат до партнера – ідеал чоловіка в жіночих уявленнях часто постає суперечливим і поєднує в собі протилежні риси: авторитарність із покірністю, вимогливість із безумовним прийняттям недоліків дружини, чуйність і м'якість із твердістю характеру й емоційною стриманістю тощо; юнаки ж показують неузгодженість образів партнерки, з якою б хотілось спілкуватись, та майбутньої дружини – образ дівчини, яка може привернути увагу юнака й зацікавити його в спілкуванні значно відрізняється від образу дівчини, яку хлопці прагнуть бачити своєю дружиною в майбутньому [1]. А. Денисенко, Т. Зверко, Н. Льчишин зазначають, що за вступом у шлюб і роками подружнього життя ідеали чоловіка / дружини суттєво змінюються та стають більш об'єктивними й наближеними до буденного життя [7]. Ідеалістичність юнацтва із часом поступається адекватним уявленням про людину, яку бажають бачити поряд дорослі жінки й чоловіки. Ці уявлення формуються на базі власного досвіду, а не на штучних ідеалах, які можуть бути нав'язані книжками чи мас-медіа. Ці зміни позначаються на сімейних стосунках сприяючи, проте можуть спричинити деяке охолодження, згасання почуттів до шлюбного партнера. Як зазначає С. Голод [5], задоволеність шлюбом визначається як результат адекватної реалізації уявлень про ідеальний образ чоловіка або дружини, сім'ї в цілому. Задоволеність шлюбом – це об'єктивний показник сімейного благополуччя, що вказує на гармонійність відносин чоловіка й дружини, довіру, сприймання один одного.

Процес формування образу іншої людини — це результат міжособистісної взаємодії. Образ людини є відбиттям результату пізнання, що являє собою цілісний комплекс сприймань, уявлень, розумінь, установок і містить визначення здібностей, характеру, темпераменту, потреб, соціального статусу й громадських ролей, видів діяльності, поведінки й іншого [3].

Образ іншої людини містить такі компоненти: фізичні характеристики партнера, уявлення про особистісні характеристики, наміри, мотиви, установки, почуття та тому подібне, про відносини й значною мірою залежить від наявної в людини установки [6].

Уявлення про іншу людину залежить від рівня розвитку власної самосвідомості, уявлень про себе, співрозмовника, групу, до якої людина належить. Формування соціально-перцептивного образу, що відбувається під безпосереднім впливом емоційного компонента, за допомогою як спроб раціонального й осмисленого розуміння, так і ірраціональних несвідомих процесів, тісно пов'язане з власним Я-образом людини, і на підставі зроблених висновків та оцінок визначає її ставлення до інших.

Успішність людської діяльності залежить від того, наскільки повно й точно образ відповідає реальності.

У процесі сприйняття одної людини іншою відбувається її емоційна оцінка, робиться спроба зрозуміти суть вчинків і намічається лінія власної поведінки. Перцепція тісно пов'язана з поняттям подружньої сумісності й значно впливає на процес міжособистісного спілкування подружжя, його взаємини й задоволеність шлюбом [8].

Гендерні стереотипи закріплення сімейних ролей відповідно до статевої приналежності визначають формування образу чоловіка. У сучасному суспільстві традиційний поділ ролей у сім'ї зазнає деяких змін. Правова й економічна рівноправність чоловіка й дружини зумовлює тенденцію переходу від патріархального типу сім'ї до демократичного, однак остаточно його майже не можливо викоренити [10].

Представники чоловічої статі незалежно від віку в більшості випадків схильються до традиційного типу сім'ї, представники жіночої статі – до егалітарної. Консервативність чоловіків, які дотримуються традиційного культурного ідеалу гендерних відносин у сім'ї, суперечить прагненню жінок ділити всі обов'язки порівну [7].

Образ чоловіка характеризується як фізично витривалий, міцний, відповідальний, активний, агресивний, імпульсивний, що відзначається високим почуттям власної гідності й готовністю його відстоювати; хороший сім'янин є зразком агресивної маскулінності. Жінка в протиставлення чоловікові повинна мати певний набір фемінних характеристик і душевних якостей, таких як м'якість характеру, доброта, милосердя, скромність, стриманість, здатність кохати й бути коханою [4].

Метою статті є аналіз і дослідження гендерних особливостей уявлень про образ ідеального партнера в подружжя.

Методики, що використовувалися в дослідженні:

1. Авторська анкета.
2. Методика «Особистісний диференціал».
3. Методика «Рольові очікування та домагання в шлюбі» (А. Волкова).
4. Опитувальник «Вимірювання установок в шлюбі».
5. Тест-опитувальник задоволеності шлюбом (В. Столін, Г. Бутенко, Т. Романова, факультет психології Московського державного університету).

Опитування проводилося в мережі інтернет, вибірка обиралася методом снігового кому. У дослідженні взяли участь 20 подружніх пар, 20 вільних жінок і 20 вільних чоловіків. Вільні за сімейним станом особистості склали контрольну групу, а 20 сімейних пар – експериментальну.

Було зроблено порівняльний аналіз відповідей з авторського опитувальника серед одружених чоловіків і жінок. Стосовно якості, яка випробуванням найбільше подобається в представниках протилежної статі, були отримані такі результати:

Отже, 23% жінок цінують у чоловіках найбільше сміливість, 21% – доброту й 20% – цілеспрямованість, 14% – впевненість у собі. Усі інші якості набрали невелику кількість відсотків. Серед чоловіків 32% вважають, що найголовніша риса в протилежній статі – жіночність. 21% чоловіків вважають, що жінка має бути доброю, 12% чоловіків вважають привабливою в жінках впевненість у собі.

Далі було проаналізовано, які якості випробуванням експериментальної групи не подобаються в партнерах. Було отримано такі результати:

Отже, найбільше одруженим чоловікам нашої вибірки не подобається в жінках песимістичність, владолюбство й лінь. Одружені жінки не терплять у більшості випадків у своїх чоловіках такі риси, як

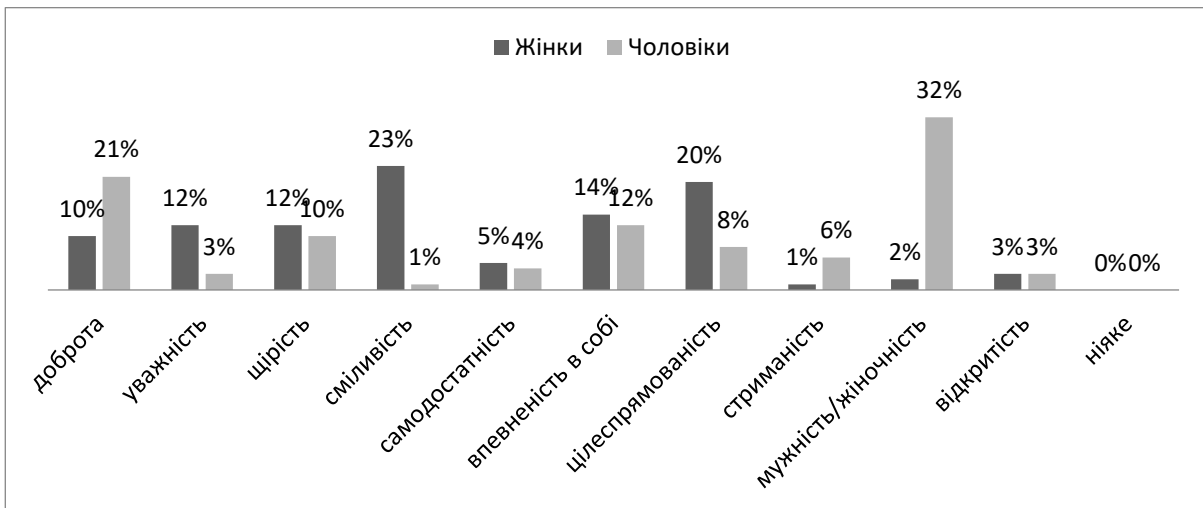

Рис. 1. Графічне зображення відповідей на питання, яка якість найбільше подобається в представниках протилежної статі в подружніх парах серед жінок і чоловіків

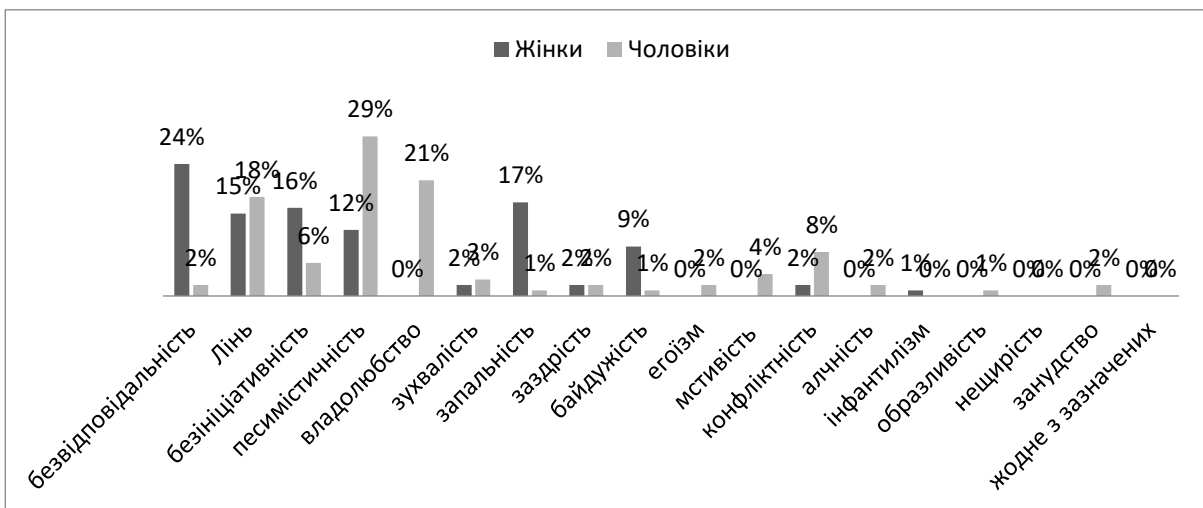

Рис. 2. Графічне зображення відповідей на питання, яка якість найбільше не подобається в представниках протилежної статі в подружніх парах серед жінок і чоловіків

безвідповідальність, лінь, безініціативність, песимістичність, запальність і байдужість.

На питання: «Чи хотіли б ви, щоб якась із перелічених якостей була у вашого партнера», респонденти з експериментальної групи відповіли таким чином:

Отже, майже половина й серед жінок, і серед чоловіків хотіли б, щоб у партнера була якась з якостей, які їм подобаються в протилежній статі.

Далі серед тих, хто відповів позитивно, ми запитали, яка саме якість найбільше ними бажана. Було отримано такі результати:

Отже, серед одружених жінок 84% хотіли б, щоб їхній чоловік був уважніший, 16% жінок хочуть, щоб чоловік був впевненіший у собі. Серед чоловіків 65% хотіли б, щоб дружина була добрішою, а 35% чоловіків вважають, що дружині б не завадила самодостатність.

Далі ми обробили результати в експериментальній групі за методикою «Особистісний диференціал». Низький рівень фактору оцінки виявлений у 14% чоловіків і 12% жінок експериментальної групи. Ці показники вказують на можливі невротичні чи інші проблеми, пов'язані з відчуттям малої цінності своєї особистості.

У 67% чоловіків і 59% жінок експериментальної групи виявлений середній рівень фактору оцінки. Це може свідчити про те, що в цих людей критичне ставлення до себе, задоволеність власною поведінкою, рівнем досягнень, особливостями особистості, достатній рівень прийняття самого себе.

У 19% чоловіків і 29% жінок експериментальної групи виявлений високий рівень фактору оцінки. Високі значення такого чинника говорять про те, що респонденти приймають себе як особистість, схильні усвідомлювати себе як носіїв позитивних, соціально

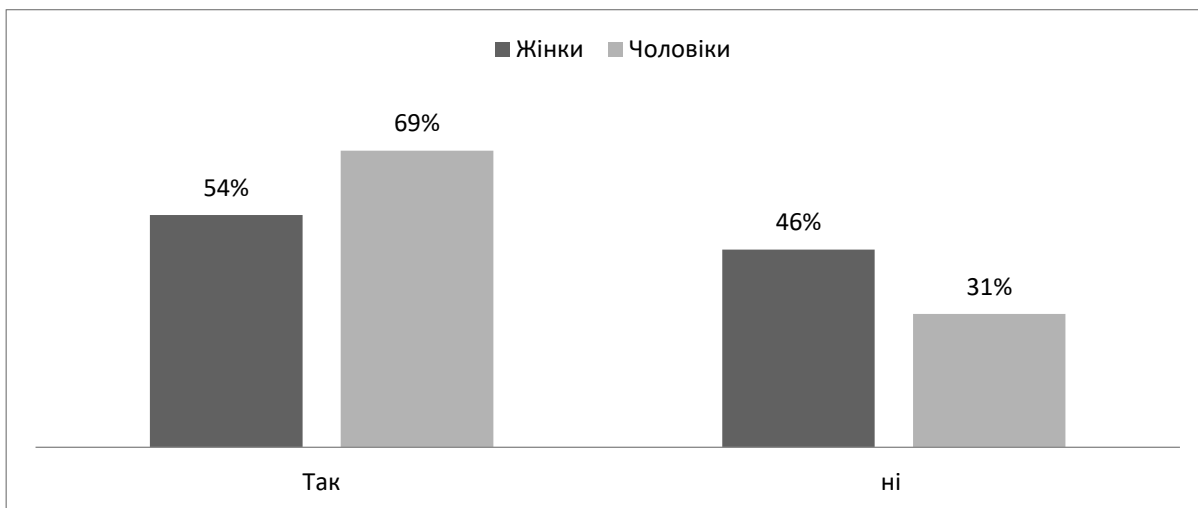

Рис. 3. Графічне зображення відповідей питання «Чи хотіли б ви, щоб якась із перелічених якостей була у вашого партнера» в подружніх парах серед жінок і чоловіків

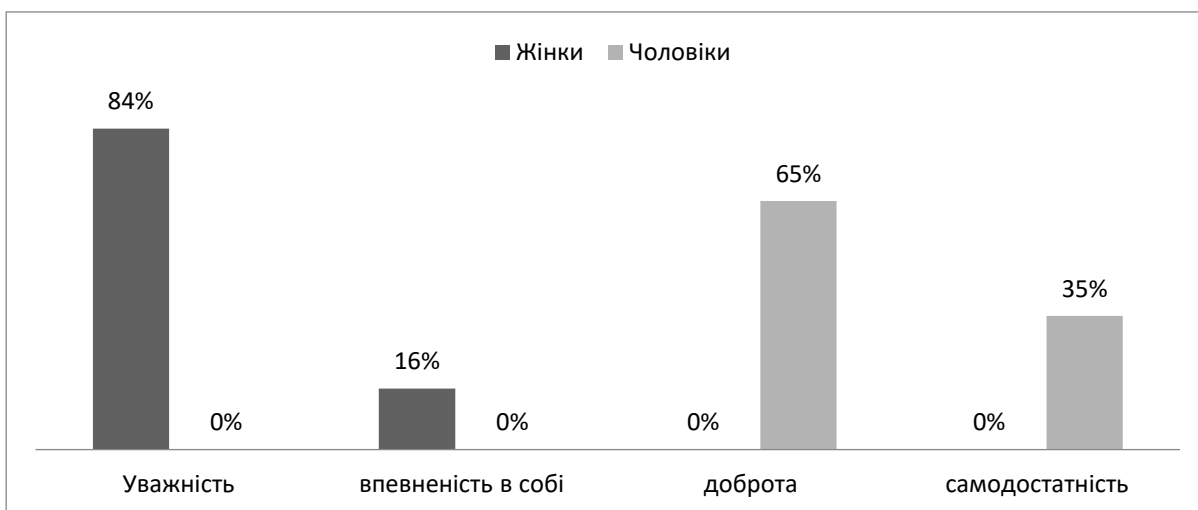

Рис. 4. Графічне зображення відповідей на питання, яку саме якість хотіли б бачити респонденти у своїх партнерах

бажаних характеристик, у певному сенсі задоволені собою.

У 28% чоловіків і 8% жінок виявлений низький рівень за фактором сили. Такі результати свідчать і вказують на астенизацію та тривожність. У 65% чоловіків і 74% жінок з експериментальної групи виявлений середній рівень фактору сили. Такі значення свідчать про достатній самоконтроль, здатність триматися прийнятої лінії поведінки, незалежності від зовнішніх обставин та оцінок. У 7% чоловіків і 18% жінок із цієї групи визначені високі показники за фактором сили. Такі значення говорять про впевненість у собі, незалежність, схильність розраховувати на власні сили у важких ситуаціях.

17% чоловіків і 29% жінок експериментальної групи мають низький рівень за фактором активності. Такі показники свідчать про пасивність людей, їх спокійні емоційно-сміслові уявлення про інших людей.

У 57% чоловіків і 52% жінок середній рівень фактору активності. Це говорить про те, що їм притаманна активність, товариськість, імпульсивність. Так само можна схарактеризувати 26% чоловіків і 20% жінок, які мають високий рівень фактору активності.

Далі ми проаналізували результати за методикою «Рольові очікування та домагання в шлюбі».

Сімейні цінності розподілилися відповідно до визначених шкал у такій кількості:

- інтимна сексуальна особистісна ідентифікація (16%);
- господарсько-побутові цінності (13%);
- батьківсько-виховні цінності (24%);
- соціальна активність (13%);
- емоційно-психопрофілактичні цінності (17%);
- зовнішня привабливість (17%).

Порівняння оцінок чоловіків і жінок, які не вступили в шлюб, і подружніх пар, дозволило виявити таку картину.

Вільним чоловікам ідеальний партнер видається як веселий, легкий, нестабільний, бурхливий, творчий імовірно тому, що вони бачать продовження веселого, цікавого проведення часу в шлюбі. Шлюб бачиться як люблячий, патріархальний, рівний за віком, після тривалого знайомства, між представниками однієї раси. Можна припустити, що чоловіки шукають любові, верховенства в сім'ї.

Чоловіки в шлюбі представляють шлюб як сумний, важкий, стабільний, байдужий, інертний, тривалий. Ймовірно тому, що збільшується відповідальність і фінансове навантаження на чоловіка й виникає криза в сімейних відносинах, що призводить до ще більш значущих проблем. Чоловіки втомлюються та хочуть більше легких відносин, тому вони схильні заводити нові шлюби з молодшими жінками, без дітей, скандалів, фізичної втоми й зобов'язань. Ідеальний шлюб бачиться як сексуально задоволений, утворений, матріархальний, релігійний, між представниками різних рас.

Такі результати можуть бути пов'язаними з тим, що вільні чоловіки просто не розуміють, як це – виховувати дітей і виконувати роль батька, тому мають не зовсім реалістичні уявлення про цей процес.

Вільним жінкам ідеальний партнер бачиться як веселий, легкий, незвичайний, нестабільний, цікавий, відкритий. В основному вільні жінки, як і вільні чоловіки, сприймають ідеальний шлюб як продовження клубного життя, без обтяження та зобов'язань. Так само шлюб вважається різноманітним, байдужим, сексуально задоволеним, бурхливим, короткостроковим, нерівним за віком. Можливо, вільні жінки шукають сексуального партнера, щоб набратися з ним досвіду, не прив'язуючись емоційно до чоловіка, а, набравшись досвіду, можна переходити до завоювання наступного чоловіка.

Ідеальний шлюб вільним дівчатам бачиться як патріархальний, нерелігійний, нетворчий, між представниками однієї раси. Жінки хочуть, щоб партнер був досвідченим, панував у сім'ї, щоб їм самим не довелося нічого робити для відносин. Такі шлюби не довговічні.

Для одружених жінок ідеальний партнер представляється як традиційний, стабільний, одноманітний. Ймовірно тому, що вже накопичується втома від проблем. Потрібна допомога дітям, починаються хвороби й інші сімейні неприємності. Уже давно пройшла романтика, залишився тільки побут, а для розваг немає часу й сил. Так само шлюб бачиться як люблячий, сексуально незадоволений, закритий, неосвічений, матріархальний, релігійний. Швидше за все тому, що виникає звичка до партнера у всіх планах. Жінка головує в сім'ї та керує чоловіком, замислюючись про духовні цінності. Шлюб бачиться як інертний, творчий, тривалий, рівний за віком подружжя, після тривалого знайомства, між представниками різних рас. У такому віці для жінки важливі духовні якості, а не добробут і зовнішність партнера.

Такі результати говорять про те, що вільні жінки не готові до побутового життя та не вважають за потрібне

брати на себе відповідальність за виконання господарських зобов'язань. Вони планують, що зможуть розділити ці обов'язки зі своїм партнером. Одружені жінки вже зіткнулися з реальністю, тому у відповідях ми знаходимо такі значущі відмінності.

Вільні чоловіки представляють ідеальний шлюб більш бурхливим у порівнянні з одруженими чоловіками. Вільні жінки під час конструювання уявлень про ідеальний шлюб більш орієнтовані на відмову від традицій у порівнянні з одруженими жінками. У вільних чоловіків і жінок уявлення про ідеальний шлюб конструюються, виходячи з насиченості відносин, задоволення потреб, творчих перетворень традицій, стійкої різноманітності, незвичайності. У вільних жінок уявлення про ідеальний шлюб конструюються, виходячи з толерантності, патріархальності, задоволення сексуальних потреб, любові й стабільності.

Перспективою дослідження є розробка й апробація програми тренінгу для чоловіків і жінок, завданнями якої є: усунення нестачі психологічних знань із психології подружніх відносин; показ психологічної основи проблем, типових для більшості сімей; зміцнення відносин пар, які одружуються; усвідомлення своїх цілей вступу в шлюб; профілактика розлучень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрєєва Т. Психологія сучасної сім'ї. Санкт-Петербург : Речь, 2005. 436 с.
2. Бойко О. Гендерные аспекты психического здоровья. Вопросы психологии. 2005. № 1. С. 110–116.
3. Власюк Д., Кузьміна К. Гендерні установки щодо протилежної статі в юнацькому віці: когнітивний аспект. Гендерні аспекти в методологіях гуманітарних наук : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Луцьк, 9–10 грудня 2004 р. Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2004. С. 36–42.
4. Говорун Т., Кікінеджи О. Гендерна психологія : Навчальний посібник. Київ : Академія, 2004. 308 с.
5. Голод С. Сім'я і шлюб. Санкт-Петербург : Петрополіс, 1998. 272 с.
6. Горностаї П. Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності. Основи теорії тендеру : Навчальний посібник. Київ : «К.І.С.», 2004. С. 132–157.
7. Ільчишин Н. Психологічні особливості готовності до подружнього життя у пар з різною тривалістю періоду нареченства. Львів : Перо, 2015. 7 с.
8. Кляпець О. Вплив шлюбно-сімейних домагань на прогнозування майбутнього студентською молоддю. Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Серія: психологічні науки. Вип. 31. Чернігів : ЧДПУ, 2005. № 31. Т. 2. С. 32–37.
9. Кон И. Сексуальна культура в Росії. Клубника на березке. Москва : ОГИ, 1997. С. 230.
10. Титаренко Т. Життєві домагання особистості у гендерному контексті. Проблеми загальної та педагогічної психології. 2004. Т. V. Ч. 6. С. 276–281.

РОЛЬ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ПРОЦЕСІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE PROCESS OF PSYCHOLOGICAL DEFORMATION OF PERSONALITY

У статті розглядаються питання, пов'язані із сучасними тенденціями витіснення процесів безпосереднього спілкування, методів рішення навчальних завдань із практичного життя сучасної молоді. Показана можливість існування психологічної деформації особистості. Така деформація пов'язана з деградацією мислення та мовою людини. Описані риси такої деформації, її зв'язок із процесом формування особистості на ранніх етапах її розвитку, а саме в процесі навчання та виховання. Обґрунтовується той факт, що в сучасних дітей, які живуть у «цифровому просторі», мислення має фрагментований характер, а артикуляція мислимого поверхнева. Рівень грамотності таких дітей дуже низький. Розглядаються такі важливі в житті особистості процеси, як навчання, і тісно пов'язані з ними особистісні властивості – виховання, моральність. Досліджуються такі поняття, як людський і машинний діалог. Доводиться наявність істотних відмінностей між ними з урахуванням умов і результатів такої форми взаємодії людини й машини. У статті відзначені такі факти. Досі не вирішено завдання ефективного впровадження наукових знань у практику. Успішні в навчанні молоді люди далеко не завжди мають можливість застосування своїх знань. І не останнє місце в такому «нестиківанні» займає відсутність практичних навичок роботи. Застосування штучного інтелекту в процесі навчання дає значну прибавку знань, але не заповнює відсутність навичок. Штучний інтелект не можна просто включити в наявну дидактичну систему й розраховувати на значне підвищення якості навчання. У статті вказується на такі конкретні завдання, що стоять перед вищою школою. Передусім потрібно розробити психологічну й педагогічну теорії, які б забезпечили гармонійне включення штучного інтелекту як засобу навчання, що має потужні можливості отримання, накопичення та передачі великих масивів інформації. Окрім цього, може статися деформація когнітивних та емоційно-вольових процесів особистості. Слід звернути особливу увагу фахівців в області психології на факт, що відбувся в сучасному розвитку особистості молодих людей. А саме появи проблеми, що називається в науковій літературі кіберадикцією.

Ключові слова: штучний інтелект, особистість, процес навчання, мова, інформація, комп'ютер, кіберадикція.

In the article the questions of examined expelling of processes of direct communication related to the modern tendencies, methods of decision of educational tasks from practical life of modern youth. Possibility of existence of psychological deformation of personality is shown. Such deformation is related to degradation of thinking and speech of man. Risk of such deformation is described her connection with the process of forming of personality on the early stages of her development, namely in the process of educating and education. Grounded circumstance that for modern children above-ground in "digital space" thinking, has the fragmented character, and the articulation of conceivable is superficial. The level of literacy of such children is very subzero. Such important in life of personality processes, as education, are examined, educating and closely constrained with them personality properties are morality, morality. Such concepts, as human and machine dialogue, are examined. The presence of substantial distinctions is proved between them, taking into account terms and results of such form of co-operation of man and machine. Next facts are marked in the article. Until now the task of effective introduction of scientific knowledge is not decided in practice. Successful in studies young people have the opportunity of application of the knowledge far not always. And the not last place in such "undocking" is related to absence of practical skills of work. Application of artificial intelligence in the process of educating gives the considerable increase of knowledge, but does not fill in absence of skills. artificial intelligence can not be simply plugged in the present didactic system, calculating on the considerable upgrading of educating. In the article specified on next concrete tasks standing before higher school. Foremost, it is necessary to work out psychological and pedagogical theories, that would provide the harmonious including of artificial intelligence, as means of educating, having powerful possibilities of receipt, accumulation, and transmission of large arrays of information. Deformation of cognitive and emotionally-volitional processes of personality can happen except it. It is necessary to turn the special attention of specialists in the areas of psychology on the accomplished fact in modern development of personality of young people. Namely to appearance of the problem named in scientific literature as cyberaddiction.

Key words: artificial intelligence, personality, process of educating, speech, information, computer, cyberaddiction.

УДК 159.923.5
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.18>

Тиньков О.М.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Національний аерокосмічний
університет імені М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

Долгополова О.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Національний аерокосмічний
університет імені М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

Фаворова К.М.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Національний аерокосмічний
університет імені М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

Відомі декілька визначень поняття «Штучний інтелект» (далі – ШІ). Найточнішим, на наш погляд, є: «ШІ – це система або машина, яка здатна імітувати людську поведінку для виконання певних завдань і може поступово навчатися, використовуючи отриману інформацію». Комп'ютер не призначений для перетворення значень понять у сенси, інформації в знання. Звідси можна зробити висновок про

те, що комп'ютерне перетворення інформації не може слугувати джерелом знань людини. Останнє швидше пов'язане з психологією людини, а саме з її когнітивними й емоційно-вольовими процесами, властивостями особистості й функціональними станами. Без урахування таких властивостей людини, наявності в неї природного інтелекту неможливо зрозуміти саму суть штучного інтелекту. Існує

реальна можливість психологічної деформації особистості. Така деформація пов'язана з деградацією мислення та, відповідно, мови людини. Особливо великий ризик такої деформації пов'язаний із процесом формування особистості на ранніх етапах її розвитку, а саме в процесі навчання та виховання.

Як показують дослідження, у сучасних дітей, що живуть у «цифровому просторі», мислення має фрагментований характер, а артикуляція думок поверхнева. Рівень грамотності таких дітей дуже низький. Це особливо помітно з граматики письмової мови на форумах і в численних соціальних мережах. Якщо молода людина (школяр, студент) має незначний запас слів під час спілкування, низьку швидкість і точність мислення, то це вказує на те, що відбувається психологічна деформація особистості. У такому випадку можна говорити про значне зниження досвіду живого спілкування, формування думок у процесі мови [1, с. 200].

Для молодих людей, що живуть у «цифровому просторі», процес навчання ніяк не пов'язаний із процесом виховання, який є обов'язковим і необхідним для психологічного формування особистості. Проте було доведено, що ці два процеси повинні протікати паралельно під час навчання в школі або виші. Виховання припускає соціальний розвиток особистості, спілкування та комунікації суб'єктів навчального процесу. Тут обов'язково повинні бути присутні елементи емоційної взаємодії, взаєморозуміння, ціннісні й моральні переконання, розвиток моральних норм.

Виховання має моральні основи. Мораль містить суспільно-значущі правила й закони, норми поведінки. Ці правила й норми можна прийняти (засвоїти), скориставшись відповідною інформацією, за допомогою здобуття відповідної інформації з комп'ютера. Однак моральність має на увазі внутрішню сторону особистості, тоді як мораль «із комп'ютера» розглядається як щось зовнішнє щодо особистості.

Моральність може бути розглянута як міра засвоєння людиною прийнятих суспільством норм моралі. Проте виховання моральності не може бути зведене до засвоєння тільки інформації про те, що добре, а що погано в житті суспільства. Можна знати моральні норми, але водночас залишатися аморальним і не вихованим. Виховує людина, що прийняла норми поведінки, а не проповідник, інформатор, інформаційний кібернетичний пристрій. Моральність є дуже цінною якістю особистості, що формується шляхом емоційно-ціннісної взаємодії людей, які мають стійкі моральні принципи [5, с. 47].

Ці принципи проявляються не лише у відносинах між людьми, але й у відношенні людей до навколишньої природи, до предметів

людської культури. За такого роду відношення виникають почуття, емоції, пов'язані з переживаннями людиною, як у зовнішньому їх прояві, так і у внутрішньому плані. Джерелом переживань і моральних стосунків, їх носієм може бути тільки людина, але не комп'ютер. Відношення до комп'ютера не може бути прирівняне до відношення до батьків, рідних і близьких. Комп'ютер сприйматиметься як потужний засіб надання великої кількості інформації та не більше. Л.С. Виготський у своїх роботах описував деяку «зону найближчого розвитку». І цю «зону» визначає учитель спільно з учнем, ураховуючи його психологічні особливості, властивості, мотиви, інтереси. Ця «зона» представлена спочатку як щось «інтерпсихічне», а потім як «інтрапсихічне» [1, с. 205].

У традиційному навчанні залучений принцип розвитку індивідуальності окремої особистості в сукупному спілкуванні, взаємодії з іншими учасниками навчання. Тут важливе збереження численних різноманітних зв'язків між людьми, а не одностороннє «знаходження поруч» у випадку «дистанційного навчання». Таке «знаходження» виражається в дистанції між людьми в прямому й переносному сенсі. У такому форматі відбувається «дистанційне навчання», коли всі учасники (учні й викладачі) «спілкуються, взаємодіють» за допомогою комп'ютера, розділені фізично десятками й тисячами кілометрів.

Формально-логічно можна уявити, що «взаємодія» з комп'ютером відбувається в діалоговому режимі. Змоделюємо такий «діалог». Викладач приносить магнітофон зі своєю лекцією, включає його й сідає за свій стіл. Таким чином проходить 90 хвилин. Учні в стані легкого сну, втрати деякої координації рухів, у подиві покидають навчальну аудиторію. У голові в кожного виникає питання, що сталося з викладачем? Економить свій «ресурс» для «корисніших» справ, виражає своє презирство до аудиторії учнів (все одно нічого не знають, і допоможе їм Гугл)? Ці сумні наслідки цифрового навчання неминучі.

Системи зі штучним інтелектом (ШІ) нам пред'являють як «діалогові». Такого роду «технологічне спілкування» не є «діалоговим» по суті. Діалог із комп'ютером зводиться до введення інформації через різноманітні інтерфейси. Це клавіатура, миша, сенсорні системи введення. Останнім часом став можливий діалог на природних мовах. Були розроблені системи мовного введення-виведення інформації. Існує проблема здійснення незалежного від диктора (дикторів) розпізнавання мови. Складність такого розпізнавання пов'язана не лише з відмінностями в голосах дикторів, але й з емоційним станом того, хто говорить. Проблема незалежного від диктора розпізнавання мови може бути частково розв'язана

шляхом створення встановленого ряду слів, які приймають за еталони. Якщо йдеться про декілька дикторів, то може бути застосований банк фраз, що відбиває особливості частотних складових частин мовних сигналів кожного окремого диктора. Проте такого рішення не досить, потрібний облік емоційного стану людини [6, с. 471]. Як бачимо, спілкування між людьми має набагато більший спектр змінних, що впливають на донесення семантичної складової частини такого роду обміну. У разі людського спілкування передавана інформація, що приймається, несе в собі дані про функціональний психологічний стан людей, включених у такий діалог. Машинно-людський «діалог» не має такого спектру. Він бідний, і містить лише формально-логічні змінні. Таке «спілкування» можна віднести до раціональних моделей поведінки людини. Проте людині властиві такі форми моделей, які мають дескриптивний характер. Людині властиво помилятися через відмінності психологічних властивостей, що наділяють кожну особистість. Пам'ять, мислення, увага й інші когнітивні процеси протікають індивідуально в кожній людині. Через відмінності когнітивних та емоційно-вольових властивостей люди відрізняються між собою. Машинний інтелект представляє тільки раціональне, закладене програмно, пов'язане з досвідом роду людського. Під час взаємодії із ШІ людина виявляється у більшості випадків у програшному стані. ШІ має величезний обсяг пам'яті, найвищу швидкість «мислення», ніколи не відволікається, не залежить від своїх емоцій і тому подібне.

Спільне (у системі людина – ШІ) рішення завдань важко прогнозоване. Це пов'язано із сенсами, які породжуються людиною в ході самого рішення, «діалогу». Водночас людина почуває себе відсталою, пригніченою, розуміє свою недосконалість перед ШІ. Така «перевага» викликає адиктивну поведінку. Найбільш вираженою адикцією є наявність мобільного телефону в «межах досяжності» скрізь і завжди (навіть у туалеті). Залежність від Гуглу видно навіть не фахівцеві. Написати контрольну, курсову або диплом стало неможливим без ШІ (в «особі» Гуглу). Гугл стає частиною мозку людини. Проте із часом можливий варіант, коли мозок людини стане лише частиною «мозку» ШІ. Без ШІ не буде особистого життя, навчання, дозвілля. Людина не зможе самостійно приймати рішення, її мозок не буде затребуваний. ШІ вирішуватиме усі завдання. Водночас здатність людини мислити самостійно, приймати рішення з важливих життєвих питань втрачається. Мозок людини стає атавізмом, рудиментом в еволюції розвинення людського роду. Той орган, який не використовується, відмирає, втрачає свою значущість.

Людський діалог містить можливість наявності діалектичного протиріччя, необхідного атрибуту в процесі ухвалення рішення. Вироблення плану дій, виходячи з декількох альтернатив, можливий тільки в людини. ШІ не зрозуміє, якщо його повідомити: «Тут я піду через болото, хоча є асфальт». ШІ вибере тільки асфальт – це швидко й із мінімальними витратами. Людина може вибрати болото – це безпечно, якщо потрібно потайно перетнути місцевість або знайти деякі ягоди.

Аналіз суперечливої інформації ШІ оцінює як «неможливе» [4, с. 197]. ШІ створює такі умови навчання, за яких не відбувається поліпшення якості розумових якостей учнів.

У процесі комп'ютерного навчання мовні висловлювання учнів, формулювання, що служать засобом активізації розумової діяльності, у багатьох випадках йдуть на другий план. На першому – залишається мовчазний процес обміну інформацією в системі «машина-людина». У цій системі ШІ має велику перевагу в бистроті та кількості помилок під час вирішення задач, які мають «цифрову» складову частину. Якщо процес навчання у своїй основі буде зведений до переважного використання ШІ, може істотно постраждати розумовий розвиток людини (у такому випадку молодого – школяра, студента). Особливо згубно такий підхід вплине на розвиток творчого мислення, індивідуальних властивостей особистості. Вона буде в тому або іншому ступені «роботизованою», втратить свою унікальність, перетвориться на «як усі». Мало того, згортання соціальних контактів, практики особистого спілкування, втрата навичок громадської комунікації може призвести до виникнення негативних функціональних станів – апатії, депресії, почуття самотності, соціальної незахищеності.

В основі навчального процесу закладені психологічні закономірності діяльності, такі як потреби, мотивація, сфера інтересів. Тут присутні особистісні сенси, пов'язані з інформацією, що передається та отримується учасниками навчального процесу. На відміну від «живого» процесу «цифрове» припускає формально-логічний, неупереджений, знеособлений процес навчання. Фактично присутній суб'єктивізм викладачів під час оцінювання знань, та й суб'єктивне сприйняття такої оцінки учнями часто викликає конфлікт «інтересів» обох сторін. Тут виникає завдання розробки ШІ, здатного об'єктивно оцінювати рівень знань.

У процесі деформації особистості відбувається феномен, суть якого полягає в тому, що є об'єктивна необхідність переходу від теорії до практики. Інформованість особистості припускає реалізацію знань (як підсумку інформованості) в практичні дії. Недостатньо «володіти інформацією», потрібні практичні

навички трансформації реального, а не віртуального світу. Різні «перемоги», досягнуті на полях віртуальної дійсності, не йдуть ні в яке порівняння з перемогами в реальному просторі й часі. Якщо в першому випадку можна успішно моделювати й швидко вирішувати завдання на екрані монітора, то в реальності не все виходить так «швидко». Тут присутня зовсім інша логіка, алгоритми діяльності.

Досі не вирішено завдання ефективного впровадження наукових знань у практику. Успішні в навчанні молоді люди далеко не завжди мають можливість застосування своїх знань. Такий невтішний результат пов'язаний із відсутністю практичних навичок роботи. Застосування ШІ в процесі навчання дає значний приріст знань, але не заповнює відсутність навичок.

Навчальні системи на базі ШІ, призначені для використання в традиційному навчанні, сприяють лише накопиченню ізольованих знань у вигляді окремих цифрових, мовних, фото й відео даних. Водночас втрачається зв'язок між даними, вони представлені в пам'яті людини як не системні, розрізнені, такі, що не мають логічних зв'язків. Обсяг знань може бути досить великим, але бажання скористатися такими даними для вирішення навчальних і професійних завдань стає неможливим, зустрічає значні труднощі [5, с. 47].

ШІ не можна просто включити в наявну дидактичну систему в розрахуванні на значне підвищення якості навчання. Передусім потрібно розробити психологічну й педагогічну теорії, які забезпечили б гармонійне включення ШІ як засобу навчання, що має потужні можливості отримання, накопичення та передачі великих масивів інформації.

Проте нині впровадження ШІ в багатьох випадках має комерційний мотив. Закупити більше техніки, потрапити в рейтинги, забезпечити ліцензування навчального закладу й тому подібне. Таким чином, включення ШІ в систему навчання багато в чому здійснюється не на основі наукових досліджень про доцільність його застосування для вирішення тих або інших завдань, а з формальних причин.

Перед вищою школою виникла багатаспектна проблема розробки й наукового обґрунтування стратегії впровадження ШІ, яка б дала можливість використати переваги ШІ й зменшити втрати, які відібуваються на формуванні особистості студентів, не лише їх професійного, але й соціального, морального вигляду. Окрім цього, може статися деформація когнітивних та емоційно-вольових процесів особистості.

Можна виділити деякі особливості представників «цифрового покоління». Юнаки й дівчата з дитячого віку починають «спілкуватися» з навколишнім світом за

допомогою різних гаджетів – це мобільні телефони, комп'ютери різних модифікацій, різна аудіо й відеотехніка. Навіть друзів і товаришів вони шукають, «не виходячи з будинку»: техніка завжди поруч. Віртуальне спілкування через численні соціальні мережі забирає велику частину їх реального часу. Проте така «дружба» часто викликає розчарування. Представлені в мережах віртуальні друзі часто видають неправдиву інформацію про себе, свою зовнішність, рівень професіоналізму й усього іншого, що може притягнути увагу юних шукачів знайомств. Бажання бути схожими на «лжедрузів» може привести до тяжких наслідків, аж до суїциду. Онлайн-кумири часто мають кримінальне минуле, перевірити яке дітям неможливо, а іноді й небажано. Руйнування ореолу кумира може призвести до отримання психотравми в тих молодих людей, що не мають життєвого досвіду [2, с. 44].

Інша небезпека ознайомлення з онлайн-інформацією полягає в тому, що діти шукають тільки короткі повідомлення та не хочуть вдаватися в повідомлення відносно великого обсягу. Такий «підхід» сприяє поверхневому вивченню не тільки віртуальної, але й іншої інформації, що йде з реального фізичного оточення. Таким чином, аналіз подій реального життя стає неповним, помилковим, таким, що призводить до неможливості об'єктивної оцінки того, що відбувається в ході діяльності (навчальної та пізніше – трудової). Отже, мислення «цифрового покоління» має фрагментарний характер, аналіз складних подій стає неможливим. Інша особливість молодих людей полягає в перевазі Інтернету щодо авторитету батьків. Така ситуація призводить до збільшення психологічної дистанції між дитиною та дорослим. Процес виховання, передачі досвіду утруднюється. Нестаток емоцій у контактах у середині сім'ї та надлишок віртуальної інформації (не завжди достовірної) може призвести до порушень психофізіологічного розвитку дітей. Вони стають легко збудливими, вразливими, тривожними, не дисциплінованими. Тривале, щоденне сидіння за комп'ютером може призвести до накопичення надмірної ваги, соматичних захворювань.

Діти «цифрового покоління» орієнтовані на споживання, вони здатні реалізовувати лише короткострокові цілі. Відсутність здатності проводити стратегічний аналіз свого майбутнього, свого буття призводить до короткострокового, обмеженого планування за схемою «день пройшов, ну й гаразд».

Слід звернути особливу увагу фахівців в області психології на той факт, що відбувся в сучасному розвитку особистості молодих людей. А саме на появу проблеми, що називається в науковій літературі кіберадикцією. Кіберадикція (комп'ютерна залежність) належить до поведінкових адикцій та є новим

явищем у психології, яке дослідники відносять до «технологічних залежностей». З появою високих технологій виникла проблема адикцій, які пов'язані із ШІ. У суспільстві з'явилися залежності від комп'ютерів, мобільних телефонів та інших високотехнологічних пристроїв, які легко придбати для особистого використання. Тема досліджень, що найбільш цікавить фахівців, – це вивчення залежностей, які виникають у молодих людей. З мірою росту в них кіберрадикації відношення до різних матеріальних і соціальних цінностей слабшають, і їхня оцінка здебільше стає негативною. І лише час, проведений у віртуальному просторі, відтворюється як найбільш значущий у житті молодих людей [3, с. 127].

Перед вищою школою виникла багатогранна проблема розробки й наукового обґрунтування стратегії впровадження ШІ, яка б дала можливість використати переваги ШІ й зменшити втрати, які відібраються на формуванні особистості студентів. Не лише їх професійного, але й соціального, морального вигляду. Окрім цього, може статися деформація когнітивних та емоційно-вольових процесів особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Современные вызовы образования и психология формирования личности : Монография. / Е.В. Белов, Д.В. Судаков и др. ; Редколлегия : Ж.В. Мурзина, О.Л. Богатырева. Чебоксары : Издательский дом «Среда», 2020. С. 200–211.
2. Гришин С.Е. Интернет-зависимость молодежи. Информационная безопасность регионов. 2017. № 2. С. 44–49.
3. Попов П.М., Устинова Н.А. Кибераддикция как вид зависимого поведения. Знание. 2016. № 3–4 (32). С. 127–132.
4. Ретюнская А.К. К вопросу о готовности высших учебных заведений к реализации дистанционного обучения. Modern Science. 2020. С. 196–202.
5. Соколовская И.Э. Социально-психологические факторы удовлетворенности студентов в условиях цифровизации обучения в период пандемии COVID-19 и самоизоляции. Цифровая социология. 2020. С. 46–54.
6. Guliyi Y.I., Nauchitel O.D., Tynkov O.M., Yakusheva Y.M. Improvement of the Reliability of Speech Input Systems by Taking into Account the Emotional State of the Operator. Springer Nature Switzerland AG 2020. Integrated Computer Technologies in Mechanical Engineering. AISC 1113. 2020. P. 471–481. DOI: 10.1007/978-3-030-37618-5_40, 2020.

СМИСЛОВІ Й СЕМАНТИЧНІ АСПЕКТИ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК КОМУНІКАТИВНОГО ФЕНОМЕНА

MEANINGFUL AND SEMANTIC ASPECTS OF TOLERANCE AS A COMMUNICATIVE PHENOMENON

Толерантність / інтолерантність є об'єктом дослідження багатьох наук. Проте психологічний вектор толерантності, зокрема комунікативної, до цього часу залишається недостатньо представленим у науці, особливо в його психолінгвістичному плані. Мета статті – представити результати аналізу смислових і семантичних аспектів розуміння толерантності; розкрити сучасне наукове уявлення про комунікативну толерантність (толерантність як комунікативний феномен). Задля реалізації мети було: по-перше, здійснено семантичний аналіз словникових статей. Встановлено, що у всіх наведених визначеннях толерантності виявляється загальне значення, яке незалежно від тієї чи іншої національної мови розуміється як умова й спосіб гармонійного існування громадянського суспільства, умова й шлях виживання планетарного людства та його еволюції; по-друге, вивчено наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених (О.Г. Асмолов, Е.П. Ільїна, В.В. Бойко, Г.В. Калмиков, Ю.А. Макаров, І. Шкуратова та інших) з досліджуваної проблеми. Виявлено, що під час експлікації психологами толерантності очевидно проявляється їхнє індивідуально-особистісне бачення світу толерантності, «опосередкованого особистісно-смисловими утвореннями й передусім особистісними смислами як такими» [10]. Проте поряд із часто змінюваними, постійними, непостійними індивідуальними характеристиками ці особистісно-смислові утворення мають для дослідників толерантності й зафіксоване в семантичному понятті «значення», на відміну від особистісного смислу. Наголошується, що толерантність сприяє встановленню взаєморозуміння між людьми та попередженню конфліктів. У зв'язку з цим розглядається поняття «комунікативна толерантність» та її види (ситуативна, типологічна, професійна та загальна комунікативні толерантності).

Ключові слова: толерантність, комунікативна толерантність, терпіння,

терпимість, терплячість, особистісно-смислові утворення, значення.

Tolerance / intolerance is the object of study in many sciences. However, the psychological vector of tolerance, and in particular, communicative tolerance, still remains insufficiently represented in science, especially in its psycholinguistic terms. The purpose of the article is to present the results of the analysis of meaningful and semantic aspects of understanding the tolerance; to reveal the modern scientific idea on communicative tolerance (tolerance as a communicative phenomenon). In order to achieve the goal, first of all, was performed a semantic analysis of the dictionary articles. It is established that in all given definitions of tolerance there is a common meaning, which, regardless of the national language, is understood as a condition and way of harmonious existence of civil society, condition and way of the survival of planetary humanity and its evolution. Secondly, the scientific works of domestic and foreign scientists (O.G. Asmolov, E.P. Ilyin, V.V. Boiko, G.V. Kalmykov, Yu.A. Makarov, I. Shkuratova, etc.) were studied according to the problem under research. It is revealed that when psychologists explain the tolerance, it is obviously manifested their individual and personal vision of the world of tolerance, "mediated by personal-semantic formations and, first of all, by personal meanings as such ones" (O.O. Leontiev). However, along with the often changing, constant, and non-constant individual characteristics, these personal-semantic formations have for the researchers of tolerance the fixed in the semantic concept "meaning" unlike to the personal meaning.

It is emphasized that tolerance contributes to the establishment of mutual understanding between people and the prevention of conflicts. In this regard, the concept of "communicative tolerance" and its types (situational, typological, professional and general communicative tolerance) are considered.

Key words: tolerance, communicative tolerance, patience, tolerance, patience, personal-semantic formations, meanings.

УДК 316.647.5:316.77
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.19>

Харченко Н.В.

д.психол.н., професор,
професор кафедри психології і педагогіки дошкільної освіти
Університет Григорія Сковороди в Переяславі

Волженцева І.В.

д.психол.н., професор,
професор кафедри психології
Університет Григорія Сковороди в Переяславі

Лиля М.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри іноземної філології,
перекладу та методики навчання
Університет Григорія Сковороди в Переяславі

Толерантність / інтолерантність як об'єкт дослідження різних галузей наук привертає на цей час увагу науковців багатьох країн світу. Науково обґрунтований інтерес до проблематики толерантності є закономірним, адже в XXI столітті в історії людства свобода і демократія, панування права, диверсифікація і толерантність стали загально визначними основоположними принципами для більшості країн і людей на Планеті. Дійсно, майбутнє людства – в істинному гуманізмі, згідно з яким толерантність – це основа нашого існування в мирі і злагоді. Без будь-яких сумнівів, рівень розвиненості будь-якого суспільства засвідчує його толерантність і вміння людей терпимо ставитися до звичаїв, традицій, культури,

образу життя і поведінки інших. Толерантність виступає наріжним каменем прогресу різних країн світу та їх громадян.

Отже, толерантність має увійти у простір суспільних відносин і мовну свідомість людей заради збереження миру, безпеки нашого майбутнього і збереження вже досягнутих успіхів у соціальному планетарному просторі.

Для цього мають бути створені спеціальні умови, за яких прояв толерантності перевершуватиме прояви інтолерантності. Це соціальні, правові, громадянські, професійні, мовні та інші умови. Психологічний підхід до толерантності пов'язаний з такими психофізіологічними властивостями людини, як: «явище емоційного резонансу» [13], стійкість нерво-

вої системи, що забезпечує вроджену схильність до толерантних відносин, прояв певного зусилля, стримування власної агресії, роздратувань, відмова від неввічливості, досягнення «мінімальної межі розумової еволюції» [17], усвідомлення власної цінності, унікальність особистості, рефлексивна саморегуляція, емпатія, критичне мислення тощо. Проте психологічний вектор толерантності, зокрема комунікативної толерантності, до цього часу залишається недостатньо представленим у науці, особливо в його психолінгвістичному плані, та потребує насамперед розтлумачення та роз'яснення багатомірності цього феномену.

У теоретико-методологічному плані варто відмітити як одне з найперших психологічне дослідження толерантності Г.У. Олпорта, презентоване в його праці «Природа упередження» [21]. Серед сучасних досліджень толерантності слід назвати імена таких науковців, як О.Г. Асмолов, Е.П. Ільїн, В.В. Бойко, Ю.А. Макаров, А.А. Макарьєва, А.В. Блинов, С.Г. Ільїнська, В.А. Лабунська, Г.У. Солдатова та інші, думки яких репрезентуватимуться в основному змісті статті.

Визнання толерантності лежить в основі Уставу ООН [18], загальної декларації прав людини [5], а також в Декларації принципів толерантності [3]. На цей час визначено кілька видів толерантності, які мають бути властиві людям цивілізованого світу. Це – расова толерантність, етнічна толерантність, релігійна толерантність, культурна толерантність, гендерна толерантність, міжетнічна толерантність, міжконфесійна толерантність, професійна толерантність, комунікативна толерантність, політична толерантність, наукова толерантність тощо.

Ю.А. Макаров виділяє в популяційній толерантності такі форми: міжіндивідуальні і міжгрупові. Соціальну толерантність вчений представляє як міжіндивідуальну і міжсоціумну. Психологічну толерантність класифікує з урахуванням специфіки міжгрупових відносин на міжвидову, міжстатеву, міжстанову, міжкласову, міжконфесійну, міжментальну [11].

У загальних рисах толерантність – це настановлення на ліберальне, поважне ставлення і прийняття (розуміння) іншої людини [7]. Проте таке розуміння толерантності хоча і є поширеним в психологічній науці, все ж таки воно не стало загальновизнаним визначенням через, по-перше, багатогранність явища толерантності в її реальному психологічному прояві; по-друге, через відносну для української мови новизну цього слова; по-третє, через багатозначність самого терміну, який має іншомовне походження.

Слово «толерантність» увійшло в слов'янські мови, зокрема в українську, з англійської

(tolerance) і означає готовність прихильно визнавати і приймати поведінку, переконання і погляди інших людей, які відрізняються від власних. При цьому навіть у тих випадках, коли ці переконання / погляди тобою не поділяються і не схвалюються (Merriam-Webster's Online Dictionary, Cambridge International Dictionary of English, Encarta World English Dictionary). Новизна значення слова «толерантність» для носіїв української мови, незнання всіх значень перекладеного слова «толерантність» на українську мову – «терпимість» – спричинили думку про те, що люди не розуміють, як зовні виглядає толерантність порівняно з тим, що вони добре знають, як виглядає співчуття, оскільки воно видиме.

Отже, Tolerance в англійській мові означає готовність бути терпимими, поблажливими. Оксфордський словник визначає Tolerate (укр. Терпіти) як – допускати, дозволяти (здійснення дій, практики, поведінки), надавати можливість (особистості, релігійній секті, думці) існувати, не втручаючись у їхні справи і не обмежуючи їх, визнавати відмінності в релігійних поглядах і при цьому не допускати дискримінації [22]. Із всіх чотирьох пунктів першого значення слова «толерантність», презентованих в Оксфордському словнику англійської мови (в біології, фізіології, лісному господарстві тощо), найбільший інтерес, як зазначає В.В. Диденко, представляє значення, яке є «...загальноживим, а не специфічним для окремої галузі. В загальному вигляді його можна номінувати як стійкість / витривалість (endurance)» [4]. Загалом у цьому словнику виділяється чотири основних значень лексеми tolerance, яке можна позначити, як: 1) стійкість / витривалість; 2) дозвіл / допущення; 3) терпимість / поблажливість; 4) допустиме відхилення (там само).

Tolerance у французькій мові – відносини, за яких допускається, що інші можуть думати по-іншому, ніж ти сам [24].

Tolerancia в іспанській мові – здатність визнавати відмінності у своїх власних ідеях або думках [23].

В інших мовах загальний зміст поняття «толерантність» також, як і в уже названих мовах, має певні смислові нюанси, зокрема:

– в українській мові толерантність означає здатність сприймати без агресії думки, які відрізняються від власних; особливості поведінки та способу життя інших (походження від лат. *tolerantia* – терпіння) [15], властивість за значенням толерантний – поблажливий, терпимий до чийось думок, поглядів, вірувань [1];

– у російській мові – терпимість, намагання і здатність до встановлення й підтримки спільності з людьми, які відрізняються в деякому відношенні від переважаючого типу або не притримуються загальноприйнятих думок

[14]; терпимий, невимогливий, невибагливий, м'який, ліберальний [16]; терпимість до чужих думок і вірувань [20];

– у англійській мові – готовність і здатність без протесту сприймати особистість або річ;

– у французькій мові – повага свободи іншого, його образу думок, поведінки, політичних і релігійних поглядів;

– у китайській мові толерантність пов'язується з діями людини дозволяти, допускати, проявляти великодушність стосовно інших;

– в арабській мові – прощення, поблажливність, м'якість, співчуття, прихильність до інших, терпіння;

Як засвідчує семантичний аналіз словникових статей, у всіх наведених визначеннях, не враховуючи смислових конотацій, виявляється загальне значення, яке незалежно від тієї чи тієї національної мови розуміється як умова і спосіб гармонійного існування громадянського суспільства, умова й шлях виживання планетарного людства та його еволюції. Усі проаналізовані словники, які є науковими здобутками ХХ століття, безпосередньо або опосередковано вказують на тлумачення / переклад толерантності як терпимості. Проте в сучасній мові цей термін в окремих випадках вживається самостійно і, як вважають окремі лінгвісти, прямого перекладу цей термін немає.

Під час експлікації психологами толерантності очевидно проявляється їхнє індивідуально-особистісне бачення світу толерантності, «опосередковано особистісно-смисловими утвореннями і передусім особистісними смислами як такими» [10]. Проте поряд з часто змінюваними, нестійкими, непостійними індивідуальними характеристиками ці особистісно-смислові утворення мають, за О.О. Леонтьєвим, певну культурну «серцевину», єдину для всіх членів соціальної групи (зокрема, дослідників толерантності) й зафіксовану в семантичному понятті «значення», на відміну від особистісного смислу. Таким чином, поруч з індивідуальними варіантами, як зауважує О.О. Леонтьєв, можна говорити про систему інваріантних образів світу, точніше – абстрактних моделей, які описують загальні риси в баченні світу (у випадку з науковцями – світу толерантності) різними дослідниками. Такий інваріантний образ світу толерантності безпосередньо співвіднесений із значеннями, семантикою та з іншими соціально-вибудованими опорами, а не з особистісно-смисловими утвореннями як такими. Проте індивідуальні смисли, які стосуються толерантності, можуть бути в окремих випадках багатшими, ширшими, глибшими за своєю суттю, більш нюансованими й містити доречніші та точніші конотації, ніж загальноприйняті значення. Хоча може бути й навпаки. Саме такі неспівп-

адіння значення і смислів спостерігаються у визначеннях толерантності (інколи навіть суперечливих один одному), здійснених різними вченими. Це пояснюється новизною й багатомірністю феномену толерантності, його багатоаспектністю і багатогранністю.

Актуалізуючи питання про співвідношення толерантності і терпимості, філософи А.А. Макарьєва і А.В. Блінов зазначають, що термін «толерантність» у семантичному плані менше вивчений, ніж поняття «терпимість», «терпіння» і «терпеливість». Термін «толерантність» вони вважають значно ширшим, таким, що має узагальнений характер порівняно із зазначеними поняттями. Терплячість, на їхню думку, – це властивість особистості, терпіння – відсутність агресивної реакції в одному конкретному випадку, терпимість – схильність виявляти терпіння, яке може бути характерним як для окремого індивіда, так і для суспільства. Загальним змістом для всіх цих трьох термінів є відсутність негативної реакції людини у випадку, коли така цілком ймовірна [12]. Автори також зауважують, що подібне не завжди є можливим на практиці через особистісні настановлення суб'єкта відносин і особливості ситуації, в якій ці відносини формуються. Толерантність повинна мати якісь межі, що дає право на існування інтолерантності в деяких ситуаціях. Вчені виділяють природні толерантні відносини, такі, що мають вимушений толерантний характер, і толерантність поблажливості у випадках, коли цей феномен стає для людини можливістю для самоутвердження, а прояв інтолерантності сприймається нею як щось таке, що «нижче її гідності» (там само).

В.М. Золотухін, проаналізувавши філософські погляди Арістотеля, Платона, Л. Сенеки, Дж. Бруно, Т. Гобса, Г.В.Ф. Гегеля, Х. Плеснера, М. Хайдеггера, Ю. Шрейдера, К. Поттера, П. Фейрабенда та інших учених, зробив висновки, що толерантність, на відміну від терпіння й терпимості, спрямована на набуття індивідом (класом, нацією, державою) самовизначеності і заснована на відкритій взаємодії з «Іншим», без утиску, обмеження своїх законних прав, інтересів та за умови рівноправного співіснування [6].

Оскільки активно проявлена толерантність пов'язана з необхідністю докладати індивідом певне зусилля, подавляти власну агресію, оскільки потрібно враховувати, зазначають філософи, такий наслідок: у ситуації, яка не має суб'єктивної значущості для індивіда, не можна говорити про толерантність. Тільки в значимих для індивіда ситуаціях у нього з'являються підстави для стримування негативної реакції, оскільки в іншому разі сама реакція просто не виникає [12].

Гуманістичний підхід до толерантності відомий у науці як один із перших ще за часів епохи Відродження. Згідно з цим підходом етичний аспект толерантності ґрунтується на неминущих цінностях різних гідностей і чеснот людини, в тому числі гідності (різноманітності ознак), які відрізняють одну людину від іншої і підтримують багатство індивідуальних варіацій єдиного людського світу. Це є цінністю і гідністю певної культури.

Сьогодні все частіше, ніж коли-небудь, говориться про толерантність і диверсифікацію (різноманіття), проте люди в межах країн і Планети загалом все більше намагаються віддалятися один від одного й автономізуватися. Попри те, що толерантність, або здатність встановлювати і зберігати спільність з людьми, які відрізняються від нас в будь-якому сенсі, повинна вважатися чеснотою настільки ж рідкісною, наскільки висока її цінність (оскільки людина від природи схильна до спільності на тлі родової свідомості), вона все ж таки має два недоліки: 1) схильність до байдужого ставлення до цінностей, які живлять переконання; 2) необхідність встановлення мінімальних моральних стандартів, серйозне порушення яких не допускається співтовариством, і необхідність захисту його від змов і зради, особливо від зради, на чолі якої стоять фанатичні і тоталітарні політичні рухи, устремління – знищення свободи і справедливості [14].

Можна розуміти толерантність, як зазначає І. Шкуратова, як терпіння щодо зразків поведінки, котрі суперечать поведінці самого суб'єкта. Тоді, вважає вчена, толерантність розглядається як пасивна смиренність з обставинами життя і навіть підкорення волі інших людей. Отже, розуміння науковицею толерантності полягає в розгляді цього явища як активної позиції суб'єкта. Терпіння, на думку дослідниці, не безкрайне, воно завжди несе в собі зародок майбутнього конфлікту. Саме тому потрібно розвивати толерантне ставлення до інших людей, засноване на намаганні зрозуміти позицію інших людей і стратегій співробітництва. Крім того, І. Шкуратова наполягає, що не варто ототожнювати толерантність і просоціальну поведінку, оскільки толерантність починається вже з нейтрального ставлення до людей, тоді як просоціальна поведінка передбачає певну допомогу і підтримку, які досягають найбільшої вираженості в альтруїзмі, коли людина може жертвувати своїми інтересами заради блага інших [19].

Деіндивідуалізація, деперсоніфікація, деперсоналізація системи відносин людини зі світом призводить до того, що індивід у ситуації «зустрічі з іншим» може не пережити своєї окремішності від інших й, відповідно, особистої відповідальності. Але головне, продовжує

думку В. Лабунська, полягає в тому, що ці явища визначають поведінку, орієнтовану не на досягнення своїх і чужих смислів і цінностей, своєї й чужої культури, історії, а на присвоєння чи відкидання зовнішніх атрибутів (одяг, образ життя тощо) [9]. Деіндивідуалізоване, деперсоналізоване ставлення до себе і до інших має велетенський потенціал руйнування відносин, виникнення інтолерантного спілкування, а людина, яка переживає деіндивідуалізацію, заперечує, знецінює думки, почуття, бажання, інтереси й очікування іншого. Інша людина сприймається нею як об'єкт, який потребує впливу, формуються навички аргументації своєї поведінки в спілкуванні, прийнятті рішень у процесі взаємодії тощо. Інтеріоризація відносин «ігнорування» іншого неминуче спричиняє недовіру до самого себе, до страху власних особистісних проявів, що є основою для виникнення деструктивних, інтолерантних форм поведінки.

Отже, причина інтолерантного спілкування полягає в об'єктному ставленні до груп та їх представників, в ігноруванні їхньої унікальності й одночасно вбудованості цінностей інших людей цінностей у загальнолюдський набір [9].

Толерантність й інтолерантність як властивості особистості визначаються такими факторами, як здатність до утримання агресії й здатність виважено оцінити суб'єктивну значущість ситуації, в якій формуються відносини.

Е.П. Ільїн переконливо стверджує, що саме толерантність сприяє встановленню взаєморозуміння між людьми та попередженню конфліктів [7]. І в цьому сенсі найважливішого значення в соціумі набуває комунікативна толерантність. Одним із перших психологів, хто сформулював розгорнуте визначення комунікативної толерантності, був В.В. Бойко [2].

Він запропонував виділити чотири види комунікативної толерантності: ситуативна комунікативна толерантність, типологічна комунікативна толерантність, професійна комунікативна толерантність, загальна комунікативна толерантність.

Ситуативна комунікативна толерантність проявляється у відносинах (ставленні) конкретної особистості до відносно іншої людини. Типологічна комунікативна толерантність проявляється стосовно певного типу особистості або певної групи людей (представників певної раси, національності тощо). Професійна комунікативна толерантність проявляється у процесі реалізації професійної діяльності. Загальна комунікативна толерантність – це тенденція відношення до людей загалом, зумовлена властивостями характеру, моральними принципами, рівнем психологічного здоров'я особистості. Автор цієї класифікації

зазначає, що загальна комунікативна толерантність впливає на інші, виділені ним, види комунікативної толерантності [2].

Для прояву комунікативної толерантності, як ми вважаємо, услід за А.А. Макарьєвою і А.В. Бліновим, потрібні і терплячість – важлива комунікативно-центрована властивість особистості, і терпіння – відсутність негативної вербальної реакції в одному конкретному випадку, і терпимість – схильність виявляти терпіння в комунікативних актах. Ця схильність має бути властивою як окремому індивіду, так і суспільству [12].

Утім, говорити про суспільну толерантну комунікацію (на відміну від індивідуальної комунікативної толерантності) як про позитив не завжди правомірно. Як зазначає С.Г. Ільїнська, терпимість стає цінністю тільки тоді, коли сприяє досягненню гуманістичних цінностей, а безкрайня толерантність суперечить загальнолюдській системі цінностей [8].

Індивід і суспільство можуть бути комунікативно-толерантними, наприклад, у національно-етнічних відношеннях, в освітньому або релігійному плані, проте одночасно демонструвати яскраву інтолерантність у мовному або дискурсивному питанні – найважливішому аспекті щодо реалізації комунікативної поведінки, особливо фахівців соціономічних професій і всіх суб'єктів мовленнєвого спілкування.

Комунікативна толерантність вирізняється терпимістю і повагою до інших, досить терпимим ставленням до різних етнічних мов і поглядів суб'єктів мовлення у межах усього світу. Терпляче ставитися один до одного, навіть якщо з'являтимуться вагомні підстави покаржитися на поведінку і переконання інших, бути пропагандистом терпимості у ставленні до національних меншин – основний принцип комунікації. Адже комунікація – це передусім вербально організований процес, хоча може здійснюватися в окремих випадках за допомогою й інших (невербальних) засобів реалізації комунікативних актів.

Проте провідним засобом виявлення комунікативної толерантності все ж таки залишається мова – «система орієнтирів» [10], необхідних для діяльності, в тому числі комунікативної діяльності в соціальному світі. Чи використовуємо ми цю систему, зазначає О.О. Леонтьєв для власного орієнтування, чи забезпечуємо за її допомогою орієнтування інших людей – питання не настільки принципове. Адже комунікація, особливо толерантно здійснена комунікація, – це, як зазначав цей видатний психолінгвіст, є ніщо інше, як «спосіб внесення тієї чи тієї корекції в образ світу співрозмовника» [10, с. 272], але за поваги, терпимості і правильного (неагресивного) сприймання та розуміння

«Інших»: їхнього іншомислення, іншого само-вираження, іншомовності тощо, одночасно за збереження власних поглядів, переконань, вірувань, власного світогляду, образу життя. Толерантність як феномен доцільної комунікації означає, що комуніканти висловлюються, сприймають і розуміють дискурси один одного без додаткових спроб роз'яснення, тлумачення вже висловленого, зберігаючи при цьому взаємну терпимість і повагу навіть тоді, коли у співрозмовників не співпадають погляди, точки зору, думки мови, мовленнєвої взаємодії, вербальні способи самовираження, мовленнєво-мовна компетентність за рівнем розвитку, культура поведінки, світосприймання, традиції, звичаї та інші відмінності, які утворюють їхню інакшість, індивідуальність, неповторність і різноманіття в популяції.

Толерантність – це загальнолюдський принцип і умова цивілізованого гармонійного існування людства. Із психологічних позицій толерантність – це відсутність у індивіда роздратованості й агресії щодо «Інших», які відрізняються від нього своїми переконаннями, думками, світобаченням тощо. Семантичні аспекти поняття толерантності відображають суспільно визнані маркери, а смислові – особистісно-смислові утворення. Комунікативна толерантність може бути предствалена як дискурсивна толерантність і вербально-перцептивна толерантність. Недоцільно ототожнювати комунікативну толерантність із інтеракцією (взаємодією), встановленням відносин, як це має місце в окремих психологічних дослідженнях.

Перспективи подальших досліджень пов'язуємо з вивченням структури комунікативного акту з огляду на його реалізацію з урахуванням принципу толерантності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білодід І.К. Словник української мови в 11 томах. 1979. Т. 10. С. 179.
2. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении. Москва : Информ.-издат. дом «Филинь», 1996. 472 с.
3. Декларація принципів толерантності ЮНЕСКО; Декларація, Міжнародний документ від 16.11.1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_503#Text
4. Диденко В.В. Анализ значения лексем tolerance, толерантность и терпимость в английском и русском языках. *Современные исследования социальных проблем*. 2016. № 4-2. С. 151–173.
5. Загальна декларація прав людини. 1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
6. Золотухин В.М. Терпимость и толерантность: сходство и различие. *Вестник КузГТУ*. 2003. № 2. С. 94–100.
7. Ильин Е.П. Психология общения и межличностных отношений. Санкт-Петербург : Питер, 2010. 576 с.

8. Ильинская С.Г. Философско-методологические подходы к категории «толерантность». *Политико-философский ежегодник*. 2008. Вып. 1. Москва : ИФ РАН. С. 154–168.
9. Лабунская В.А. Социально-психологические причины интолерантного общения. Библиотека. Век толерантности. 2003. № 3–4. URL: <http://www.tolerance.ru/Vek-Tol.php>.
10. Леонтьев А.А. Россия: многокультурность и толерантность. *Библиотека. Век толерантности*. 2003. № 1–2. URL: <http://www.tolerance.ru/Vek-Tol.php>.
11. Макаров Ю.А. Внешние и внутренние источники толерантности. Вестник СПбГУ. 2011. Сер. 12. Вып. 4. С. 117–129.
12. Макарьева А.А., Блинов А.В. Толерантность и терпимость: соотношения понятий. *Вестник ГвГУ*. 2015. № 2. С. 128-132.
13. Симонов В.П. Поисковая активность и адекватность. Москва: Наука, 1984.
14. Словарь Кольера. Значение слова толерантность. 2012. Slovar.cc. URL: <https://slovar.cc/rus/koler/1568224.html>.
15. Словотвір. Перекладаємо слово толерантність. (н.д.) URL: <https://slovotvir.org.ua/words/tolerantnist>
16. Тезаурус русского языка. Значение слова толерантный. 2012. Slovar.cc. URL: <https://slovar.cc/rus/tezaurus/1400157.html>.
17. Тишков В.А. О толерантности. *Этнополитический вестник*. 1995. № 5(11). С. 24.
18. Устав Организации Объединённых Наций. 1945. URL: <https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/full-text>
19. Шкуратова И. Когнитивная сложность как основа толерантного мышления. Библиотека. Век толерантности. 2003. № 5. URL: <http://www.tolerance.ru/Vek-Tol.php>
20. Энциклопедический словарь. Значение слова толерантность. 2012. Slovar.cc. URL: <https://slovar.cc/enc/slovarik/1832178.html>.
21. Allport G.W. The nature of prejudice. Cambridge, MA: Perseus Books, 1954.
22. Concise Oxford Dictionaru of Current English. (н.д.) URL: http://www.cap.ru/home/76/gorono/2005/school6/tolerant_opredelenie.htm.
23. Diccionario planeta de la lengua espacola usual. (н.д.) URL: http://www.cap.ru/home/76/gorono/2005/school6/tolerant_opredelenie.htm.
24. Le petit Robert dictionary. (н.д.) URL: http://www.cap.ru/home/76/gorono/2005/school6/tolerant_opredelenie.htm.

ПЕРЕЖИВАННЯ ПСИХОТИЧНОГО ЕПІЗОДУ ЯК ТРАВМУЮЧОЇ ПОДІЇ В ЕНДОГЕННИХ ХВОРИХ PSYCHOTIC EPISODE AS A TRAUMATIC EVENT IN ENDOGENOUS PATIENTS

У статті розглядається посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) у відповідь на психоз та пов'язані з ним переживання (ПТСР, переживання, пов'язані із психозом, – ПП-ПТСР), що є предметом зростаючої галузі досліджень. Повідомляється про широкий діапазон поширеності ПП-ПТСР. Проведене автором дослідження вказує на зв'язок з дефініційними та методологічними невідповідностями в оцінці ПП-ПТСР. З метою оцінки травматогенних ефектів психозу були обстежені пацієнти, які перенесли психози ендегенного і екзогенного походження. В дослідженні запропонований клініко-психопатологічний та клініко-психологічний інструментарій для виявлення ризиків формування психоз-асоційованої травми та посттравматичного стресового розладу, а також значення дисоціативних механізмів у розвитку травматичних ефектів через дослідження в Комунальному некомерційному підприємстві Київської обласної ради «Обласне психіатрично-наркологічне медичне об'єднання» пацієнтів з первинними психозами двох основних груп – ендегенної (шизофренічні психози – діагнози за МКБ-10 F 20.0, F 20.1) і екзогенної (металкогольні, інтоксикаційні психози – діагнози за МКБ-10 F 10.4, F 12.5, F15.5). Дослідження мало завдання розглянути психоз в аспекті травматичного впливу. Серед учасників були 63 особи з першим та повторними психотичними епізодами, набрані із стаціонарного психіатричного відділення Обласного психіатрично-наркологічного медичного об'єднання. Обраний інструментарій дозволив оцінити травматичні ефекти психотичного стану з позицій традиційних критеріїв посттравми і з урахуванням індивідуальних особливостей перенесеного психозу. Оцінювалася наявність взаємозв'язків між показниками шкали оцінки впливу травматичної події, кількістю асоціацій і латентним періодом в асоціативному експерименті на основі індивідуального «словника травми»; між семантичними рядами нейтрального, загальноприйнятого травматичного й індивідуального травматичного змісту (для відповіді на питання про те, наскільки травматогенним є сам зміст і семантика психозу); між структурою психотичного стану і показниками шкали оцінки впливу травматичної події для відповіді на питання про те, як пов'язаний перебіг та форма психозу з імовірністю розвитку симптомів ПТСР.

Ключові слова: психотичний епізод, шизофренія, травматична подія, психодіагностика, посттравматичний стресовий розлад.

The article examines post-traumatic stress disorder (PTSD) in response to psychosis and related experiences (PTSD, experiences related to psychosis – PP-PTSD), which is the subject of a growing field of research. A wide range of prevalence of PP-PTSD has been reported, and the author's study indicates a link with definitional and methodological inconsistencies in the assessment of PP-PTSD. In order to assess the traumatogenic effects of psychosis, patients who experienced psychosis of endogenous and exogenous origin were examined. The study offers clinical-psychopathological and clinical-psychological tools to identify risks of psychosis-associated trauma and post-traumatic stress disorder, as well as the importance of dissociative mechanisms in the development of traumatic effects through research in the Municipal Non-Profit Enterprise of Kyiv Regional Council "Regional Psychiatric union" of patients with primary psychoses of two main groups – endogenous (schizophrenic psychoses – diagnoses according to ICD-10 F 20.0, F 20.1) and exogenous (metal, alcohol intoxication psychoses – diagnoses according to ICD-10 F 10.4, F 12.5, F15.5). The study aimed to consider psychosis in terms of traumatic impact. Among the participants were 63 people with the first and repeated psychotic episodes, recruited from the inpatient psychiatric department of the Regional Psychiatric and Narcological Medical Association. The selected tools allowed to assess the traumatic effects of the psychotic state from the standpoint of traditional criteria of post-trauma and taking into account the individual characteristics of the transferred psychosis. The presence of relationships between the indicators of the scale of assessment of the impact of a traumatic event, the number of associations and the latency period in the associative experiment was assessed on the basis of an individual "dictionary of trauma"; between semantic series of neutral, generally accepted traumatic and individual traumatic content (to answer the question of how traumatogenic is the content and semantics of psychosis); between the structure of the psychotic state and the indicators of the scale of assessment of the impact of a traumatic event to answer the question of how the course and form of psychosis are related to the likelihood of developing PTSD symptoms.

Key words: psychotic episode, schizophrenia, traumatic event, psychodiagnostics, post-traumatic stress disorder.

УДК 159.9.07
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.20>

Черняк А.В.

аспірант кафедри психодіагностики та клінічної психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Виникнення психотичного розладу може бути руйнівним явищем для людини, що суттєво вплине на сприйняття себе, самооцінку та здатність адекватно функціонувати [15, с. 37]. Психотичні симптоми та досвід лікування можуть призвести до симптомів посттравматичного стресового розладу (ПТСР) [1, с. 347], подібних до тих, що спостерігаються в осіб, які пережили такі травматичні події, як катастрофи та жорстокість.

Психотичні симптоми, такі як імперативні галюцинації з тенденцією заподіяння шкоди собі чи іншим, марення переслідування, або дезорганізована поведінка, можуть призвести до фобічних реакцій. Примусові втручання, такі як мимовільна госпіталізація, ізоляція / обмеження та примус до прийому ліків, можуть надати додаткову травму [20, с. 9].

Завданнями нашого дослідження є такі: оцінити суб'єктивні переживання, пов'язані

з психотичними симптомами та лікуванням у пацієнтів з психотичними епізодами, за допомогою якісних методів; зробити порівняльний аналіз особливостей та різниці проявів посттравматичних симптомів після ендогенного та психогенного психозу; розробити керівні принципи клінічної практики з діагностики посттравматичних симптомів у пацієнтів з первинним психотичним епізодом; вивчити умови формування, клінічні закономірності розвитку посттравматичних симптомів після психозу і визначити особливості його перебігу і наслідків [15, с. 865]; визначити прогностичну і диференційно-діагностичну значимість окремих клінічних та клініко-патогенетичних параметрів посттравматичних симптомів після психозу; обґрунтувати клінічно адекватні підходи до вибору методів терапії і профілактики посттравматичних симптомів після психозу.

У літературі, що стосується психологічних реакцій на психози (шизофренічні психози – діагнози за МКБ-10 F 20.0, F 20.1) (МКБ-10, 1994) та їх лікування, наголошується як на постпсихотичній депресії, так і на постпсихотичних симптомах ПТСР. Фактично ПТСР зараз розглядається як вторинна психічна хвороба після психозу. Понад 20 років тому Шанер повідомляв про те, як у людини розвинулися симптоми після шизофренічного епізоду, які відповідали ПТСР [3, с. 67]. Ці симптоми включали повторне переживання травматичної події (подій), уникнення пов'язаних з травмою подразників та надмірне збудження. З тих пір понад 17 досліджень повідомляють про високий рівень постпсихотичних симптомів ПТСР, пов'язаних з психотичним досвідом [4, с. 59]. Реакція на психоз та його лікування додатково ускладнюється наслідками психічного захворювання, анозогнозією та соціальною стигмою щодо

психічних захворювань. Особи на початку психозу часто уникають професійної допомоги через стурбованість стигмою, а негативні наслідки інтерналізації стигми на функціонування та самопочуття були добре задокументовані.

Під час вивчення психозів та травм були значні докази, що підтверджують підвищений рівень травматизму при психозах та шизофренії. ПТСР часто зустрічається внаслідок психологічної травми серед людей з психозом. Поточний рівень ПТСР повідомляється в різних дослідженнях від 25 до 48% у цій популяції, майже в десять разів вищий, ніж у загальної сукупності [23, с. 529].

Ці травматичні життєві події, поряд із травматичним досвідом психотичних епізодів та психіатричного лікування, концентрують увагу на необхідності зменшення наслідків постпсихотичної травми у цій популяції [16, с. 273].

Було оцінено двадцять одне дослідження ПП-ПТСР із показником поширеності від 11 до 51%. У чотирнадцяти дослідженнях (67%) використовувались потужні заходи виміру ПТСР, але ПП-травма не була конкретно визначена або оцінена валідованими заходами. Одинадцять досліджень (52%) оцінювали ПТСР до того, як минув достатній час після травми. Через значні методологічні обмеження неможливо було переглянути показники ПП-ПТСР та надати переглянуту оцінку поширеності [5].

Існують труднощі щодо виявлення найгіршої травматичної події, пов'язаної з психозом, можливо тому, що, як і при ПТСР через фізичну хворобу [2, с. 121] або тривале сексуальне чи фізичне насильство [13, с. 433], досвід психозу може бути хронічним та/або повторюватися з окремими травматичними подіями, що відбуваються протягом тривалого періоду. Тим не менш, факти свідчать,

Таблиця 1

Рейтингова система для оцінки якості досліджень поширеності ПП-ПТСР		
Критерії оцінки	Оцінка психоз-травматичних стресових факторів	Вплив на рівень поширеності
1 Визначення психозів, пов'язаних із травмою	0 = не визначено / незрозуміло, якщо травма пов'язана з психозом 1 = заздалегідь визначений як конкретний аспект психозу (наприклад, мимовільний прийом), так і конкретний епізод (наприклад, поєднаний досвід симптомів та госпіталізація в останній епізод) 2 = самоідентифікований «найгірший момент» психотичної травми	Ризик переоцінки / недооцінки
2 Вимірювання психозів, пов'язаних із травмою	0 = не застосовується жоден захід або процедура не повідомляється 1 = недійсний захід 2 = перевірена міра	Ризик переоцінки / недооцінки
II. Оцінка ПП-ПТСР 3 Час після травми	0 = менше місяця / не повідомляється 1 = можливо менше місяця 2 = принаймні 1 місяць після конкретної події	Ризик завищеної оцінки: Вищий рейтинг якості з меншою поширеністю
4 Інструмент оцінки ПП-ПТСР	Не застосовується = поширеність не повідомляється 0 = самозвіт 1 = перевірене інтерв'ю, включаючи CAPS 2 = CAPS для шизофренії (CAPS-S) або еквівалент (Клінічно введена шкала ПТСР)	Ризик завищеної оцінки: Вищий рейтинг якості з меншою поширеністю

що суб'єктивні загрози, пов'язані з психозом, можуть бути травматичними, що призводить до нав'язливих спогадів, які загрожують «тут і зараз» і призводять до ПП-ПТСР.

Основними цілями огляду було (1) визначити фактори, що посилюють або зменшують стійкість оцінки ПП-ПТСР, та (2) оцінювати докази щодо цих визначених критеріїв, включаючи їх вплив на рівень поширеності ПП-ПТСР.

Визначення факторів, необхідних для надійної та достовірної діагностичної оцінки ПП-ПТСР [10, с. 527], з метою вибору критеріїв для оцінки досліджень ПП-ПТСР було досягнуто у два етапи. По-перше, звернення до літератури про ПТСР, щоб визначити ключові методологічні фактори в загальній оцінці ПТСР [14, с. 33]. По-друге, обговорення критеріїв та досягнення консенсусу щодо основних критеріїв для надійної та достовірної діагностичної оцінки ПП-ПТСР. Наступні фактори були обрані для їх узгодженості з базою даних досліджень,

найкращими практичними клінічними рекомендаціями, а нещодавно переглянуто DSM-5 та запропоновано ICD-11 [13, с. 418] діагностичними критеріями ПТСР. Є чотири фактори, два пов'язані з оцінкою психозу, переживаннями, пов'язаними з психозом, і два з вимірюванням ПП-ПТСР. Вони описані нижче та узагальнені в таблиці 1 разом із гіпотетичним впливом на показники поширеності.

Визначення терміну «травма, пов'язана з психозом» обмежувалось надзвичайно загрозовими конкретними подіями, тим самим мінімізуючи діагноз ПП-ПТСР, де інший діагноз, такий як «постпсихотична депресія», може бути більш доречним [9, с. 35]. Чітке визначення минулих конкретних подій важливо для розрізнення травматичних спогадів про події, пов'язані з психозом, та поточного досвіду, пов'язаного з психозом, з метою мінімізації надмірної оцінки ПП-ПТСР. І навпаки, якщо травматичний стрес натомість апріорі визначений дослідником (наприклад, випадки лише госпіталі-

Таблиця 2
Травмуючий досвід пацієнтів

Стать	N	%
Чоловіча	36	57.1
Жіноча	27	41.9
Сімейний стан		
Ніколи не одружувались	50	79.4
Одружені	6	9.5
Розлучені	7	11.1
Статус роботи до госпіталізації		
Не працює	46	73.0
Працевлаштовано	17	27.0
Діагностика		
Біполярний розлад	17	27.0
Психотичний розлад	10	15.6
Шизоафективний розлад	12	19.0
Шизофренія	22	34.9
Інші афективні розлади	2	3.2
Травматична подія		
Аварія	28	44.4
Інвалідизація	13	20.6
Фізичний напад з боку сім'ї	37	58.7
Фізичний напад з боку стороннього	30	47.6
Сексуальне насильство в сім'ї	23	36.5
Сексуальне насильство з боку стороннього	21	33.3
Зона бойових дій	1	1.6
Сексуальні контакти у неповнолітній період	27	42.9
Позбавлення волі	16	25.4
Булінг	16	25.4
Хвороба, що загрожує життю	3	4.8
Інша травматична подія	27	42.9
Вік	Mean	SD
	34,43	11,74
Загальна кількість госпіталізацій	8,54	7,03
Загальна кількість психотичних епізодів	8,49	7,14

зації), респондент може повідомити про реакцію на подію (події), відмінну від найгіршого психологічного травматичного досвіду, що призводить до недооцінки ПП-ПТСР [19, с. 8]. Отже, дослідження отримували вищий рейтинг якості, якщо учасники обирали найбільш травмуючу подію, пов'язану з психозом, як у загальнодоступних дослідженнях ПТСР [23, с. 528]. Більш низькі рейтинги можуть бути пов'язані з перевищенням / заниженням оцінки або ПП-ПТСР.

Попри те, що кількісна література задокументувала психологічні реакції на психоз та його лікування, наявний брак даних щодо того, як сприймають психотичні симптоми або досвід примусового лікування саме люди з психозом [17, с. 480]. Якісні методи дослідження – це перспективна стратегія для розуміння суб'єктивного досвіду та пропозиції щодо потенційно корисних підходів до лікування.

Поточне дослідження мало на меті оцінити суб'єктивні переживання, пов'язані з психотичними симптомами та лікуванням у пацієнтів з психотичними епізодом, за допомогою якісних методів. Завданням було дослідити аспекти симптомів та лікування, які сприймалися як травматичні [6, с. 160].

Дослідження було проведено в стаціонарному психіатричному відділенні і було вирішено оцінити учасників якомога швидше після того, як симптоми їх епізоду були стабілізовані, щоб підвищити точність їх сприйняття та емоційних реакцій під час індексних подій.

Вплив травми (наприклад, сексуальне насильство, серйозна аварія) оцінювали за допомогою Шкали оцінки впливу травматичних подій, яка включала 22 пункти, кожен з яких оцінювався як «ніколи / рідко / інколи / часто» [11, с. 158]. Після заповнення анкети учасник був орієнтований на оцінку психологічно травматичних подій, пов'язаних з психотичними симптомами або досвідом лікування.

Був модифікований Міссіпський опитувальник ПТСР через напівструктуроване інтерв'ю, призначене для виявлення посттравматичних реакцій на психози та досвід лікування. Модифікований опитувальник був розділений на два розділи: реакції на психотичні симптоми та реакції на досвід лікування [11, с. 157]. У першому розділі реакцію на психотичні симптоми оцінювали спочатку задавши серію з 15 запитань (наприклад, «Чи викликали у вас симптоми психічної хвороби надзвичайне занепокоєння чи жах?»; «Чи вірили ви, що вам хотіли нашкодити?») [2, с. 121]. Стверджуюча відповідь на будь-який питання супроводжувалася підпитаннями для отримання конкретних прикладів. Після цих запитань учасникам було запропоновано визначити, який досвід у всіх їхніх епізодах був найбільш тривожним, коли вони озирнулись на нього. Процес аналізу даних у цьому дослідженні складався з початкового відкритого кодування відповідей учасника з польових приміток на початкові категорії. Було здійснено остаточний вибірковий процес коду-

вання, який визначив основні теми та концепції [20, с. 53].

Учасники описали ряд травматогенних аспектів психотичних симптомів.

Було виокремлено п'ять тем, що стосуються травматогенних аспектів психозу: (1) лякаючі галюцинації, про які повідомили 23,8% учасників; (2) параноя / марення, про яке повідомили 20,6% учасників; (3) суїцидальні думки / спроби, про які повідомили 15,9% учасників; (4) думки / спроби нанести шкоду іншим, про які повідомили 9,5% учасників; (5) дезорганізована поведінка або кататонія – повідомили 7,9% учасників. Інші категорії включали теми, такі як спалахи минулих зловживань, панічні атаки, манія, втрата опіки над дітьми тощо, про які повідомляли 22,2% учасників [8, с. 5].

Найпоширенішою темою травматогенних аспектів психозу була тема лякаючих галюцинацій, включаючи постійні галюцинації, які тривають роками, за якими слідує думки / спроби заподіяти собі шкоду і наступні думки / спроби заподіяти біль іншим [12, с. 418].

Учасники описали ряд травматогенних аспектів психіатричного лікування. Серед учасників, які пережили принаймні один епізод психозу, виникло п'ять основних тем, що стосуються травматогенних аспектів лікування: (1) тривале перебування в лікарні; (2) побічні ефекти ліків; (3) примусові методи лікування, включаючи мимовільну госпіталізацію, використання обмежувальних засобів та примусові ліки; (4) перебування з іншими пацієнтами; та (5) неетичне поводження з боку робітників психіатричної лікарні, включаючи застосування примусових методів лікування [18, с. 304].

Найчастіше повідомлялося про травматогенні аспекти психіатричного лікування – тривале перебування в лікарні, про яке повідомили 25 учасників (25,8%).

Наступною, найбільш часто повідомлюваною травматичною подією, пов'язаною з лікуванням, було примусове лікування, про яке повідомили 14 пацієнтів (22,6%), включаючи мимовільну госпіталізацію, використання обмежувальних засобів та примусові ліки. Побічні ефекти психотропних препаратів були третім найчастішим травматичним аспектом лікування (про це повідомили 12 учасників; 19,3%). 14,5% учасників повідомляли про неетичне поводження з боку персоналу, не включаючи застосування примусових методів лікування. Учасники також виявили, що вплив інших пацієнтів у лікарні, особливо агресивних, є травматичним. Про це повідомили сім учасників (11,2%).

Результати підтверджують необхідність вирішення питань, пов'язаних з посттравматичними реакціями на психоз у людей з психотичними епізодами. Дані цього дослідження свідчать про необхідність перевірки інтенсивних та негативних емоційних реакцій, які люди часто відчувають під час психотичного епізоду та під час епізодів лікування. Психотерапія може бути запропонована пацієнтам, які демонструють посттравматичні

реакції і повинні звертатися до цих реакцій шляхом валідації, щоб полегшити травматичні реакції на психоз [22, с. 1453].

Таким чином, це якісне дослідження описує досвід людей під час епізодів психозу. Були виявлені численні фактори, що сприяють травматичним аспектам досвіду психотичного епізоду, включаючи примусові аспекти психіатричного лікування. Потрібні подальші дослідження, щоб визначити, як можна вдосконалити послуги з охорони психічного здоров'я, щоб зменшити травми, пов'язані з хворобою, та полегшити одужання.

Висновки цього дослідження розширяють результати попередніх досліджень із залученням переважно хворих з першим психотичним епізодом. Травматичні життєві події будуть проаналізовані з різними наслідками психозу, включаючи підвищений ризик психотичних розладів з послабленими позитивними психотичними симптомами [13, с. 57]. Адаже вплив травми пов'язаний з різними психічними розладами, і тому специфіка впливу психозу на травму залишається незрозумілою [7, с. 175]. Це дослідження піднімає дві недостатньо вивчені галузі: специфіка між травмою та психозом щодо інших розладів, які часто є наслідком посттравми, та запропоновані механізми, які пов'язують травму з психозом. Дослідження основного зв'язку між впливом травми та всім спектром психозу, з впливом типу конкретних психотичних симптомів. Надалі будуть розглядатися важливі методологічні проблеми, які ускладнюють дослідження ПТСР після психозу, клінічні наслідки для даної галузі.

ЛІТЕРАТУРА:

- Davidson J.R.T. Diagnostic issues in posttraumatic stress disorder: considerations for the DSM-V. Davidson J.R.T., Foa E.B. J. *Abnorm. Psychol.* 2016. Vol.100. P. 347–355.
- Gearon J.S., Bellack A.S., Tenhula W.N. Preliminary reliability and validity of the Clinician-Administered PTSD Scale for schizophrenia. *Journal of consulting and clinical psychology.* 2014;72(1):121–5.
- Lu W, Mueser KT, Shami A, Siglag M, Petrides G, Schoepp E, et al. Post-traumatic reactions to psychosis in people with multiple psychotic episodes. *Schizophr Res* (2011) 127(1):66–75. doi: 10.1016/j.schres.2011.01.006.
- Myin-Germeys I., Krabbendam L., Jolles J., Delespaul A. P., and van Os J. Are Cognitive Impairments Associated With Sensitivity to Stress in Schizophrenia? An Experience Sampling Study *Am J Psychiatry*, Mar 2012; 159: 443-449.
- Абдельгаффар, В., Уалі, У., Джомлі, Р., Зруб, Ю., і Нацеф, Ф. (2016). Посттравматичний стресовий розлад при психозі першого епізоду: поширеність та супутні фактори. Клінічна шизофренія та пов'язані з нею психози. doi: <http://dx.doi.org/10.3371/csrrp.ABOU.123015>
- Александров Е.О. (2000). Посттравматическое стрессовое расстройство: клиника, лечение. Новосибирск : Сибвузиздат, 2000; 160.

- Аллен, П., Ларой, Ф., Макгуайр, П.К., і Алеман, А. (2008). Галюцинаційний мозок: огляд структурних та функціональних досліджень нейровізуалізації галюцинацій. *Нейронауки та біо-поведінкові огляди*, 32, 175-191. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.neubiorev.2007.07.012>
- Американська психіатрична асоціація. (2013). *Діагностично-статистичний посібник психічних розладів (5-е вид.)*. Арлінгтон, Вірджинія.
- Бендалл, С., Альварес-Хіменес, М., Гульберт, К., МакГоррі, П., і Джексон, Х. (2012). Дитяча травма збільшує ризик розвитку посттравматичного стресового розладу у відповідь на психоз першого епізоду. *Журнал психіатрії Австралії та Нової Зеландії*, 46, 35-39. doi: <http://dx.doi.org/10.1177/0004867411430877>
- Беррі, К., Форд, С., Джелліко-Джонс, Л., і Хаддок, Г. (2013). Симптоми ПТСР, пов'язані з переживаннями психозу та госпіталізації: огляд літератури. *Огляд клінічної психології*, 33, 526-538. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.cpr.2013.01.011>
- Боброва И. Н., Холодковская Е. М. (1975). «Клинические особенности шизофрении в условиях психотравмирующей ситуации». В сб.: «Шизофрения (диагностика, соматические изменения, патоморфоз)». М., 1975; 157 - 160.
- Брунет, К., Берчвуд, М., Уфтегров, Р., Майкл, М., Росс, К. (2012). Проспективне дослідження ПТСР після одужання від психозу першого епізоду: загроза з боку переслідувачів, голосів та терпіння. *Британський журнал клінічної психології*, 51, 418-433. doi: <http://dx.doi.org/10.1111/j.2044-8260.2012.02037.x>
- Бітті, Н., Шеннон, К., Кавана, М., та Малхолланд, К. (2009). Провісники симптомів ПТСР у відповідь на психоз та психіатричний прийом. *Журнал нервових та психічних захворювань*, 197, 56-60. doi: <http://dx.doi.org/10.1097/NMD.0b013e31819273a8>
- Волошин П.В. Посттравматичні стресові розбудови: проблеми лікування та профілактики / П.В. Волошин, Л.Ф. Шестопалова, В.С. Подкорытов // *Міжнародний медичний журнал.* - 2014. - Т. 10, No 1. - С. 33–38.
- Гитун Т.В., Елисеєв А.Г., Шилов В.Н. (2005). *Полный Медицинский Справочник. Большая медицинская энциклопедия.* М., Эксмо, 865.
- Каледа В. Г., Бархатова А. Н., Стрельцова М. А. (2008). Особенности когнитивных расстройств на этапе становления ремиссии после перенесенного эпизода эндогенного приступообразного психоза в юношеском возрасте // *Материалы III Международного конгресса «Молодое поколение XXI века. Актуальные проблемы социально - психологического здоровья»*, Москва, 273-274.
- Мак-Вильямс Н. (2001). *Психоаналитическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе: пер. с англ.* М.: Независимая фирма «Класс», 2001. 480 с.
- Международная классификация болезней (10-й пересмотр). (1994). *Классификация психических и поведенческих расстройств / под ред. Ю. Л. Нуллера, С. Ю. Циркина, Россия, СПб: Адис; 304.*
- Морган С., Фішер Х. Фактори навколишнього середовища при шизофренії: дитяча травма - критичний огляд. *Шизофр Бик.* 2017; 33: 3–10. [Безкоштовна стаття для PMC] [PubMed] [Google Scholar]

20. Овчинников А.А., Красильников Г.Т., Бохан Н.А., Дресвянников В.Л. Диссоциативный контекст посттравматического стрессового расстройства и алкогольной аддикции. Сибирский вестник психиатрии и наркологии. М., 2005; 4: 50-59.

21. Розенберг С.Д., Мюзер К.Т., Фридман М.Дж., Горман П.Г., Дрейк Р.С., Відавер Р.М., Торрі Туалет, Янковський М.К. (2018). Розробка ефективних методів лікування посттравматичних розладів серед

людей з важкими психічними захворюваннями. Психіатр серв.; 52: 1453–1461. [PubMed] [Google Scholar]

22. Руднев В.П. Философия языка и семиотика безумия. Избранные работы. М.: Территория будущего, 2007. 528 с.

23. Смулевич А.Б., Колюцкая Е.В, Алмаев А.А., Ильина Н.А., Тухватулина Л.Ш. Посттравматическое стрессовое расстройство при эндогенных заболеваниях. //Психиатрия - 2004, №3. – С.13-20.

ТЕМПОРАЛЬНІ ОЗНАКИ ОБРАЗУ МАЙБУТНЬОГО НЕВРОТИЧНОЇ ОСОБИСТОСТІ

TEMPORAL FEATURES OF THE FUTURE IMAGE OF A NEUROTIC PERSONALITY

У статті конкретизовано базові темпоральні ознаки образу майбутнього невротичної особистості. Визначено образ майбутнього як структурний компонент часової перспективи особистості, що відображає основну регулюючу роль як у сприйманні власної часової перспективи, так й у антиципації результатів будь-якої діяльності особистості. Розглянуто базові положення невротизації особистості, яка демонструє порушення у темпоральних координатах існування, а отже, характеризується специфічними ознаками оперування образом майбутнього, та теоретико-методологічні аспекти темпоральної концептуалізації життя людини. Деталізовано розуміння картини індивідуального майбутнього особистості та специфіки її власної часової перспективи у взаємозв'язку із індивідуально-психологічними особливостями особистості. Окреслено психологічний зміст компонентів образу майбутнього невротичних особистостей: когнітивний компонент (недостатнє усвідомлення швидкості часу та надмірне очікування бажаної події); емоційний компонент (негативне емоційне забарвлення подій та страх майбутнього); поведінковий компонент (нерегулярність планування подій та пасивність у реалізації можливостей) та смисловий компонент (ірраціональність майбутнього та вузький діапазон особистісних смислів). Зазначено, що психологічний зміст структурних компонентів образу майбутнього невротичної особистості суттєво різниться від психологічно здорової людини в ознаках збалансованості / незбалансованості функціонування складових компонентів образу майбутнього та обґрунтовано врахування поділу осьовних сфер життєдіяльності людини для конструювання образу майбутнього особистості (здоров'я, спілкування з друзями і оточенням, сім'я, кар'єра і бізнес, фінанси, особистісний розвиток, духовність і творчість, яскравість життя).

Ключові слова: образ майбутнього, антиципація, життєва перспектива, часова пер-

спектива, темпоральна концептуалізація життя, невроз, невротична особистість.

The article concretizes the basic temporal features of the future image of a neurotic personality. Future image is defined as the structural component of the time perspective of a personality that reflects the main regulatory role both in the perception of own time perspective and in anticipation of the results of any activity of a personality. The basic positions of personality neurotization have been considered, which demonstrates violations in the temporal coordinates of existence, and therefore is characterized by specific features of operating with the future image and theoretical and methodological aspects of temporal conceptualization of human life. Understanding the picture of the individual future of a personality and its specifics of own time perspective concerning the personal psychological characteristics of a personality has been described in detail. The psychological content of the components of the future image of neurotic personalities has been outlined. Cognitive component (insufficient awareness of time speed and excessive anticipation of the desired event); emotional component (negative emotional colouring of events and fear of the future); behavioural component (irregularity of events planning and passivity in the realization of opportunities) and semantic component (future irrationality and narrow range of personality meanings). It has been noted that the psychological content of the structural components of the future image of a neurotic personality differs significantly from a psychologically healthy person in terms of balance / imbalance of the components of the future image. Taking into account the division of the main spheres of human life activity for constructing the future image of a personality (health, communication with friends and surroundings, family, career and business, finance, personality development, spirituality and creativity, brightness of life) has been grounded.

Key words: future image, anticipation, life perspective, time perspective, temporal conceptualization of life, neurosis, neurotic personality.

УДК 159.972:316.477-022.345
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.21>

Чижик К.О.

аспірантка кафедри педагогічної та вікової психології
Волинський національний університет імені Лесі Українки

Вірна Ж.П.

д.психол.н.,
професор кафедри педагогічної та вікової психології
Волинський національний університет імені Лесі Українки

Іванашко О.Є.

к.психол.н.,
доцент кафедри педагогічної та вікової психології
Волинський національний університет імені Лесі Українки

Відповіді на складні виклики сьогодення і подальший розвиток українського суспільства залежать від реалізації життєвих задумів у різноманітних сферах людського буття, де найголовнішу роль відіграє сформований образ майбутнього, який ґрунтується на багатьох психологічних властивостях і утвореннях, які мають бути достатньо соціально зрілими. Особистість із сформованим образом майбутнього відзначається здатністю до антиципації майбутнього, готовністю планування свого розвитку в контексті можливих обставин, гармонійними стосунками як з власним майбутнім, так й із сьогоденням, що загалом характеризується осмисленням свого життя

в широкому часовому контексті. Коли йдеться про особистість з невротичними розладами, яка входить у так звану групу ризику з огляду на її схильність до психогенних захворювань, то питання вивчення її образу майбутнього є вкрай актуальним, адже саме у образі майбутнього як стійкому психологічному утворенні локалізовані взаємопов'язані очікування і уявлення щодо найімовірніших подій, обставин і ситуацій як зовнішнього, так і внутрішнього життя, що регулює подальшу життєдіяльність особистості, спрямовуючи її у відповідному напрямку.

Феномен вивчення образу майбутнього привертав увагу багатьох науковців, однак

більшість з них надає перевагу вивченню часової перспективи особистості загалом, розглядаючи образ майбутнього як її невіддільну частину у контексті ухвалення рішень або реалізації конкретної поведінки [2; 3; 11 та ін.]. Також образ майбутнього здебільшого вивчався у дискурсі спеціалізованих прикладних досліджень, а саме в контексті вивчення: взаємозв'язку уявлень студентів про власне майбутнє з рівнем їх академічної успішності [6]; рівня фінансової грамотності та матеріального статусу [7]; ролі часової перспективи майбутнього у здійсненні здоров'єорієнтованої поведінки [4] та її впливу на екологічну поведінку [12]; залежності власних уявлень про майбутнє від способу структурування часу, культури, норм та цінностей [17].

З-поміж різноманітних ракурсів вивчення темпоральних характеристик образу майбутнього малодослідженим виявився контекст їх розгляду у невротології, що й зумовило підготовку презентованого теоретичного аналізу.

Огляд теоретичного аналізу розпочнемо з наукових платформ вивчення невротичної особистості, які класично поділяють на психологічну, біологічну, соціальну. Представники кожної з цих платформ вивчають невроз, використовуючи свої методи. Якщо зосередитися на психологічній платформі, то саме тут вказується на особливу значущість психологічних параметрів особистості, особливо таких, як установка, самосвідомість, система ставлень особистості, порушення яких загалом можна розглядати як моральні хвороби особистості і суспільства [14].

Причини неврозів криються у найрізноманітніших ситуаціях, що психотравмують людину, і залежно від фону невротичної провокації неврози поділяють на три основних види: неврастенію, істерію і невроз нав'язливих станів [1]. При цьому, ведучи мову про невротичні розлади, найчастіше використовують поняття «функціональні відхилення або аномалії», що загалом зводяться до крайніх варіантів людського існування і є набагато ближчими до здоров'я, ніж хвороби, хоча при цьому розширюються самі рамки неврозів до анозогностичних критеріїв і губиться значення обмеження неврозів поняттям дезінтегрованості (під яким слід розуміти, що всяка частковість втрачає свою спрямованість на ціле, внаслідок чого порушується взаємна узгодженість частин і внутрішня рівновага цілого). Психосоматична взаємодія ставиться в чільний критерій формування аномалій зі складним ланцюгом від соматичної до психіки і виходом на невизначене поняття «невроз» [9].

Зведення рамок неврозів до дезінтегрованості психічних функцій, як от афективної її функції, оперує в основному категоріями аномальних або схильних до аномалій

особистостей. Ці особистості під впливом зовнішніх чинників виявляють стійку неврівноваженість із наступною інтелектуалізацією процесів, що відбуваються, виходом чого є ознаки психічної дезінтегрованості. Тому поняття «невротична особистість» відходить від медичного поняття у бік соціально-психологічних особливостей особистості, з урахуванням культурального фону складності психологічних проблем і мотивів поведінки, в тому числі й дитини, на її ранньому етапі взаємовідносин з зовнішнім світом, переживання самотності, усвідомлення безпомічності, почуття агресії ззовні, тривоги, тобто всього того, що призводить до розвитку невротичної особистості. А така особистість демонструє порушення у темпоральних координатах існування, а отже, характеризується специфічними ознаками оперування образом майбутнього.

Образ майбутнього є таким психологічним утворенням, який оптимально відображає майбутнє і одночасно регулює теперішню діяльність, скеровуючи її в напрямку бажаних змін та трансформацій. Можна сказати, що образ майбутнього – це структурний компонент часової перспективи особистості, а його змістом є концептуалізована картина індивідуального майбутнього особистості, що відіграє регулюючу роль як у сприйманні власної часової перспективи, так й у антиципації будь-якої діяльності особистості. Також образ майбутнього регулює планування власної діяльності, вибудовування її ієрархії, а також коригування поточних дій з погляду на їх відповідність кінцевій меті та образу бажаного термінального результату.

Якщо говорити про майбутнє як структурну одиницю часової перспективи, то це утворення переважно розглядається як випереджаюче відображення, антиципація, уявлення про майбутнє, очікування, чи то елемент часової і загальножиттєвої перспективи особистості. Кожне з перерахованих психологічних явищ має часову природу, де головні «точки відліку» індивідуального часу людини знаходяться у майбутньому, яке не має історії, та очікування якоїсь події у прийдешньому «розтягує» переживання часу в теперішньому, а впевненість в майбутньому стабілізує і гармонізує наше переживання часової перспективи. З цього приводу Є. Головаха говорить про наявність у картині майбутнього запланованих та очікуваних подій, вибудовуючи які, людина співставляє із системою цінностей [5]. Г. Шляхтін вважає, що особистісна перспектива багатомірна – в цілях наявних ціннісних, емоційних, когнітивних, регуляторних та інших компонентів, але емоційним зв'язком особистісної перспективи є значущість майбутнього для особистості [15].

Для нас важливим є розгляд образу майбутнього в контексті взаємозв'язку із

індивідуально-психологічними особливостями особистості, з її життєвими кризами, внутрішніми проблемами та способами їх розв'язання. Нескладним є передбачення, що коли в емоційній сфері особистості переважає невпевненість у собі, тривога, нестійка самооцінка та нестала Я-концепція, то й образ майбутнього зазнаватиме негативних впливів. Вважаємо, що у разі невротизації особистості образ майбутнього може бути редукованим, погано піддаватися візуалізації, а в особистості можуть мимовільно з'являтися негативні очікування щодо власного майбутнього. Також певні структурні компоненти можуть деструктивно домінувати, а інші можуть бути слабо презентовані у суб'єктивному баченні свого майбутнього.

На думку І. Дьоміної, наявність у картині майбутнього близької і віддаленої перспектив вважається одним із показників сформованості життєвих планів, адже планування далекої життєвої перспективи вміщує аналіз потреб і мотивів, тобто тих термінальних результатів, заради яких досягається поставлена мета, а планування близької життєвої перспективи вміщує планування засобів досягнення цілей [8].

Крім цього, є й інші структурні виміри образу майбутнього, і традиційно «форма» образу майбутнього розглядається через виокремлення таких компонентів, як когнітивний, емоційний, поведінковий та смисловий. Відразу слід додати, що міра вираження кожного з компонентів в конкретному образі майбутнього може бути різною, тому на різних вікових етапах розвитку особистості формальна структура образу майбутнього буде відрізнятися [13].

Когнітивний компонент образу майбутнього втілює уявлення про майбутнє: сукупність очікуваних і запланованих подій, розуміння власного майбутнього, уявлення про етапи життя та їх хронологічний діапазон; також у межах цього компоненту кожна людина визначає наскільки швидко плине час, оцінює широту і глибину часової перспективи майбутнього.

Емоційний компонент образу майбутнього включає в себе різноманітні аспекти емоційного ставлення до майбутнього і втілює той особистісний смисл, який людина надає своєму життю; цей компонент тісно пов'язаний з уявною результативністю, уявний прогноз якої складається із реалізованості життя (реалізація життєвого потенціалу, життєва успішність) і задоволеності життям (сумарна оцінка задоволеності життям в окремих сферах життя).

Смисловий компонент образу майбутнього полягає у здатності особистості актуалізувати змістовно-смислові аспекти свого майбутнього життя, розвиток власної ідентичності

у майбутньому, а саме йдеться про здатність реалізувати автентичність власного життя, тобто його неповторність, щирість, невідчужуваність, вірність собі, що супроводжується зазвичай позитивним, нецинічним ставленням до життя.

Поведінковий компонент образу майбутнього становить собою сукупність тенденцій реалізації певних форм поведінки і є наслідком функціонування ціннісно-смислового, емоційного і когнітивного складників переживання життєвої перспективи особистості; також залежно від поставлених цілей особистість активно планує своє життя і діє в напрямку реалізації планів або, навпаки, пасивно перебуває у бездіяльності, демонструючи «життєві сценарії» (Е. Берн) та «життєві стилі» (А. Адлер).

Виокремивши структурні компоненти образу майбутнього, можна досліджувати значення кожного, а саме міру вираження у різних людей. Відповідно, високий рівень наповнення смислового компоненту сприяє позитивному, оптимістичному емоційному забарвленню образу майбутнього; зумовлює середній або високий рівень таких параметрів когнітивного компоненту, як контроль над часом, оптимальна оцінка часової перспективи і адекватні очікування щодо прийдешніх подій. Вплив на поведінковий компонент може здійснюватися, зокрема, через певне програмування такого параметру поведінки, як її схильність до ризику. Власне, це пов'язано з позитивним баченням перспективи власного майбутнього, що пояснюють також суб'єктивним відчуттям невичерпності власної енергії, важливістю досягнень практично у всіх сферах життя, прагненням розкрити усі свої здібності, реалізувати усі надані життям можливості. Саме через це ризик є набагато привабливішою поведінкою, ніж перебування у комфорті та безпеці. Водночас якщо репрезентованість смислового компоненту є редукованою, або ж його наповнення не є оптимальним, це також позначається на усіх інших компонентах. Емоційний компонент може мати негативне забарвлення, що виявляє себе у тривозі, небажанні думати про майбутнє і редукованості образу майбутнього загалом. Щодо наповнення когнітивного компоненту, то суб'єктивне відчуття слабкого контролю свого життєвого часу зумовлює «невпевненість у завтрашньому дні».

Таким чином, визначивши структурний зміст образу майбутнього, варто зупинитися на «збалансованій часовій перспективі», яка, за визначенням Ф. Зімбардо і його колег, є психологічним конструктом, який пов'язаний із гнучким переключенням між роздумами про минуле, теперішнє або майбутнє, залежно від ситуативних вимог, оцінки ресурсів, особистісних і соціальних оцінок поведінки

людей, які мають високі показники за цим конструктом, визначається компромісом або «балансуванням», між змістом репрезентацій минулого досвіду (переживань), бажаннями теперішнього і адекватними уявленнями про майбутні наслідки. Саме ця часова орієнтація є найоптимальнішою часовою перспективою з точки зору психологічного та фізичного здоров'я, а також функціонування індивіда у суспільстві [16].

Проведений теоретичний екскурс дав змогу виокремити основний зміст структурних компонентів образу майбутнього невротичних особистостей, які систематизовані у рис. 1.

Психологічний зміст структурних компонентів образу майбутнього невротичної особистості суттєво відрізняється від образу майбутнього психологічно здорової людини, і поясненням цьому є темпоральний формат переживання набутої психотравми (дефекти виховання, акцентуації характеру, перенесені захворювання, перевтома, недосипання тощо). При сильній і тривалій психотравмі, якої неможливо позбутися, навіть у людини з ідеальним здоров'ям і характером виникає «невротичний зрив». А короткочасний невротичний стан, що виникає слідом за розумовою, емоційною перевтомою, знайомий практично усім. Це знервованість і втома студента після важкої сесії, педагога – наприкінці навчального року, матері-годувальниці, яка недосипає ночами, тощо. У кожного з них у такому стані може з'явитися запальність, нетерпля-

чість, дратівливість. Причину переживань, невротичного зриву не завжди легко зрозуміти, людина іноді насилу її формулює або навіть усвідомлює. Це особливо стосується так званих внутрішніх фрустраційних конфліктів із самим собою. Наприклад, гостро переживаються суперечливі почуття до тієї самої людини (любов і ненависть до батька, який кинув родину), невідповідність між бажаннями і можливостями, здібностями людини (мріяла стати великим актором, але не вистачає таланту, здібностей; або неспроможність честолюбного, але недосвідченого керівника, вченого). Сильні душевні переживання викликає також постійна сексуальна незадоволеність, що також часто призводить до невротичних зривів. Хвороба іноді розвивається внаслідок переживань через неможливість реалізувати з якихось причин свої творчі можливості: так буває, коли талановита людина змушена виконувати лише нескладну, одноманітну роботу.

Вочевидь, конструюючи образ майбутнього, особистість візуалізує не абстрактні, а доволі конкретні картини власного життя, його бажані, необхідні для щастя атрибути. Досить переконливим є обґрунтування поділу основних сфер життєдіяльності людини, які є важливими з погляду конструювання образу майбутнього особистості: здоров'я (активність, спрямована на його підтримання і покращення); спілкування з друзями і оточенням (самореалізація у значимому

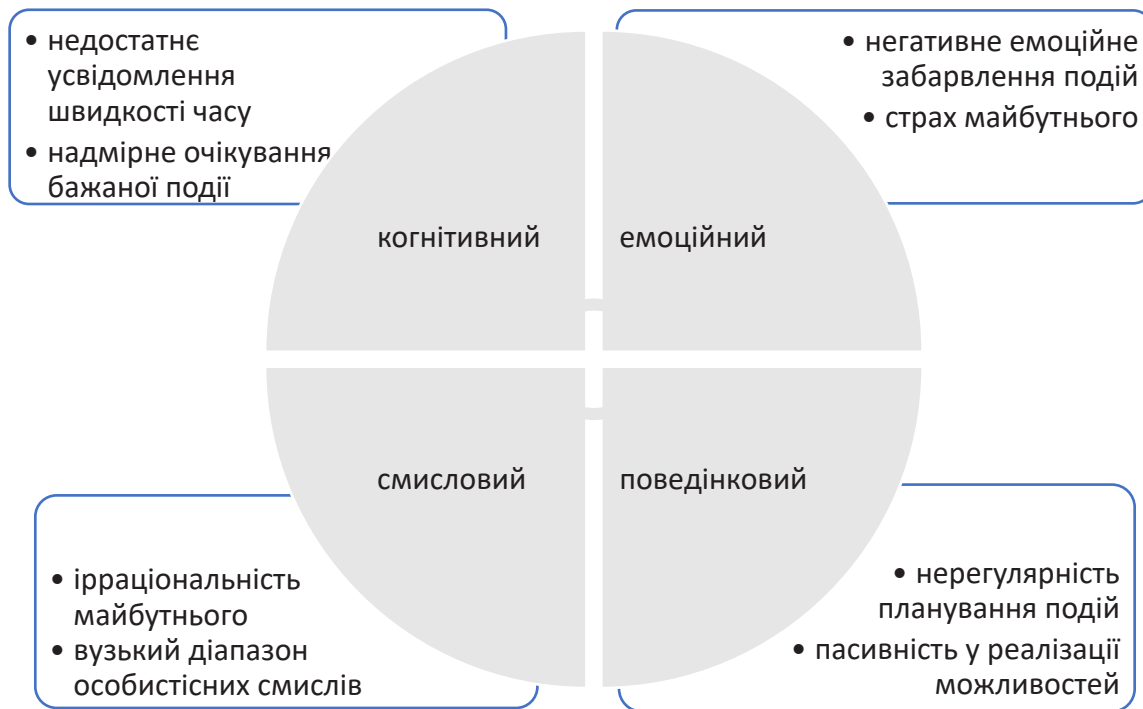

Рис. 1. Зміст структурних компонентів образу майбутнього невротичної особистості

соціальному мікросередовищі); сім'я (діяльність, спрямована на побудову і зміцнення близьких стосунків у власній сім'ї); кар'єра і бізнес (самореалізація у професійній сфері); фінанси (активність з матеріально-фінансового забезпечення свого життя); особистісний розвиток (самоактуалізація, готовність не зупинятися на досягнутому); духовність і творчість (реалізація власних духовних досягнень); яскравість життя (реалізація життєвих задовольень) [10].

Виходячи з етіології невротичних розладів, конструювання образу майбутнього у невротичних осіб буде відмінним, втім, зазначена проблемність підлягає часовій корекції, коли через набуття власного досвіду людина починає адекватно бачити перспективу майбутнього і гармонійно розподіляти увагу між минулим (здебільшого травмуючим), теперішнім і майбутнім.

Усе наведене дає змогу виснувати, що поняття «образ майбутнього» може виступати як окрема психологічна категорія в контексті темпоральних перспектив особистості. Образ майбутнього відіграє основну регулюючу роль як у сприйманні власної часової перспективи, так й у антиципації результатів будь-якої діяльності особистості. Його основними функціями є антиципація і конструювання майбутнього та темпоральна концептуалізація власного життя і регуляція діяльності людини. Структура образу майбутнього може бути збалансованою, коли усі її елементи збалансовані між собою за рівнем їх репрезентативності в образі майбутнього та їх емоційною значущістю, так і незбалансованою, що є закономірним для невротичних особистостей.

Розгортаючи перспективні напрями реалізації пропонованого теоретичного аналізу, варто актуалізувати подальше вивчення феномену образу майбутнього невротичних особистостей залежно від соціальних аспектів їх сімейного виховання, сімейного стану, навчання в різних навчальних закладах, особливостей соціокультурного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александровский Ю.А. Состояния психической дезадаптации и их компенсация (пограничные нервно-психические расстройства). Москва : Наука, 1976. 272 с.

2. Батраченко І.Г., Рихальська О.Г. Психологія життєвої антиципації особистості : монографія. Дніпропетровськ : ДНУ, 2009. 168 с.

3. Бонивелл І. Ключи к благополучию. Что может позитивная психология. Москва : Время, 2009. 192 с.

4. Габелкова О.Є., Веретельник Г.С. Ставлення до свого здоров'я залежно від особистісних особливостей і специфіки освіти в осіб молодого віку. *Вісник Харк. нац. ун- ім. В.Н. Каразіна ; Психологія*. 2011. № 985, Вип. 48. С. 115–118.

5. Головаха Е.И., Кроник А.А. Психологическое время личности. Киев : Наукова думка, 1984. 209 с.

6. Гордеева Т.О. Психология мотивации достижения : уч. пособие. Москва : Академия, 2006. 336 с.

7. Дейнека О.С. Противоречия и перспективы ресурсного подхода в экономической психологии. *Проблемы экономической психологии*. Т. 2. Москва : Изд-во «Институт психологии РАН», 2005. С. 66–97.

8. Демина И.О. Изучение жизненных перспектив старшеклассников в контексте субъективной картины жизненного пути : автореф. дис. ... канд. психол. наук; 19.00.05; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. Москва, 1997. 20 с.

9. Карвасарский Б.Д. Неврозы. Москва : Медицина, 1990. 576 с.

10. Мрочковский Н., Толкачев А. Экстремальный тайм-менеджмент. Москва : Альпина Паблишер, 2016. 214 с.

11. Санников А.И. Психология жизненного выбора личности : монография. Одесса : Изд-во ВМВ, 2015. 440 с.

12. Смирнов И.В. Психозекология. Москва : Рос. Ун-т Дружбы народов, 2003. 336 с.

13. Чадаева К.Д. Образ будущего в разных возрастах. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obraz-buduschego-v-raznyh-vozrastah>

14. Шапиро Д. Невротические стили. Москва : Институт Общегуманитарных Исследований, 2000. 176 с.

15. Шляхтин Г.С. Системная организация процессов регуляции поведения во времени. *Психологические механизмы регуляции поведения и оптимизация трудовой и учебной деятельности*. Горький : Изд-во Горьк. гос. ун-та, 1987. С. 4–29.

16. Boniwell I., Zimbardo P. *Balancing Time Perspective in Pursuit of Optimal Functioning. Positive psychology in practice*. New Jersey: John Wiley & Sons, 2004. 165–178.

17. Lennings C.J. Profiles of time perspective and personality: Developmental considerations. *Journal of Psychology*, 1998, Vol. 132, P. 629–641.

УЯВЛЕННЯ ПРО ВЛАСНЕ ТІЛО В ОСІБ, ЩО ЗАЙМАЮТЬСЯ СОЦІАЛЬНИМИ ТАНЦЯМИ

PERCEPTION OF OWN BODY IN PERSONS ENGAGED IN SOCIAL DANCES

Було проведено дослідження впливу танцювального досвіду на самооцінку в осіб юнацького віку. Для визначення образу тіла було використано такі методики: опитувальник образу власного тіла, розроблений О.О. Скугаревським та С.В. Сивухою у Білоруському Державному Університеті, методика Дембо-Рубінштейн, розроблена Т.В. Дембо та доповнена С.Я. Рубінштейн у 1970 році, та двох модифікацій цієї методики. Одна з них призначена для вимірювання самооцінки краси власного тіла, інша – для вимірювання самооцінки повноти власного тіла. Виявлено, що у середньому аматори виявляють завищену самооцінку, адекватну самооцінку краси тіла та адекватну самооцінку повноти тіла. У середньому танцівники-початківці виявляють адекватну самооцінку, занижену самооцінку краси тіла, адекватну самооцінку повноти тіла. У середньому професійні танцівники виявляють завищену самооцінку, адекватну самооцінку краси тіла, завищену самооцінку повноти тіла. Найявний середній статистично значущий зв'язок між рівнем самооцінки краси та досвідом танцівника. Аматори здебільшого демонструють адекватну самооцінку краси. Танцівники-початківці демонструють як адекватну, так і занижену самооцінку краси. Професійні танцівники здебільшого демонструють адекватну самооцінку краси. Найявний слабкий статистично значущий зв'язок між рівнем самооцінки повноти та досвідом танцівника. Аматори здебільшого демонструють адекватну самооцінку повноти тіла. Танцівники-початківці виявляють тільки адекватну самооцінку повноти. Професійні танцівники здебільшого демонструють завищену самооцінку повноти тіла.

Ключові слова: тілесність, соціальні танці, самооцінка, образ тіла, танцівники.

A study of the impact of dance experience in adolescents on self-esteem was conducted. The following methods were used to determine the body image: the questionnaire of the image of one's own body was developed by O.O. Skugarevsky and Sivukha at the Belarusian State University, the Dembo-Rubinstein method was developed by Dembo and supplemented by S. Ya. Rubinstein in 1970, and two modifications of this method. One of them is designed to measure self-esteem of the beauty of one's own body, the other – to measure self-esteem of the fullness of one's own body. It was found that, on average, amateurs show inflated self-esteem, adequate self-esteem of body beauty and adequate self-esteem of body fullness. On average, novice dancers show adequate self-esteem, underestimated self-esteem of body beauty, adequate self-esteem of body fullness. On average, professional dancers show inflated self-esteem, adequate self-esteem of body beauty, inflated self-esteem of body fullness. There is a statistically significant relationship between the level of self-esteem of beauty and the experience of the dancer. Amateurs mostly demonstrate adequate self-esteem of beauty. Beginner dancers demonstrate both adequate and low self-esteem of beauty. Most professional dancers demonstrate adequate self-esteem of beauty. There is a weak statistically significant relationship between the level of self-esteem of completeness and the experience of the dancer. Amateurs mostly demonstrate adequate self-esteem of completeness. Beginner dancers show only an adequate self-assessment of completeness. Most professional dancers show an inflated self-esteem of completeness.

Key words: Physicality, social dances, self-esteem, body image, dancers.

УДК 159.942.6
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.22>

Яценко А.О.

магістрант

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Мілютіна К.Л.

д.психол.н.,

професор кафедри психології розвитку

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Соціальні танці (танго, бачата, сальса) набувають поширення в Україні. Здебільшого ними займаються особи дорослого та юнацького віку, але наявні і групи, спрямовані на навчання соціальним танцям осіб літнього віку. В психологічній літературі звертається увага на позитивний вплив соціальних танців на емоційний стан депресивних хворих, соціальну підтримку та рекреаційний потенціал цього виду діяльності. Але недостатньо проведено досліджень впливу цих типів танцю на самооцінку та сприйняття свого тіла.

П. Шільдер визначає поняття «образ тіла» як суб'єктивний просторовий образ сприйняття, який складається в процесі спілкування з іншими людьми. У статті «Образ тіла та соціальна психологія» він описує «образ тіла» як тілесно-психологічну «карту», тобто систему уявлень людини про власне тіло як носій «Я». При цьому «образ тіла» є динамічним та складається з різних фрагментів переживання тілесного досвіду. Він трансформується

разом з віковими змінами самого тіла, в процесі діяльності людини, в результаті оцінок інших людей, у зв'язку з окремими життєвими ситуаціями [6]. Оцінка та сприймання тілесних форм здійснюється як на інтрасуб'єктивному рівні, так і на інтерсуб'єктивному, а також має емоційне забарвлення. На першому рівні оцінювання полягає у порівнянні своїх зовнішніх даних із зовнішніми даними інших людей, на другому – у переживанні задоволеності від сприймання якостей та форм своєї тілесної самості [7].

Отже, можна виокремити два типи сприймання-ставлення суб'єкта до свого образу тілесного «Я»: образ тілесного «Я» щодо свого розуміння та сприймання сенсу свого існування незалежно від суджень та оцінок інших; образ тілесного «Я» стосовно інших в порівнянні з вимогами та нормами соціального оточення.

Засновник тілесно орієнтованої психотерапії М. Фельденкрайз вважав наступне. Освіта

та виховання дає можливість людині визначити патерни її тілесних та поведінкових реакцій відповідно до суспільства, до якого вона належить, та опанувати певну мову тіла. Ці реакції та уявлення не є загальними для людства як виду, а залежать від конкретного середовища, притаманні певній соціальній групі [5]. Лише самовиховання трьох чинників, які визначають наш образ себе, певною мірою знаходиться в нашій владі. Виховання нам нав'язується, ми не вибираємо фізичну спадковість, самовиховання у ранні роки також не є повністю свідомим та незалежним, тому що воно є залежним від ефективності роботи нервової системи, індивідуальних характеристик та спадковості. Тому самовиховання, яке мало б розширювати успадковані відмінності в сфері дій та сприяти нашій індивідуалізації, значною мірою також спрямовано на розвиток подібності до інших людей.

Образ себе, на думку М. Фельденкрайза, складається з мислення, почуття, відчуття та руху – компонентів, які беруть участь у кожній дії. Оскільки люди різні, тому частка кожного компонента в тій чи іншій дії відрізняється одна від одної, але якоюсь мірою кожен компонент присутній у будь-якій дії [5]. Образ себе постійно змінюється від однієї дії до іншої. Ці зміни поступово автоматизуються, стають фіксованими, тобто стають звичками. На початку життя, тобто коли образ себе тільки встановлюється, ці зміни значні та часті. Наприклад, нові форми дії, які дитина не могла зробити ще вчора, швидко освоюються. М. Фельденкрайз звертає увагу на важливість розвитку усвідомлення свого тіла, його імпульсів та рухів, а також підвищення тілесної креативності [5]. Для проявлення власних емоцій людина зазвичай використовує мову тіла та мову виразних рухів, які можуть застосовуватися як засіб комунікації з оточенням, засіб розуміння інших та самопізнання [1]. Брак спілкування в сучасному суспільстві призвів до того, що люди почали частіше звертатися до занять різними танцювальними практиками, які дозволяють не тільки зняти накопичене емоційне напруження, а й знайти нових друзів та знайомих. У зв'язку з цим захоплення соціальними танцями зараз стає особливо поширеним. При цьому систематичні заняття таким видом танців не тільки заповнюють потребу у спілкуванні, але і сприяють їх зміні в психологічному плані. Це зумовлено тим, що подібно до будь-якої танцювальної практики соціальні танці дозволяють людині навчитися володіти власним тілом, розвивають координацію рухів та підвищують фізичну витривалість. У результаті людина стає більш впевненою у собі, а також завдяки танцям набуває досвід вирішення таких ситуацій, які метафорично нагадують її реальні проблемні ситуації. Внаслідок цього

вона отримує можливість переглянути свій погляд на питання, що її хвилюють. Це і становить основу для змін в психологічному плані [3]. Ці висновки підтверджуються результатами експериментальних досліджень. Зокрема, І.О. Новикова та Д.О. Толстова встановили, що молоді люди, які практикують латиноамериканські соціальні танці (сальсу), відрізняються більш гармонійним розвитком товариськості, упевненістю в собі та меншою агресивністю, а для розв'язання конфліктів вважають за краще використовувати конструктивні стратегії (співробітництво) [4, с. 34–35]. Таким чином, соціальні танці являють собою особливу категорію танців, які виконуються не для досягнення професійних успіхів, а для поповнення нестачі спілкування і зняття емоційної напруги. У напрямку сучасної хореографії є дві назви, що склалися історично: постмодерн та contemporary (термін, запропонований для визначення європейського сучасного танцю). Обидві течії використовують принцип кінетичного та сенсорного усвідомлення себе і можуть бути одним з варіантів соціальних танців [2].

Вважається, що танцюристи схильні до великої стурбованості образом тіла та часто прагнуть до худорлявості. Невдоволення своїм тілом є важливим фактором розвитку патологій харчування.

A.G. Dantas та співавтори перевірили фактори, які танцюристи визначили як такі, що мають відношення до невдоволення своїм тілом, за допомогою дослідницького змішаного методу. Учасниками були 369 танцюристів з двох іспанських танцювальних навчальних закладів. Анкети оцінювали невдоволення тілом, нестандартні харчові установки, поведінку та фактори ризику харчових розладів у танцюристів. Було виявлено дев'ять факторів; «учитель», «форма» та «дзеркала» були найпоширенішими. Люди з більшою ймовірністю розвитку харчових розладів визначили вплив учителів як ключовий фактор невдоволення своїм зовнішнім виглядом [9].

A. Даніс зі своїми колегами провели дослідження серед танцівників, що працюють повний та неповний робочий день, щоб визначити сприймання зображення тіла серед танцюристів у міських умовах. У цьому дослідженні брали участь 155 танцюристів. Було встановлено, що серед тих, хто має ідеальний індекс маси тіла, результат показує, що 31,9% не задоволені своїм образом тіла [8].

Мета нашого дослідження – виявити самооцінку танцівників, зокрема щодо власного тіла, та встановити її зв'язок з танцювальним досвідом у соціальних танцях.

Для визначення образу тіла було використано такі методики: опитувальник образу власного тіла, розроблений О.О. Скугаревським та С.В. Сивухою у Білоруському

Державному Університеті, методика Дембо-Рубінштейн, розроблена Т.В. Дембо та доповнена С.Я. Рубінштейн у 1970 році, та дві модифікації цієї методики. Одна з них призначена для вимірювання самооцінки краси власного тіла, інша – для вимірювання самооцінки повноти власного тіла.

Вибірка: 40 респондентів: 11 – аматорів, які мають танцювальний досвід до 1 року, 10 – танцівників контемпорарі з більшим досвідом, 19 – професійних танцівників контемпорарі.

Для виявлення зв'язку між танцювальним досвідом танцівника та оцінкою образу тіла ми використовуємо *таблиці сполучення*. Ставлення до образу тіла відображає:

- глобальну оцінку тіла (задоволеність або незадоволеність вагою, формою тіла, специфічними його частинами);
- емоції і почуття щодо зовнішності;
- когнітивний аспект (переконання щодо зовнішності, схема тіла);
- певна поведінка (наприклад, уникнення дивитися на себе в дзеркало, зважуватися, відвідувати тренажерні зали).

Аматори здебільшого (9 осіб) демонструють задоволеність своїм тілом, тільки двоє мають середній показник задоволеності. Танцівники-початківці здебільшого (6 осіб) демонструють середній рівень задоволеності своїм тілом, а четверо – більшою мірою

задоволені власним тілом. Професійні танцівники розподілилися майже навпіл за рівнем задоволеності своїм тілом: більша частина (10 осіб) виражають задоволеність, менша частина (9 осіб) – середній рівень задоволеності. Індивід бачить себе інакше, ніж оточуючі. Зовні привабливі суб'єкти не обов'язково задоволені своєю зовнішністю, а менш миловидні не завжди відчують невдоволення щодо того, як вони виглядають. Незалежно від дійсних фізичних даних особливості сприйняття і почуттів щодо зовнішності можуть зумовлювати уявлення індивідів про те, як сприймають їх оточуючі. Позитивне ставлення зумовлює впевненість в спілкуванні і почуття внутрішнього комфорту, негативне – здатне привести до соціальної відгородженості і тривожності індивіда.

За кореляційним критерієм Фі відсутній статистично значущий зв'язок між образом тіла та досвідом танцівника.

Аматори здебільшого (8 осіб) демонструють завищену самооцінку, а троє мають адекватний рівень самооцінки. Танцівники-початківці демонструють як адекватну (5 осіб), так і завищену (5 осіб) самооцінку. Професійні танцівники здебільшого (16 осіб) демонструють завищену самооцінку, дві особи мають адекватний рівень самооцінки, а одна людина – занижену самооцінку. Наявна тенденція, що

Таблиця 1

Сполучення за шкалами «образ тіла» та «досвід танцівника»

		Образ тіла		Загалом
		низький	середній	
Досвід	аматор	9	2	11
	танцівник	4	6	10
	професійний танцівник	10	9	19
Загалом		23	17	40

Таблиця 2

Сполучення за шкалами рівень самооцінки та досвід танцівника

		Рівень самооцінки			Загалом
		занижена	адекватна	завищена	
Досвід	Аматор	0	3	8	11
	починаючий танцівник	0	5	5	10
	професійний танцівник	1	2	16	19
Загалом		1	10	29	40

Таблиця 3

Сполучення за шкалами рівень самооцінки краси та досвід танцівника

		Рівень самооцінки краси			Загалом
		занижена	адекватна	завищена	
Досвід	Аматор	1	10	0	11
	починаючий танцівник	5	5	0	10
	професійний танцівник	1	12	6	19
Загалом		7	27	6	40

досвід соціальних танців сприяє підвищенню самооцінки.

Аматори здебільшого (10 осіб) демонструють адекватну самооцінку краси, і лише одна людина має занижений рівень самооцінки краси. Танцівники-початківці демонструють як адекватну (5 осіб), так і занижену (5 осіб) самооцінку краси. Професійні танцівники здебільшого (12 осіб) демонструють адекватну самооцінку краси, шість осіб мають завищений рівень самооцінки краси, а одна людина – занижену самооцінку краси. За кореляційним критерієм Фі наявний середній статистично значущий зв'язок між рівнем самооцінки краси та досвідом танцівника.

Аматори здебільшого (8 осіб) демонструють адекватну самооцінку повноти, а троє мають завищений рівень самооцінки повноти. Танцівники-початківці виявляють тільки адекватну самооцінку повноти. Професійні танцівники здебільшого (12 осіб) демонструють завищену самооцінку повноти, менша частина (7 осіб) – адекватну самооцінку повноти.

За кореляційним критерієм Фі наявний слабкий статистично значущий зв'язок між рівнем самооцінки повноти і краси та досвідом танцівника.

Таким чином, було виявлено, що аматори, які тільки починають займатись соціальними танцями, оцінюють себе загалом позитивно, мають дещо завищену самооцінку, але ставлення до тіла, самооцінка своєї краси та повноти є адекватною. Під час бесіди виявляється, що це пов'язано саме з початком занять соціальними танцями. Респонденти стверджували, що з початком соціальних танців вони почали бути значно більш впевненими в собі, отримували задоволення від танцю як такого та спілкування з партнерами.

Друга група починала сприймати танці не лише як розвагу та рекреацію, а прагнула до успіху, естетики танцю, засвоєння принципів контемпорарі, танго тощо. В цей час вони починають звертати увагу на «вісь» тіла, рівновагу, свободу руху. Саме це призводить до заниженої самооцінки за параметром краси тіла, але не впливає на інші аспекти тілесності. Професійні танцівники беруть участь у танцювальних конкурсах, фестивалях, викладають хореографію. В них вже немає особливих проблем з поставою та хореографічними навичками, але особлива увага переноситься на вагу тіла, легкість підтримок та виконання складних хореографічних елементів. Також у результаті поглибленої бесіди було виявлено, що ті танцівники, в яких було помічено завищену самооцінку повноти тіла, не почали заняття у юнацькому віці з соціальних танців, а займалися в дитинстві класичною хореографією (балетом чи бальними танцями), потім була перерва на декілька років з різних причин і повернення до танцювання вже через соціальні танці. Можна висунути гіпотезу, що завищена оцінка своєї повноти за нормальної та низької маси тіла є результатом закладених у дитинстві настанов, які були сформовані під час занять класичною хореографією. Така гіпотеза узгоджується з аналогічними закордонними дослідженнями.

Аматори виявляють завищену самооцінку, адекватну самооцінку краси тіла та адекватну самооцінку повноти тіла. У середньому танцівники-початківці виявляють адекватну самооцінку, занижену самооцінку краси тіла, адекватну самооцінку повноти тіла. Професійні танцівники виявляють завищену самооцінку, адекватну самооцінку краси тіла, завищену самооцінку повноти тіла.

Таблиця 4

Сполучення за шкалами рівень самооцінки повноти та досвід танцівника

				Загалом
		адекватна	завищена	
Досвід	Аматор	3	8	11
	починаючий танцівник	0	10	10
	професійний танцівник	12	7	19
Загалом		15	25	40

Таблиця 5

Кореляційні зв'язки між танцювальним досвідом та самооцінки

	Сила зв'язку	Статистична значущість
Образ тіла	0,330	0,113
Загальна самооцінка	0,288	0,106
Самооцінка краси	0,502*	0,039
Самооцінка повноти	0,494*	0,045

Наявний середній статистично значущий зв'язок між рівнем самооцінки краси та досвідом танцівника. Аматори здебільшого демонструють адекватну самооцінку краси. Танцівники-початківці демонструють як адекватну, так і занижену самооцінку краси. Професійні танцівники здебільшого демонструють адекватну самооцінку краси. Наявний слабкий статистично значущий зв'язок між рівнем самооцінки повноти та досвідом танцівника. Аматори здебільшого демонструють адекватну самооцінку повноти. Танцівники-початківці виявляють тільки адекватну самооцінку повноти. Професійні танцівники здебільшого демонструють завищену самооцінку повноти, що може бути пов'язано з їх дитячим досвідом.

Надалі буде проведено порівняльне дослідження впливу соціальних танців та класичної хореографії на образ тіла, а також зв'язку між віком танцівників та їх сприйняттям свого тіла.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горшкова Е. Выразительные движения. Танец души. *Хрестоматия Свободное тело*. / Ред. сост. Баскаков В.Ю. Москва : Институт Общегуманитарных исследований, 2001. 224 с.
2. Костевич В.С. Психологические аспекты контемпорари (contemporary dance). URL: <http://tdt-edu.ru/psixologicheskie-aspekty-kontemporari-sontemporary-dance-kostevich-v-s/>.
3. Мартынова М.А. Социальные танцы в психологической практике (на примере хастла). *Молодой ученый*. 2014. № 17 (76). С. 567–570. URL: <https://moluch.ru/archive/76/12972/> (дата обращения: 03.02.2021).
4. Новикова И.А., Толстова Д.А. Психологические особенности молодых людей, увлекающихся социальными латиноамериканскими танцами. *Вестник РУДН. Серия Педагогика и психология*. 2013. № 1. С. 28–36.
5. Фельденкрайз М. Осознание через движение: двенадцать практических уроков / Пер. с англ. М. Папуш. Москва: Институт Общегуманитарных исследований, 2000. 160 с.
6. Шишкова А.В. Подходы к пониманию «я-телесного» в психологических исследованиях. *Актуальные вопросы психологии и психологического образования*. URL: <http://econf.rae.ru/article/5146> (дата обращения: 03.02.2021).
7. Шутова Н.В., Суворова О.В., Куасси А.П. Влияние физического образа «я» на самоотношение формирующейся личности. *Современные наукоемкие технологии*. 2015. № 12-1. С. 169–174; URL: <http://www.top-technologies.ru/ru/article/view?id=35233> (дата обращения: 03.02.2021).
8. Danis, A., Jamaludin, A. N., Majid, H.A. M.A., & Isa, K.A.M. (2016). Body Image Perceptions among Dancers in Urban Environmental Settings. *Procedia. Social and Behavioral Sciences*, 222, 855–862. doi:10.1016/j.sbspro.2016.05.196.
9. Dantas, A.G., Alonso, D.A., Sánchez-Miguel, P.A., & del Río Sánchez, C. (2018). Factors Dancers Associate with their Body Dissatisfaction. *Body Image*, 25, 40–47. doi:10.1016/j.bodyim.2018.02.003

СЕКЦІЯ 5 ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

ВПЛИВ ПРОАКТИВНОГО МИСЛЕННЯ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОНАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

THE INFLUENCE OF PROACTIVE THINKING ON THE EFFICIENCY OF INTELLECTUAL ACTIVITY

У статті досліджено вплив проактивного мислення на ефективність виконання інтелектуальної діяльності. Звичка до реактивного мислення, що є протилежною до досліджуваного поняття, та явище прокрастинації, істотно знижує показник рівня ефективності в інтелектуальній діяльності. Виявлено, що завдяки вихованню в собі звички відкладати важливі завдання на потім людина живе в режимі постійного стресу та робить все в останній момент. Науковцями було доведено, що навичка проактивного мислення впливає на вміння правильно планувати свій час та сприяє якості та своєчасності виконання поставлених завдань. В ході теоретичного аналізу та переосмислення наукових джерел за темою дослідження було встановлено, що вміння людини брати повну відповідальність за всі процеси, що відбуваються у власному житті, є одним із показників проактивності людини. Провідними психологами доведено, що здатність до проактивного мислення є природним складником психіки людини. В процесі практичного аналізу теми дослідження, що проводилось за допомогою анкетування, було виявлено, що всі категорії людей різного віку та рівня освіченості мають схильність до прокрастинації. Близько 70% всіх респондентів мають звичку відкладати виконання важливих справ на потім. Відповідно до запропонованих питань було показано, що як старша, так і молодша частина респондентів серйозно ставляться до прийняття рішень. Досвідченіша категорія опитуваних уточнює, що час, витрачений на те, щоб зробити вибір, та серйозність, з якою вони підходять до цього питання, варіюється відповідно до важливості рішення, яке потрібно прийняти. Було проаналізовано, що респонденти віком 30–50 років краще виховали в собі звичку починати свою роботу з найважливіших завдань та рухатись відповідно до рівня їхньої пріоритетності, на відміну від людей віком 18–30 років. Ключові наукові здобутки полягають у виявленні того факту, що на здатність до проактивного мислення мають вплив фактори віку, соціального статусу та рівня ерудованості. Саме досвідченість та вміння бачити своє життя в широкій перспективі мотивують людей до проактивного мислення, яке своєю чергою впливає на ефективність виконання інтелектуальної діяльності людини.

Ключові слова: проактивне та реактивне мислення, ефективність інтелектуальної діяльності, практичне дослідження явища прокрастинації.

The paper presents a study of the impact of proactive thinking on the effectiveness of intellectual activity performance. It was determined that the habit of reactive thinking, which is the opposite of the concept under study and the phenomenon of procrastination, significantly reduces the level of effectiveness in intellectual activity. It was analysed that by cultivating the habit of postponing important tasks for a long period of time we perform tasks of poor quality and live in a constant stress mode. While scientists have proven that the skill of proactive thinking affects the ability to properly plan one's time and contributes to the quality and timeliness of tasks. During the theoretical analysis and rethinking of scientific sources on the topic of research, it was found that the ability of a person to take full responsibility for all processes occurring in his or her own life is one of the indicators of a person's proactivity. Leading psychologists have proven that the ability to think proactively is a natural component of the human psyche. In the course of practical analysis of the research topic, a questionnaire survey revealed that all categories of people of different ages and levels of education tend to be procrastinators. About 70% of all respondents have the habit of putting off important things for later. According to the questions asked, both older and younger respondents were shown to take decision-making seriously. The more experienced category of respondents specifies that the time taken to make choices and the seriousness with which they approach the matter varies according to the importance of the decision to be made. It was analysed that respondents aged 30-50 years were better at cultivating the habit of starting from the most important tasks and moving according to their level of priority, as opposed to those aged 18-30 years. The key research findings are that age, social status and level of erudition influence the ability to think proactively. It is experience and the ability to see one's life in a broad perspective that motivates people to think proactively, which in turn affects the effectiveness of one's intellectual performance. **Key words:** proactive and reactive thinking, effectiveness of intellectual activity, practical study of procrastination phenomenon.

УДК 331.107:65.015
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.23>

Бурлесв О.Л.

к.техн.н.,
доцент кафедри економічної
кібернетики, фінансів та менеджменту
Український гуманітарний інститут

Василенко О.О.

викладач кафедри економічної
кібернетики, фінансів та менеджменту
Український гуманітарний інститут

Калінчук А.А.

студентка кафедри романо-германської
філології, спеціальність «Філологія»
Український гуманітарний інститут

Навичка проактивного мислення є одним із найважливіших умінь сучасної людини. Саме проактивність відрізняє успішних людей від неуспішних. Тому завданням сучасної людини,

яка прагне успіху, є розвиток саме цієї навички. Як стверджують провідні психологи, вміння мислити проактивно впливає на якість життя у всіх його сферах. Однак багато людей не

усвідомлюють важливість розвитку проактивності та продовжують прокрастинувати. Суть полягає в тому, що проактивна людина здатна дивитись на речі в широкій перспективі. Така людина знає, чого вона хоче від життя, та вміє брати на себе відповідальність. Як результат, досягає поставлених цілей значно швидше, ніж інші, та виконує завдання значно ефективніше. Поки людство чекає можливостей, 5% людей, які належать до групи проактивних, – самі створюють можливості. Цим і зумовлена актуальність роботи.

Дослідженнями теми вивчення впливу проактивності на здатність людини до високої ефективності займалися багато науковців та психологів. Визначення поняття проактивності має довгу історію, й окремі галузі науки по-різному підходять до формулювання цього поняття. Віктор Еміль Франкл був першим, хто ввів цей термін у науковий обіг. 1949 р. у своїй книзі «Людина у пошуках змісту» автор зазначив, що здатність людини брати повну відповідальність за власне життя, не звинувачуючи при цьому зовнішні чинники, обставини чи людей, є ознакою проактивного мислення [1].

Протилежним до поняття проактивності є реактивність. Стівен Кові – автор книги «7 навичок високоефективних людей», сказав такі слова: «Серйозна проблема реактивного мовлення в тому, що вона стає очікуванням, яке справджується. Люди впевнено приймають парадигму власної детермінованості й самі надають докази, які це підтверджують. Вони дедалі сильніше почуваються жертвами, які не можуть контролювати ні себе, ні своє життя, ні долю. Вони перекладають провину за своє становище на зовнішні сили – інших людей, обставини (навіть зірки)» [2]. Саме Стівен Кові розширив це поняття і поставив проактивність на перше місце серед навичок високоефективних людей, які досягають успіху в житті.

Проактивні люди – це не ті, хто постійно перебуває у пошуках роботи, адже вони самі є тими, хто створюють робочі місця. Вони не прогинаються під впливом обставин, а підлаштовують їх під свої правила та стандарти. Це люди, які власноруч керують своїм човном, попри буревій життєвих рік. Такі люди пливають швидше за течією річки, бо тільки випереджаючи стихію чи суперника можна перемогти. Робити більше, ніж від тебе вимагають, – запорака успіху проактивних людей. Такими словами описує людей, здатних мислити проактивно, Роман Кушнір, який є автором популярної мотиваційної книги у галузі психології під назвою «Дій!» [3].

Надія Березова, HR-консультант, сертифікований коуч, викладач курсів HRM зазначила, що проактивну людину можна відрізнити від

інших за її поведінкою та лексикою. В більшості випадків ці люди відзначаються своєю спритністю, ініціативністю, а також вмінням першими почати діалог. «Вони спочатку діють, а потім думають» підкреслює авторка [4]. «Скеровувати людей на шлях відповідальності – це не приниження, це вияв поваги. Проактивність є складником людської природи» [5]. Тому метою дослідження визначаємо з'ясування впливу проактивного мислення на ефективність виконання роботи.

Сьогодні поняттям проактивності послуговуються багато галузей науки. Це такі сфери, як психологія, менеджмент, інформаційні технології, управління персоналом та багато інших. Проактивність є необхідною навичкою в управлінні та на керівних посадах, у генеруванні нових ідей, продажах, коли ставиться за мету розширити підприємство чи завоювати ринок. Та водночас психологи зазначають, що кожна сучасна людина, яка прагне бути успішною, повинна розвивати в собі цю навичку. Ми провели дослідження, метою якого було – дізнатись, люди яких професій, віку, статі найбільше володіють цією навичкою. Було проведено анкетування серед студентів, викладачів та людей різного віку та сфер діяльності.

Отже, результати опитування молодих людей віком 18–30 років виявились майже аналогічними в порівнянні з віковою категорією 30–50 років за рівнем проактивності та прокрастинації. Запитання стосувалось того, чи часто люди відкладають виконання поставлених завдань на останній момент. Це питання наочно демонструє у відсотковому співвідношенні картину соціуму з різними типами мислення – проактивності та прокрастинаторства.

Результати виявились неочікуваними, адже показали, що в різних вікових категоріях 67,3% людей звикли відкладати справи на потім та жити в режимі «важливих та термінових» завдань. Отже, майже 70% людей різного віку можна назвати прокрастинаторами. Також це означає, що ця частина людей живе в стані постійного стресу та емоційного перевантаження. Тільки 32,7% людей мислять проактивно, плануючи свій час та виконуючи доручені завдання заздалегідь.

Важливим фактором у ефективності виконання роботи є вміння правильно розпочати справу. Людина, яка схильна мислити проактивно, вміє розставляти пріоритети. Тому наступне запитання було поставлене з метою з'ясувати, як саме різні групи людей приступають до виконання завдань. Отримані дані виявились досить цікавими, думки розділились. Виявляється, майже 70% опитаних людей, які належать до професорсько-викладацького складу, звикли одразу братись до найважливіших завдань. Саме

вміння змусити себе виконувати завдання за пріоритетністю – від найважливішого до найменш важливого – риса, яка притаманна людям, здатним мислити проактивно. В той же час 30% учасників анкетування спочатку виконують простіші завдання для розігріву. Професійний досвід відіграє важливу роль у формуванні правильного механізму роботи.

Категорія молодих людей, більшість із яких студенти, розділилась у своїх поглядах стосовно способів виконання роботи. 50% респондентів обрали варіант «одразу братись до найголовнішого», і рівно 50% вважають кращим розпочати роботу з легких та несуттєвих завдань, які допомагають їм налаштуватись. Насправді тенденція робити завдання «для розігріву» теж має право на існування. Адже спеціалісти з тайм-менеджменту радять виконувати складні задачі, що потребують креативного підходу та залучення максимально інтенсивних інтелектуальних процесів, у період своєї найбільшої продуктивності. Саме тому не найгіршим рішенням буде займатись менш масштабними справами в період, коли мозок ще не готовий до «брейншторму».

Ще однією важливою рисою, яка вирізняє проактивних людей, є вміння швидко приймати рішення. Саме тому наступне питання було спрямоване на те, щоб дізнатись, наскільки швидко та правильно люди здатні приймати рішення. Результати опитування виявились неочікуваними. Було з'ясовано, що понад 80% молодих людей приймають рішення зважено, ретельно обдумуючи всі за і проти. Та лише менше 20% схильні до спонтанного та ризикованого життя. Щодо частини респондентів поважного віку та статусу, то 53% вважають за потрібне керуватись правилом «сім разів відмір, та один відріж», решта (15%) полюбляють спонтанність, а третя категорія опитаних підкреслили, що все залежить від важливості та наслідків рішення.

Новиною стало те, як саме ці дві категорії людей відкривали секрети розстановки своїх пріоритетів. Респонденти віком 30–50 років планують свої справи відповідно до їхніх життєвих цінностей та важливості завдання. Більшість людей із категорії віком 18–30 років користуються методом Ейзенхауера, а решта орієнтується завдяки дедлайнам, які мають конкретні завдання.

У запитанні щодо речей, які найбільше впливають на продуктивність, обидві групи людей відповідали по-різному. У відповідях студентів переважав вплив настрою, а у відповідях викладачів – хороше самопочуття. Серед переліку факторів, що пов'язані з ефективністю виконання завдань, були зазначені:

здоровий сон, збалансоване харчування, відсутність відволікаючих факторів, чітко сформульоване завдання, відсутність фактору стресу, соціальна користь, дедлайн та особиста зацікавленість.

Отже, вік та соціальний статус впливають на здатність людини мислити проактивно. Досвід та чітке уявлення своєї місії та ролі в суспільстві допомагає сфокусуватись на найважливішому та не витратити сили та енергію на зайві речі. Як показала статистика, людина віком від 25–35 років є найбільш продуктивною. Факторами впливу стає вік, що дорівнює досвіду та періоду розквіту сил та повного відкриття творчого потенціалу. Саме тому поколінню Z потрібно наслідувати приклад більш досвідчених попередників.

Підводячи загальні підсумки виконаного дослідження, зазначимо, що реактивне мислення та явище прокрастинації негативно впливають на рівень ефективності інтелектуальної діяльності за рахунок того, що особистість виховує у собі звичку відкладати на потім завдання, які необхідно робити в період тривалого часу. Тоді як проактивне мислення та вміння планувати свій час позитивно сприяють якості та своєчасності виконання поставлених завдань. В процесі осмислення та аналізу теоретичного матеріалу за темою дослідження виявлено, що здатність людини брати відповідальність за своє життя на себе, не звинувачуючи при цьому обставини, є ознакою проактивного мислення. Психологи зазначають, що звичка робити більше, ніж від тебе вимагають, – запорука успіху проактивних людей. Також варто зазначити, що фундаментація поняття проактивності переконаний, що ця навичка є складником людської природи. За допомогою анкетування було встановлено, що більшість людей, незалежно від віку, рівня освіченості та соціального статусу, звикли відкладати виконання важливих справ на потім. Тобто майже 70% людей можна сміливо назвати прокрастинаторами. Практичні результати дослідження показали, що старша та досвідченіша категорія людей краще виховала в собі важливу звичку виконувати найважливіші справи в першу чергу, на відміну від молодшої частини опитуваних. В ході дослідження було з'ясовано цікавий факт: 80% опитуваних схильні відповідально підходити до прийняття рішень, що є вагомим фактором, який визначає тип мислення людини. Отже, ключова цінність та наукова новизна проведеного дослідження полягає в з'ясуванні того факту, що здатність до проактивного мислення, яке має вагомий вплив на ефективність виконання інтелектуальної діяльності, часто пов'язана з віком, досвідом та рівнем ерудованості людини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Паздрій П.В. Управління проактивною поведінкою підприємства : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.04. Київ, 2016. 294 с.
2. Кові С.Р. Слухаючи своє мовлення. ВикиЧтение. URL: <https://self.wikireading.ru/74896> (дата звернення: 09.08.2021).
3. Кушнір Р. І. Дій! самоорганізація: другі сто тисяч кроків до успіху. Дрогобич : Коло, 2014. 208 с.
4. Березова Ч.А. Як оцінити проактивність на співбесіді: поради та приклади питань. Robota.ua. URL: <https://prohr.rabota.ua/yak-otsiniti-proaktivnist-na-spivbesidiporadi-ta-prikladi-pitan/> (дата звернення: 03.08.2021).
5. Кові С.Р. 7 звичок надзвичайно ефективних людей. Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2012. 384 с.

СЕКЦІЯ 6

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ ДЕЗАДАПТОВАНOSTІ ВЕТЕРАНІВ АТО/ООС

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL CORRECTION OF MALADAPTATION OF ATO / JFO VETERANS

У статті представлена авторська програма та модель соціально-психологічної корекції дезадаптованості ветеранів антитерористичної операції / операції об'єднаних сил. Проаналізовані основні психокорекційні принципи, що застосовуються для надання психологічної допомоги учасникам бойових дій.

До методологічної основи запропонованої психокорекційної програми увійшли положення про: принципи та види психокорекції (А. Бондаренко, А. Осипової та ін.); особливості надання психологічної допомоги постраждалим внаслідок екстремальних ситуацій (Л. Гридковець, Т. Палієнко); особливості надання психологічної допомоги військовослужбовцям і ветеранам війни (О. Ковальчук, В. Невмержицький, О. Запорожець, Дж. Креймєєр); положення про систему медико-психологічної реабілітації військовослужбовців та особливості психологічної роботи психологів із військовослужбовцями-учасниками ООС (О. Кокун, Н. Агаєв, І. Пішко).

У статті наведені результати формувального експерименту, які довели ефективність запропонованої програми психокорекції. За результатами застосування t-критерію Стьюдента виявлені значущі відмінності за показниками шкал: дезадаптованості, прийняття інших, неприйняття інших, емоційного дискомфорту, внутрішнього контролю й ескалізму у досліджуваних учасників бойових дій після їх участі у запропонованій програмі соціально-психологічної корекції дезадаптованості ветеранів АТО / ООС.

Запропоновану програму психокорекції можна застосовувати у діяльності психологів, котрі надають психологічну допомогу учасникам АТО / ООС і членам їх сімей.

Ключові слова: психокорекція, принципи

психокорекції, соціально-психологічна дезадаптованість, порівняльний аналіз, ефективність програми психокорекції.

The article presents the author's program and model of social and psychological correction of maladaptation of veterans of the Anti-Terrorist Operation / Joint Forces Operation. The analysis of the basic psychocorrectional principles applied at rendering of the psychological help to participants of military operations is presented.

The methodological basis of the proposed psychocorrection program includes provisions on: principles and types of psychocorrection A. Bondarenko, A. Osipova and others; features of providing psychological assistance to victims of extreme situations L. Hrydkovets, T. Paliienko; features of providing psychological assistance to servicemen and war veterans O. Kovalchuk, V. Nevmerzhytskyi, O. Zaporozhets, J. Kreimeyer; provisions on the system of medical and psychological rehabilitation of servicemen and features of psychological work of psychologists with servicemen-participants of OOS O. Kokun, N. Ahaiev, and I. Pishko.

The article presents the results of a formative experiment based on the results of which the effectiveness of the proposed psychocorrection program is proved. The results of Student's t-test revealed significant differences in the indicators of scales: maladaptation, acceptance of others, rejection of others, emotional discomfort, internal control and escapism in the studied participants in hostilities after their participation in the proposed program of socio-psychological correction of maladaptation of ATO / JFO veterans.

The proposed program of psychocorrection can be used in the activities of psychologists who provide psychological assistance to members of the ATO / JFO and their families.

Key words: psychocorrection, principles of psychocorrection, socio-psychological maladaptation, comparative analysis, effectiveness of the psychocorrection program.

УДК 159.98:355.018(477)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.24>

Бессараба О.Ю.
аспірант кафедри психології
та соціальної роботи
Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла
Коцюбинського

На території України із 2014 р. тривають військові дії, які висувають цілу низку нових невідкладних завдань. Серед проблем, що потребують вирішення із застосуванням державного втручання, – надання психологічної допомоги учасникам антитерористичної операції / операції об'єднаних сил (АТО / ООС) і членам їх сімей.

Світові дослідження вказують на нищівний вплив наслідків військових дій на людство, на виникнення психічних і психологічних порушень, а це зумовлює необхідність розробки

та впровадження нових видів соціально-психологічної реабілітації, психокорекційних програм і програм соціального супроводу часників бойових дій і членів їх сімей.

Теоретичне вивчення наукових праць, результати проведеного констатувального експерименту заклали підґрунтя для створення програми соціально-психологічної корекції дезадаптованості ветеранів АТО/ООС. Методологічну основу зазначеної програми психокорекції сформували праці А. Маслоу [2], К. Роджерс [4, с. 98–99], Г. Балла

[1, с. 98–99], С. Максименка [3, с. 19–20], І. Чухрій [7, с. 19–20] та інших науковців, котрі працювали у гуманістичній парадигмі. Узагальнення зазначених праць дозволило сформулювати такі положення: врахування індивідуальних особливостей кожного ветерана; забезпечення умов розвитку і саморозвитку особистості; забезпечення ветеранам можливості реалізації себе у різних видах діяльності відповідно до індивідуальних інтересів, ціннісних орієнтацій і суб'єктивного досвіду. Крім того, під час розробки психокорекційної програми було враховано можливість всебічного розвитку особистості за допомогою активних соціально-психологічних методів навчання. Враховувалася можливість здійснення зазначеного впливу за оптимально короткий час (І. Вачков, Ю. Ємельянов, Л. Петровська, Т. Яценко) [3, с. 98–99].

Дослідженням специфіки бойової психічної травми та її наслідків, зокрема негативних психічних станів, займалися О. Тимченко, В. Осьодло, С. Миронець, С. Яковенко та ін. Різні аспекти реабілітаційної роботи з військовослужбовцями розглядали такі вітчизняні та зарубіжні дослідники, як Г. Акімов, В. Березовець, В. Гічун, Р. Грінкер, В. Ковтун, О. Коржиков, В. Стасюк.

Важливою передумовою відновлення учасників бойових дій є комплексний підхід до реабілітаційного процесу загалом. Тобто поряд із наданням медичного супроводу, якщо має місце порушення здоров'я, важливо здійснити надання соціально-психологічного супроводу, допомогти вирішити проблеми у сім'ях і трудовому колективі учасників АТО / ООС.

Вплив травми на психічне здоров'я розглядався у межах багатьох психологічних концепцій. У психоаналітичному напрямі надається перевага розгляду дорослих неврозів (Ф. Йоманс, Дж. Кларкін, О. Кренберг, А. Фрейд, З. Фрейд), а особливості психологічної допомоги під час переживання травматичного досвіду війни описані у роботах Дж. Герман, М. Мюллера, З. Фрейда. Достатньо широко опрацьована й описана проблема допомоги особистості, яка пережила травматичні події, у когнітивно-поведінковій терапії Д. Барлоу, Дж. Бека, К. Монсон, П. Шнур, П. Резнік, М. Фрідман та емотивно-образної терапії Н. Лінде та ін. Вітчизняними науковцями О. Кокун, Н. Агаєвим, О. Пішко, О. Романчуком, І. Чухрій розроблено основні положення психологічної допомоги учасникам бойових дій і ветеранам, котрі отримали інвалідність під час бойових дій.

У розробці програми психокорекції було враховано основні світові та вітчизняні здобутки у галузі надання психологічної допомоги учасникам бойових дій, особливо у напрямку інтеграції міжособистісної нейробіології та психотерапії [11; 12].

Практична реалізація програми психокорекції соціально-психологічної дезадаптованості здійснювалася відповідно до основних загальних принципів психокорекційної роботи, таких як:

1. Принцип єдності діагностики та корекції. Для визначення вектору психокорекційного впливу, постановки завдань і підбору засобів психокорекції необхідно визначити «проблемні зони» досліджуваних. Ефективність психокорекції залежить від якості проведеної діагностики. За результатами констатувального дослідження були виділені чинники дезадаптованості ветеранів АТО / ООС, враховані у розробці комплексної програми соціально-психологічної корекції.

Застосування психокорекційних засобів потребує контролю за їх ефективністю, що розкривається у формульованому дослідженні.

2. Принцип цілісності особистості (С.Д. Максименко [3], К. Роджерс [4]), який полягає у направленості психокорекційної роботи на цілісність особистості ветерана АТО / ООС, на єдність біологічного і соціального. С. Максименко пише «Цілісність – атрибут, форма існування і розвитку цього утворення, притаманна йому абсолютно. Будь-яке штучне, уявне розмежування цієї цілісності, що здійснюється не за логікою, призводить до неможливості (знову таки) уявного наповнення її здобутками в усій «операції» емпіричними фактами» [3].

3. Принцип нормативності розвитку [1]. Нормативність розвитку – це послідовність вікових стадій онтогенетичного розвитку. Під час проведення психокорекційної роботи необхідно враховувати такі характеристики: особливості соціального розвитку (сімейну ситуацію, працевлаштування, громадську активність та ін.); рівень психологічної зрілості; саморозвиток і самовдосконалення; вплив пережитої травми на якість життя учасника АТО / ООС.

4. Принцип каузальності полягає у тому, що психологічна корекція має бути сконцентрована на глибинних витках відхилень психічного розвитку, а не на зовнішніх проявах цих відхилень. Зазначений принцип можна розглядати у розумінні специфіки психічних феноменів як результату взаємодії та протидії сил у динамічному процесі. Динамічне походження феноменів має генетичну природу, оскільки розглядає не лише самі феномени, але і природу їх витоків (М. Кляйн, О. Феніхель, З. Фрейд та інші представники психоаналітичного напрямку [7]). Психічні явища розглядаються як процеси, аналізується їх розвиток, вдосконалення та регресія.

5. Принцип діяльності. Основним способом корекційного впливу є організація активної діяльності учасників АТО / ООС, під

час реалізації якої створюються умови для орієнтування у складних життєвих ситуаціях, надається основа для позитивних особистісних змін. Корекційний вплив здійснюється у межах певної діяльності, є засобом скеровування активності особистості, прояву креативності та спонтанності.

Відповідно до зазначеного принципу, на думку А. Осіпової, корекційна робота представлена як тренування умінь і навиків, як цілісна усвідомлена діяльність, природно й органічно поєднана із системою буденного життя та взаємин клієнтів [5].

6. Принцип гуманістичного ставлення до особистості, який виражається у ставленні один до одного з повагою, у прийнятті людей такими, якими вони є. Принцип гуманності передбачає психологічну захищеність особистості, її впевненість у тому, що особистісно-конфіденційна інформація не стане предметом обговорення поза групою [11; 12].

7. Принцип саморозкриття та самоусвідомлення. Розкриття свого «Я» (внутрішнього світу) перед іншими членами групи є ознакою сильної, здорової особистості. Як підкреслює К. Рудестам: «Можливість відкрити свою душу іншому сприяє психотерапевтичному ефекту» [8].

8. Принцип «тут і тепер». Учасники групи аналізують процеси, що відбуваються у групі у певний момент. Це один із центральних принципів групової психотерапії, який сприяє вивільненню негативних переживань, розвиває психологічну чутливість, підвищує усвідомлення самого себе, розвиває більш позитивну «Я-концепцію», допомагає здобути віру в себе, сприяє розвитку глибокої рефлексії та формує навички самоаналізу.

9. Принцип «зворотного зв'язку». Інформування один одного про вплив поведінки на діяльність групи допомагає більш адекватно сприймати і розуміти отриману інформацію, більш успішно контролювати неадекватну поведінку.

10. Принцип «конфіденційності», що забезпечує створення атмосфери психологічної безпеки та саморозкриття, яке полягає у нерозголошенні того, про що йдеться у групі стосовно конкретних осіб. Цей принцип особливо важливий у роботі з ветеранами АТО / ООС [11; 12].

11. Принцип «усвідомлення», що забезпечує концентрацію уваги на процесах самопізнання, самоаналізу, рефлексії, довіри до себе, вчить брати відповідальність на себе.

Враховуючи зазначені вище чинники (факторний аналіз), ми виділили деякі пріоритетні напрямки розвитку ветеранів АТО / ООС, які передбачали позитивну зміну, формування таких складників:

- формування загальної інтернальності, інтернальності у галузі досягнень, інтернальності у галузі міжособистісних стосунків;
- розвитку комунікативних навичок;
- здатності керувати негативними емоціями, зумовленими травмуючою подією, з метою запобігання дезадаптації;
- формування стійкої позитивної самооцінки й особистісної впевненості;
- усвідомлення власного особистісного сенсу та зміни життєвих пріоритетів;
- трансформації минулого досвіду в пошуках позитивних змін, що відбувалися з ветераном внаслідок зіткнення із травмуючим досвідом;
- підвищення цінності життя, формування позитивних соціальних установок на життя;
- зниження частоти та важкості наслідків перенесених бойових психічних травм у формі гострих стресових реакцій;
- моделювання нових типів поведінки;
- можливості ставити цілі, спрямованості на майбутнє у сенсі вирішення задач;
- відновлення рівня психологічної безпеки особистості;
- відновлення довіри ветеранів до соціального оточення;
- управління власною соціальною взаємодією та стосунками;
- формування власного самосприйняття та минулого досвіду, усвідомлення власних досягнень.

Головною метою формувального експерименту був розвиток у ветеранів АТО / ООС усталеної позитивної самооцінки, відповідальності за власне життя, трансформація травмуючого досвіду у пошуках позитивних змін, навичок партнерського спілкування та продуктивної діяльності, прагнень до активного пошуку і знаходження гідного місця у суспільстві. Аналізуючи зміст формувальних складників, ми класифікували їх таким чином.

Вплив на пізнавальну сферу (когнітивний аспект, інтелектуальне усвідомлення) передбачав:

- усвідомлення ветеранами АТО / ООС того, які ситуації викликають напругу, тривогу, страх та інші негативні емоції, що провокують появу фіксацій і підсилення дезадаптації;
- встановлення зв'язку між негативними емоціями та появою фіксації та підсиленням симптоматики;
- встановлення особливостей своєї поведінки й емоційного реагування у різних ситуаціях, їх повторення, ступеня адекватності та конструктивності;
- розуміння того, як поведінка сприймається іншими, як вони сприймають ті чи інші особливості поведінки й емоційного реагування, як оцінюють її та які наслідки має така поведінка;

– розуміння розбіжностей між власним образом Я і сприйняттям себе іншими;

– усвідомлення власних потреб, мотивів, цілей, відношень, установок, а також ступеня їх адекватності, реалістичності, конструктивності.

У процесі психокорекції емоційно-чуттєвої сфери учасники АТО / ООС повинні були:

– отримати емоційну підтримку з боку групи та тренера;

– переживати позитивні емоції, пов'язані із прийняттям, підтримкою і взаємодопомогою;

– пережити неадекватність деяких своїх емоційних реакцій;

– навчитися щирості у почуттях до себе та до інших людей;

– стати більш вільними у вираженні власних позитивних і негативних емоцій;

– розкрити свої проблеми з відповідними переживаннями;

– провести емоційну корекцію своїх відносин;

– опанувати методи саморегуляції та керування стресом (релаксація);

Загалом засоби психокорекції емоційної сфери охоплювали чотири аспекти:

1) диференціацію і вербалізацію емоцій, а також їх прийняття;

2) відновлене переживання й усвідомлення минулого емоційного досвіду;

3) переживання й усвідомлення досвіду психокорекційного процесу і власного стану;

4) формування більш емоційного сприймання ставлення до себе.

Процес корекції у поведінковій сфері повинен був допомогти ветерану:

– усвідомити власні неадекватні поведінкові стереотипи (очікування допомоги, стратегії уникання неспіху тощо);

– набути досвіду більш щирого, глибокого і вільного спілкування (звернення уваги на мотиви допомоги у спілкуванні);

– подолати неадекватні форми поведінки у процесі корекції, у тому числі ті, що пов'язані з відреагуванням внутрішньої напруги. Передбачалося, що це дасть можливість намітити шляхи для самореалізації ветерана;

– розвинути форми поведінки, пов'язані зі співпрацею, відповідальністю, самостійністю;

– закріпити нові форми поведінки, які сприятимуть їх адекватній адаптації та функціонуванню у реальному житті;

– виробити та закріпити адекватні форми поведінки і реагування на основі успіхів у пізнавальній та емоційній сферах.

Загалом всі завдання формуального експерименту були спрямовані на:

1) формування у ветеранів ефективної саморегуляції на основі адекватного самоусвідомлення й емоційного позитивного ставлення до себе;

2) виявлення і розвиток творчого потенціалу особистості ветерана;

3) опанування ним основ психологічної культури.

Психокорекція фокусувалася на формуванні адекватної самосвідомості та розширенні її сфери [5].

Психокорекційна програма була спрямована на зменшення визначених в емпіричному дослідженні чинників соціально-психологічної дезадаптованості.

Як свідчать дані табл. 1., у ветеранів АТО / ООС експериментальної групи після участі у програмі психокорекції статистично значимо знизилася рівні емоційного компонента: фізична агресія ($t = 1,98$, де $p \leq 0,05$), а також з'явилася тенденція до зменшення рівня гніву ($t = 1,172$, де $p \leq 0,05$), до зменшення рівня ворожості ($t = 1,98$ при $p \leq 0,05$), знизився рівень депресивних станів ($t = 1,98$, де $p \leq 0,05$). У ветеранів АТО / ООС після проведення психокорекційної програми

Таблиця 1

Динаміка розвитку показників емоційного компонента в учасників експериментальної та контрольної груп до і після формуального експерименту

Групи Ветеранів АТО / ООС на різних етапах експерименту	Показники, що отримані за методиками:						
	Mississippi Scale	«Опитувальник рівня агресивності» (А. Басса – М. Перрі) депресивні стани				тривожність за Спілбергером – Ханінім	
		ПТСР	Фізична агресія	гнів	ворожість	депресія	реактивна
Експериментальна, до експерименту	91,4	27,2	22,48	21,8	40,84	30,24	42,56
Експериментальна, після експерименту	57,8	20,56	16,96	15,68	30,2	21,44	34,16
Контрольна, до експерименту	74,6	23,88	19,72	18,74	35,52	25,84	38,36
Контрольна, після експерименту	74	23,4	19,2	18,2	34	25	38,36

понижилися показники невротичних станів, фізичної агресії, гніву та ворожості.

Крім того, знизився рівень реактивної ($t = 1,98$, де $p \leq 0,05$) та особистісної тривожності ($t = 1,98$, де $p \leq 0,05$).

Виявлено, що у ветеранів АТО / ООС експериментальної групи, які були включені у програму психокорекційного експерименту, порівняно з контрольною групою зросли самоконтроль, емоційна стійкість, впевненість у собі. Значно вищим став у них і рівень самосвідомості, зокрема вміння брати на себе відповідальність за наслідки своїх дій, вчинків. Позитивні зміни відбулися й у структурі самовизначення: посилювався їх інтерес до діяльності, активізувався пошук смислу власного існування, посилювалася потреба у самореалізації, покращився рівень комунікативної культури тощо. Все це стало наслідком зняття, «відпрацювання» психотравмуючого власного досвіду з попередніх періодів життя.

Також у зазначених представників експериментальної групи статистично виявлено зміни рівнів поведінкових компонентів, таких як (таблиця 2): копінг, орієнтований на вирішення задач ($t = 1,98$ при $p \leq 0,05$), орієнтація на емоції ($t = 1,98$, де $p \leq 0,05$). У ветеранів АТО / ООС підвищився показник адаптивності до самовладання, що впливає на рівень стресостійкості й адаптації у професійному середовищі.

Підвищився рівень орієнтації на вирішення задач у стресових ситуаціях і знизився рівень орієнтації на емоції.

Розвиток означених якостей дозволить ветеранам адекватніше ставитися до власних можливостей, краще адаптуватися до нової ситуації, ефективніше виконувати роботу, а також проявляти отримані знання та вольові якості у реалізації власних задумів.

За допомогою статистичного аналізу після впровадження комплексної програми подолання дезадаптованості ветеранів АТО / ООС ми виявили динаміку в досліджуваних рівнях розвитку кожного фактору та за допомогою t-критерія Стьюдента порівняли його значення до та після експериментального впливу.

Аналіз результатів повторної діагностики за методикою «Соціально-психологічна адаптація» (К. Роджерс – Р. Даймонд), які утворили експериментальну групу, дозволив зробити висновки, що значущі зміни відбулися за шкалами: зменшився рівень дезадаптованості ($t = 1,98$ при $p \leq 0,05$), неприйняття себе ($t = 1,98$ при $p \leq 0,05$), підвищився рівень прийняття інших ($t = 1,98$ при $p \leq 0,05$), знизився рівень неприйняття інших ($t = 1,98$ при $p \leq 0,05$), знизився рівень емоційного дискомфорту ($t = 1,98$ при $p \leq 0,05$), знизився рівень внутрішнього контролю ($t = 1,98$ при $p \leq 0,05$), знизився рівень ескапізму ($t = 1,98$ при $p \leq 0,05$).

Динаміка показників рівнів факторного навантаження складових компонентів подолання дезадаптованості у ветеранів АТО / ООС експериментальної та контрольної груп до та після експерименту представлена у таблиці 2.

Таблиця 2

Динаміка розвитку показників поведінкового компонента в учасників експериментальної та контрольної груп до і після формувального експерименту

Групи ветеранів АТО / ООС на різних етапах експерименту	Схильність особистості до конфліктної поведінки за методикою К. Томаса					Методика виміру копінг-поведінки у складних стресових ситуаціях				
	Суперництво	Співробітництво	Компроміс	Уникання	Прийняття	Орієн. на вирішення задач	Орієн. на емоції	Стратегія уникання	Стратегія відволікання	Соціальне відволікання
Експериментальна, До експерименту	5,04	5,56	7,52	6,36	5,56	43,12	26	29,56	12,76	11,44
Експериментальна, після експерименту	5,08	5,76	7,84	5,84	5,48	40,92	15,12	30,32	11,64	12,6
Контрольна, До експерименту	5,06	5,66	7,68	6,1	5,52	42	20,56	29,94	12,2	12
Контрольна, після експерименту	5,02	5,5	7,61	5,9	5,5	42	20	29,3	12	12

Таким чином, виявлення рівнів компонентів подолання дезадаптованості у ветеранів АТО / ООС свідчить про те, що ветерани, у роботі з якими була впроваджена програма «Соціально-психологічна корекція дезадаптованості ветеранів АТО / ООС», мають вищий рівень її розвитку, ніж ті, з якими не проводилось таких занять.

Висновки. Статистично доведено, що після участі у програмі психокорекції ветерани АТО / ООС (експериментальної групи) стали більш адаптованими, врівноваженими, стресостійкими, здатними приймати самостійні рішення та брати на себе відповідальність за власні вчинки. Вони об'єктивніше сприймають себе та власні можливості, спрямовані на успішне подолання дезадаптованості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балл Г.М. Понятие адаптации и его значение для психологии личности. *Вопросы психологии*. 1989. № 1. С. 92–100.
2. Маслоу А. Самоактуализация. Тексты. / под ред. Ю.Ю. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1982. 324 с.
3. Максименко С.Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития психологии). Москва : Рефл-бук; Киев : Ваклер, 2000. 320 с.
4. Роджерс К. Клиенто-центрированная терапия / пер.с англ. Москва : Рефл-бук ; Киев : Ваклер, 1997. 320 с.
5. Кондюкова В. Соціально-психологічна адаптація військовослужбовців силових структур, звільнених у запас : навчально-методичний посібник. Київ : Гнозис, 2013. 116 с.
6. Комар Т.О. Психологічна характеристика внутрішньоособистісних конфліктів учасників АТО-ООС. *Вчені записи Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. Т. 32 (71). № 2. 2021. С. 129–135.
7. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. Москва : Наука, 1989. 456 с.
8. Фрейджер Р., Фейдимен Д. Личность: теории, эксперименты, упражнения. Санкт-Петербург : пройм – ЕВРОЗНАК, 2002. 864 с.
9. Чухрій І.В. Психологічні механізми соціальної адаптації ветеранів антитерористичної операції об'єднаних сил з порушеннями функцій опорно-рухового апарату. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2019. Серія 19. Вип. 37. С. 178–186.
10. The United Nations in Ukraine. 2018. "Four years of conflict in Ukraine leave 4.4 million people in a dire humanitarian situation." Accessed October. *ScienceRise: Biological Science*. № 5 (14). 2018. 23.
11. Badenoch, B. Cox, P. Integrating interpersonal neurobiology with group therapy. *International Journal of Group Psychotherapy*. 2010. № 60 (3). P. 462–481.
12. Levine. P. *Waking the Tiger: Healing trauma*. Berkeley, CA : North Atlantic Books, 1997.

ВІДЧУЖЕННЯ МОРАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ЧИННИК ПРОЯВУ КІБЕРБУЛІНГУ СЕРЕД СТУДЕНТІВ

MORAL DISENGAGEMENT AS A FACTOR OF CYBERBULLYING AMONG STUDENTS

У статті розкривається питання кібербулінгу як соціального явища, його рольова структура, вивчається відчуження моральної відповідальності та його механізми як можливі чинники прояву кібербулінгу серед студентів на прикладі конкретного закладу вищої освіти. Метою теоретико-емпіричного дослідження було виявлення особливості взаємозв'язку між механізмами відчуження моральних показників відповідальності здобувачів вищої освіти та їх ролями під час деструктивної поведінки у вигляді кібербулінгу. Дослідження ґрунтується на основі використання теоретичних методів дослідження психолого-педагогічних, соціальних та юридичних даних, а також літератури, та отриманих емпіричних результатах за методиками: на виявлення домінуючої ролі під час кібербулінгу «Булінг-структури» (автор О. Норкіна, адаптація К. Гордієнко); на визначення рівня відчуження моральної відповідальності (MD-24) у нашому перекладі українською (автор С. Мур (С. Moore), адаптація Я. Лєдової зі співавторами). Для обробки та інтерпретації результатів вимірювання за допомогою порівняння первинних статистичних даних загального рівня відчуження моральної відповідальності різних груп досліджуваних студентів, а саме: кібербулєрів, помічників, захисників, жертв та свідків – використовувалися відсоткові співвідношення отриманих даних, описові статистики та критерій Колмогорова-Смірнова для однієї вибірки із використанням IBM SPSS Statistics 23. На основі виявленого нормального розподілу змінних було використано параметричний коефіцієнт рангової кореляції r-Пірсона, який дозволив встановити статистично значимі зв'язки, а також рівень кореляції між різними групами кібербулінгової поведінки й шкалами відчуження моральної відповідальності. Отримані результати дослідження доводять, що важливим чинником підвищення проявів кібербулінгу є відчуження моральної відповідальності. Підвищення моральної відповідальності за власні дії як у реальному світі, так і у Інтернет-просторі може розглядатися як регуляторний компонент кібербулінгу та ефективний засіб профілактики цього феномену, що стане перспективою подальших досліджень.

Ключові слова: відчуження моральної відповідальності, кібербулінг, свідок кібербулінгу, жертва кібербулінгу, захисник жертви кібербулінгу, кібербулєр, помічник кібербулєра, юнацький вік, студентська молодь.

The article reveals the issue of cyberbullying as a social phenomenon, its role structure, studies the moral disengagement and its mechanisms as possible factors of cyberbullying among students on the example of a particular institution of higher education. The aim of the theoretical and empirical study was to identify the peculiarities of correlation between the mechanisms of the moral disengagement indicators of higher education students and their roles in destructive behavior in the form of cyberbullying. The study is based on the use of theoretical research methods of psychological-pedagogical, social and legal data, as well as literature, and empirical results obtained by methods: to identify the dominant role in cyberbullying "Bullying structure" (author O. Norkina, adaptation of K. Hordienko); to determine the level of the moral disengagement (MD-24) in our translation into Ukrainian (author C. Moore, adaptation of Ya. Ledovaya and co-authors). To process and interpret the measurement results by comparing the primary statistics data of the general level of the moral disengagement of different groups of students, namely: cyberbullies, assistants, defenders, victims and witnesses used the percentage correlation of data obtained, descriptive statistics and Kolmogorov-Smirnov criterion for one samples using IBM SPSS Statistics 23. Based on the identified normal distribution of variables, the parametric rank correlation coefficient r-Pearson's was used to establish statistically significant relationships, as well as the level of correlation between different cyberbullying groups of behavior and scales of the moral disengagement. The obtained results of the study prove that an important factor in increasing the manifestations of cyberbullying is the moral disengagement. Increasing moral responsibility for one's own actions both in the real world and in the Internet space can be considered as a regulatory component of cyberbullying and an effective means of preventing this phenomenon, which will be a prospect for further research.

Key words: moral disengagement, cyberbullying, witness of cyberbullying, victim of cyberbullying, defender of the victim of cyberbullying, cyberbully, cyberbully assistant, adolescence, student youth.

УДК 159.9.009.15:
177-057.875:[004.73:316](045)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.25>

Гордієнко К.О.

завідувач лабораторії, викладач,
аспірант кафедри авіаційної психології
Національний авіаційний університет

Актуальність проблеми кібербулінгу серед юнаків та дівчат у закладі вищої освіти та інтерес до вказаної проблеми підвищується із розвитком сучасних технологій. Відповідно, поширеність кіберзнущання як форми девіантної поведінки, його вплив на життя молодих людей, важливість розуміння моральних процесів регулювання булінгу в Інтернеті спонукає до вивчення структури процесу булінгу, причин та чинників його виникнення.

Кібербулінг та його соціальну систему розглянуто у дослідження таких вчених, як Д. Олвеус (D. Olweus), І. Лубенець, Е. Роланд (E. Roland), Л. Найдьюнова, Д. Лейн (D. Lane), О. Глазман, К. Сальміваллі (C. Salmivalli), Г. Солдатова та інші. У роботах вчених приділяється увага моральному відчуженню як фактору, що пояснює виникнення девіантних та агресивних форм поведінки в різних контекстах (А. Бандура (A. Bandura), Т. Поццолі (T. Pozzoli), С. Мур (C. Moore), Я. Лєдова, Р. Ковальський

(R. Kowalski), М. Пацієлло (M. Paciello) та ін.). Однак даних щодо зв'язку відчуження моральної відповідальності із різними стратегіями поведінки та ролями (кібербулери, помічники, захисники, жертви та свідки) під час кібербулінгу серед студентів нами не віднайдено. Це й зумовило проведення теоретико-емпіричного дослідження.

Визначення сутності кібербулінгу здійснюється у процесі вивчення проблеми деструктивної поведінки, а саме таких питань, як булінг в Інтернеті, стратегії поведінки його учасників та соціально-психологічні детермінанти його поширеності у вигляді відчуження моральної відповідальності.

Молоді юнаки та дівчата у студентському середовищі спеціально шукають у медіапросторі інформацію та ідеї для використання, адже знаходяться на етапі пошуку нової ідентичності та становлення як майбутнього професіонала. Інтернет, соціальні мережі, медіа пропонують їм численні приклади кримінальної поведінки, романтизуючи її, а молодь має можливість ідентифікувати себе з деструктивними героями. Така поведінка серед молоді студентського середовища сягає піку в роки дорослішання і стосується не лише здійснення злочинів та порушень правопорядку, а й кібербулінгу (В. Різун, Л. Найдьонова та інші).

Кібербулінг розглядають як новітню форму деструктивної поведінки, моральне і психологічне знуцання, що передбачає систематичні жорстокі дії з боку ініціатора чи групи булерів з метою нашкодити, принизити, порушити права на безпечне навчання, обмежити свободу волевиявлення жертви тощо, використовуючи інформаційно-комунікативні засоби (І. Лубенець, Л. Найдьонова, К. Гордієнко) [1, с. 183].

Виходячи із поняття та статті 23 Цивільного кодексу України, кібербулінг наносить моральну шкоду жертві у контексті душевних страждань, які особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, приниження честі, гідності та ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Відповідно, цькування в Інтернет-просторі потребує учасників цього акту із особистісними особливостями та стратегіями поведінки, яким надаються виконання певних ролей для взаємодії один з одним. Загалом Е. Роланд (E. Roland), Д. Лейн (D. Lane), О. Глазман, К. Сальміваллі (C. Salmivalli), О. Норкіна та інші вказують, що соціальна система цього насильницького акту включає в себе переслідувачів, їх послідовників, жертв, їх захисників і сторонніх спостерігачів. Також був виокремлений ще один тип учасників у ситуації булінгу, а саме – хамелеони. Тобто це ті учасники, що виступають у позиції жертви цькування та переслідують інших (жертва-агресор), оскільки особливості Інтернет-се-

редовища створюють підґрунтя для інверсії ролей (Д. Олвеус (D. Olweus), Р. Парада (R. Parada), Е. Роланд (E. Roland) [5, с. 20–21].

Науковці, які вивчають соціально-психологічні особливості психіки у кіберпросторі, акцентують увагу на тому, що досить часто кіберагресори можуть не усвідомлювати наслідків своїх дій і можуть неправильно інтерпретувати сприйняття жертвами образливих повідомлень (Ф. ДеХью (F. DeHue), К. Болман (C. Bolman), Т. Воллінк (T. Vllink), М. Пацієлло (M. Paciello), а фактором виникнення феномену кібербулінгу є схильність особи до агресії та її моральна розбещеність (С. Свірер (S. Swearer), С. Хаймел (S. Hymel) [8; 9; 12].

Це підштовхує погодитися з думкою А. Бандури (A. Bandura), що замість демонізації мережі Інтернет та кібербулінгу потрібно краще розуміти соціально-когнітивні процеси, які деактивують моральну свободу дій, а саме моральне відчуження (MD) під час онлайн-взаємодії [6; 12, с. 3; 13]. Крім того, у працях вчених приділяється увага механізму відчуження моральної відповідальності як фактору, що пояснює виникнення девіантних та агресивних форм поведінки в різних контекстах (Т. Поццолі (T. Pozzoli), Дж. Джині (G. Gini), А. Вієно (A. Vieno), Р. Ковальський (R. Kowalski) [12; 14]. Тобто моральне відчуження може виступати як чинник виникнення кібербулінгу та спонукати до виконання певної ролі під час цього акту.

У широкому сенсі, моральне відчуження розглядається як набір пізнавальних маневрів, спрямованих на вибіркове «відключення» моральної свободи людей, що дозволяє їм вчинити неправомірні дії, яких вони зазвичай уникають [7; 12, с. 4]. У більш вузькому та конкретному значенні, А. Бандура (A. Bandura) та С. Мур (C. Moore) визначають відчуження моральної відповідальності як сукупність з восьми когнітивних механізмів, за допомогою яких на різних етапах процесу саморегуляції моральні заборони індивіда активуються вибірково і не застосовуються до себе (тобто відчужуються) у відповідь на шкідливу по відношенню до оточуючих поведінку. Тобто відбувається відокремлення внутрішніх моральних стандартів від дій людини, що полегшує її залученість у неетичну поведінку і допомагає не переживати при цьому стрес [2, с. 25; 3; 11].

Ці вказані вісім механізмів відчуження моральної відповідальності відносять до чотирьох груп (локусів), які у сукупності надають загальний рівень відчуження моральної відповідальності певної особи:

1. Механізми поведінкового локусу: моральне виправдання, евфемістичний ярлик, вигідне порівняння;

2. Механізми особистісного локусу: зміщення відповідальності та розсіювання відповідальності;

3. Механізм локусу переформування результатів поведінки: спотворення наслідків;

4. Механізми локусу спотворення образу жертви: дегуманізація та атрибуція провини (А. Бандура (A. Bandura), С. Мур (C. Moore), Я. Ледова та ін.) [2, с. 25–27; 3; 11].

Однак взаємозв'язок між кіберзнуцанням та моральним відчуженням серед студентів досі залишається необґрунтованим та невивченим, хоча є дослідження, які надають докази існування цього зв'язку, адже характеристики Інтернет-середовища (анонімність, швидкість, масштабність, неосудність тощо) можуть сприяти зверненню до механізмів морального відчуження, а також тому, що в онлайн-режимі винним може не знадобитися покладатися на процеси виправдання (Р. Ковальський (R. Kowalski), Ш. Бауман (S. Bauman), С. Перрен (S. Perren), Е. Гуцвіллер-Хельфенфінгер (E. Gutzwiller-Helfenfinger), К. Порнарі (C. Pornari), Дж. Вуд (J. Wood) [12, с. 4].

З огляду на вищезазначене ми можемо висунути припущення, що рівень розвитку та механізми морального відчуження можуть впливати на стратегію поведінки соціальної системи кібербулінгу, тобто на виконання ролей, що відіграють студенти під час насилля у соціальних мережах.

Відповідно, ґрунтуючись на теоретичному аналізі проблеми, нами було проведено емпіричне дослідження серед студентів і курсантів кафедри військової підготовки Національного авіаційного університету (м. Київ, Україна). Всього в анкетуванні взяли участь 50 осіб, з яких 27 (54%) дівчат та 23 (46%) юнаків віком від 16 до 24 років. Для виявлення домінуючої ролі під час кібербулінгу у досліджу-

ваних студентів було використано методику «Булінг-структури» (автор О. Норкіна, адаптація К. Гордієнко) [4]. Натомість для виявлення домінуючих механізмів та рівня загального відчуження моральної відповідальності – методику «MD-24» в авторській адаптації (автор С. Мур (C. Moore), адаптація Я. Ледової зі співавторами).

Були отримані емпіричні результати виявлення загального рівня відчуження моральної відповідальності відповідно до ролей, що відіграють студенти під час кібербулінгу (кібербулери, помічники, захисники, жертви та свідки). Для обробки та інтерпретації первинних результатів використовувалися відсоткові співвідношення отриманих даних, описові статистики та критерій Колмогорова-Смірнова для однієї вибірки із використанням IBM SPSS Statistics 23, що відображено у табл. 1.

Таким чином, результати отриманих табличних даних підтверджують, що середнє значення відчуження моральної відповідальності (М) серед кібербулерів – 11,6 балів (середній рівень відчуження), помічників – 2,4 бали (низький рівень відчуження), захисників – 8,04 бали (середній рівень відчуження), свідків – 3 бали (низький рівень відчуження). У жертв кібербулінгу показники відчуження моральної відповідальності виявлено не було. За статистикою Колмогорова-Смірнова, що містить z-значення, рівень значущості за усіма показниками якого означає, що розподіл значень змінних кібербулерів (0,2), помічників (0,46), захисників (0,62) та свідків (0,56) є нормальним ($p > 0,05$). Отримані результати потребували детальнішого дослідження та інтерпретації

Таблиця 1

Розподіл рівня відчуження моральної відповідальності відповідно до ролей учасників кібербулінгу

Ролі студентів під час кібербулінгу	Кільк. осіб із відповідною домінуючою роллю (N)	Сер.значення відчуження моральної відповідальності (M)	Середньоквадратич. відхилення	Статистика Колмогорова-Смірнова (z)	Асимпт. значимість (p)
Кібербулери	9	11,6	3,8	0,201	0,2
Помічники	5	2,4	0,89	0,349	0,46
Захисники	25	8,04	4,1	0,169	0,62
Жертви	5	0	0	0	0
Свідки	6	3	2,1	0,319	0,56

Кореляційний аналіз із виявлення взаємозв'язку між відчуженням моральної відповідальності та ролями студентів під час кібербулінгу (r)

Ролі студентів під час кібербулінгу	Шкали відчуження моральної відповідальності							
	Моральне виправдання	Евфемістичний ярлик	Вигідне порівняння	Зміщення відповідальності	Розсіювання відповідальності	Спотворення наслідків	Дегуманізація	Атрибуція провини
Кібербулери	0,332*	0,138	-0,007	0,026	0,128	-0,061	-0,010	0,109
Помічники	0,023	0,043	0,065	-0,157	0,165	-0,084	0,181	-0,217
Захисники	-0,181	0,070	0,090	-0,161	-0,115	0,068	0,060	0,318*
Жертви	0,059	-0,106	-0,223	-0,131	0,031	-0,076	0,131	-0,263
Свідки	0,050	0,014	-0,100	-0,190	-0,163	-0,166	-0,267	-0,202

* Кореляція значуща на рівні 0,05 (одностороння)

взаємозв'язку між ролями у кібербулінгу та відповідними домінуючими шкалами відчуження моральної відповідальності.

Відповідно, для виявлення взаємозв'язку між шкалами відчуження моральної відповідальності та різними ролями під час кібербулінгу у студентів використовувався параметричний коефіцієнт рангової кореляції r-Пірсона із використанням IBM SPSS Statistics 23. На основі отриманих даних побудована таблиця, що підлягала аналізу (див. табл. 2).

Враховуючи отримані результати, на основі використання параметричного коефіцієнту рангової кореляції r-Пірсона можна виділити статистично значимі зв'язки ($p \leq 0,05$), а саме: низьку за силою статистичну значимість ($p < 0,05 > 0,01$), що має зв'язок між шкалою «моральне виправдання» та роллю «кібербулера» ($p = 0,039$); шкалою «атрибуція провини» та роллю «захисника» ($p = 0,046$). Інтерпретація коефіцієнта кореляції (r) проводиться, виходячи з рівня сили зв'язку, відповідно, нами виявлено помірний позитивний зв'язок ($r > 0,30 \leq 0,69$) між зазначеними ролями та шкалами.

Отримані результати підштовхують до ідей про те, що шкала «атрибуція провини» виникає у захисників жертв кібербулінгу через їх можливість оцінити здійснений насильницький вчинок, провокативну поведінку, соціально-небажані наслідки та виявити, на власну думку, реального постраждалого. Вказаний механізм відносять до локусу, що спотворює образ жертви. Він може виявлятися у захисників як такий, що заперечує серйозність ситуації, або переконує, що завдана шкода пішла

навіть на користь та «загартувала» жертву (Я. Ледова, R. Sternberg) [2, с. 27; 15]. На наш погляд, зниження моральної відповідальності за атрибуцією провини свідчить про бажання соціального визнання як героя та компенсацію власних комплексів чи страхів через модель поведінки захисника слабшого.

Натомість прояв шкали «моральне виправдання» ініціаторів кібербулінгу виникає як механізм локусу деструктивної поведінки. Він ґрунтується на використанні виправдань морального, психологічного, соціального чи економічного характеру для того, щоб обґрунтувати моральність власних вчинків, а саме: переслідування, цькування, шантаж, використання особистої інформації у кіберпросторі тощо (А. Бандура (A. Bandura), С. Мур (C. Moore) [6; 7; 11].

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, результати дослідження доводять, що важливим чинником підвищення проявів кібербулінгу є відчуження моральної відповідальності. Отримано статистично достовірні результати, які демонструють наявність середнього рівня відчуження у кібербулерів та захисників жертв, а також помірний позитивний зв'язок між шкалою «моральне виправдання» та кібербулером і шкалою «атрибуція провини» та захисником.

Натомість підвищення моральної відповідальності за власні дії як у реальному світі, так і в Інтернет-просторі може розглядатися як регуляторний компонент кібербулінгу та ефективний засіб профілактики цього феномену, що стане перспективою для наших подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гордієнко К.О. Діджиталізація психологічного насильства студентської молоді. *Авіаційна та екстремальна психологія у контексті технологічних досягнень* : матеріали XII міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 15-16 квіт. 2021 р. Київ, 2021. с. 182–187. URL: <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/49819>.
2. Ледовая Я.А., Тихонов Р.В., Боголюбова О.Н., Казенная Е.В., Сорокина Ю.Л. Отчуждение моральной ответственности: психологический конструкт и методы его измерения. *Вестник СПбГУ. Серия 16. Психология. Педагогика*. 2016. (№ 4). С. 23–39. DOI: 10.21638/11701/spbu16.2016.402 URL: <http://vestnik.spbu.ru/html16/s16/s16v4/03.pdf>
3. Ледовая Я.А., Боголюбова О.Н., Тихонов Р.В. Стресс, благополучие и Темная триада. *Психологические исследования*. Санкт-Петербург, 2015. Т.8, № 43. С. 5. URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2015v8n43/1185-ledovaya43.html> (дата обращения: 15.08.2016)
4. Норкина Е. Г. Методика на выявление «Буллинг-структуры». *Таврический научный обозреватель*. 2016. Т. 8, № 3. С. 170-174.
5. Солдатова Г.У., Ярмина А.Н. Кибербуллинг: особенности, ролевая структура, детско-родительские отношения и стратегии совладания. *Национальный психологический журнал «Психология виртуальной реальности»*. 2019. Т. 35, № 3. С. 17–31. DOI: 10.11621/npj.2019.0303
6. Bandura A. Moral Disengagement: How People Do Harm and Live with Themselves. New York: Worth Publishers, 2016. 446 p.
7. Bandura A., Caprara G.V., Barbaranelli C., Pastorelli C., Regalia C. Sociocognitive self-regulatory mechanisms governing transgressive behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2001. Vol. 80, № 1, P. 125–135. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.80.1.125>
8. DeHue F., Bolman C., Völlink T. Cyberbullying: Youngsters' experiences and parental perception. *CyberPsychology & Behavior*. 2008. Vol. 2, № 11, P. 217-223. DOI: 10.1089/cpb.2007.0008
9. Gini G., Pozzoli T., Hymel S. Moral disengagement among children and youth: a meta-analytic review of links to aggressive behavior. *Aggress Behav*. 2014. Vol.1, №40, P.56-68. DOI: 10.1002/ab.21502
10. Kowalski R.M., Giumetti G.W., Schroeder A.N., Lattanner M.R. Bullying in the digital age: A critical review and meta-analysis of cyberbullying research among youth. *Psychological Bulletin*. 2014. Vol. 41, №40, P. 1073-137. DOI: 10.1037/a0035618
11. Moore C. Moral disengagement. *Current Opinion in Psychology*. 2015. Vol. 6., P. 199–204. DOI:10.1016/j.copsyc.2015.07.018
12. Paciello M., Tramontano C., Nocentini A., Fida R., Menesini E. The Role of Traditional and Online Moral Disengagement on Cyberbullying: Do Externalising Problems Make Any Difference? *Computers in Human Behavior*. 2019. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2019.09.024>.
13. Pomytkina L., Moskalyova L., Podkopaieva Y., Gurov S., Podplota S., Zlahodukh V. Empirical studies of socio-psychological conditions of formation of ideas about the spiritual ideal in primary school children. *International Journal of Children's Spirituality*. 2019. Vol. 24, № 4. P. 371-388. DOI: 10.1080/1364436X.2019.1672626
14. Pozzoli T., Gini G., Vieno A. Individual and class moral disengagement in bullying among elementary school children. *Aggressive Behavior*, 2012. Vol.5, №38, P.378-388. DOI: <https://doi.org/10.1002/ab.21442>
15. Sternberg R.J. When good, not so good, and downright evil people do bad things [Review of the book Moral disengagement: How people do harm and live with themselves, by A. Bandura]. *PsycCRITIQUES*. 2016. Vol. 8, № 61. DOI: <https://doi.org/10.1037/a0040161> URL: <https://psycnet.apa.org/record/2016-07323-001>

ЕМПАТІЯ ЯК ОСНОВНИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПЕРШОГО ЕТАПУ КОНТЕЙНУВАННЯ

EMPATHY AS THE MAIN MECHANISM FOR PROVIDING THE FIRST STAGE OF CONTAINING

У статті розглянуто особливості емоційної сторони дитячо-материнської взаємодії, що впливає не лише на емоційний розвиток дитини, а й на її соціальну взаємодію у дорослому житті. Автором визначено, що мати відіграє основну роль у процесі контейнування емоцій, виступаючи першим «контейнером» для розміщення фруструючих емоцій немовляти, які воно ще не здатне витримати. Аналізуючи праці відомих науковців у сфері емоційного розвитку дитини дошкільного віку (Д. Віннікота, М. Кляйн, У. Біон), сформульовано та обґрунтовано три основні етапи процесу контейнування емоцій (сприйняття, обробки та повернення) та подана характеристика типів відносин між «контейнером» і «контейнованим». Водночас акцентується увага саме на першому етапі контейнування, адже від результативності його проходження залежить весь подальший процес емоційної взаємодії матері та дитини. Розглянуто особливості дитячо-материнських взаємовідносин у різних типах зв'язку контейнера та контейнованого: ригідному, гнучкому та тендітному. Дослідження проблеми контейнування емоцій у діаді «Мати-Дитина» дає можливість автору стверджувати, що саме емпатія є основоположним компонентом сприйняття матір'ю емоційного стану дитини, та визначити її як невіддільну частину його першого етапу. Також у статті здійснено ґрунтовний теоретичний аналіз поняття «емпатія» та визначено основні підходи до тлумачення цього терміна (афективний, афективно-когнітивний, когнітивний та інтерактивний). Науковці, що вивчали емпатію, характеризують її як почуття, як здатність, як процес. Проте автор статті пропонує розглядати її у більш вузькому значенні – як здатність матері сприйняти емоційні переживання дитини, що дає можливість їй якісно та ефективно виконувати контейнуючу функцію, а також є основним компонентом протікання процесу контейнування.

Ключові слова: діада «Мати-Дитина», емоційний розвиток, емоції, контейнування,

контейнер, контейнуюче, емпатія, проєктивна ідентифікація.

The article examines the peculiarities of the emotional side of child-mother interaction, which has influence not only on the emotional development of the child, but on its social interaction in adulthood as well. The author defines that the mother plays a major role in the process of containment of emotions, acting as the first "container" for the placement of frustrating emotions of the baby – those emotions, which it is not yet able to hold. As a result of analytical study of the works of famous scientists in the field of emotional development of preschool children (D. Winnicott, M. Klein, W. Bion), three main stages of the process of containment of emotions – acceptance, digestion and returning – are formulated and substantiated and the types of relationship between "container" and "contained" are described. At the same time, attention is focused on the first stage of containment since the whole further process of emotional interaction between mother and child depends on its effectiveness. The peculiarities of the child-mother relationship in different types of communication between the container and the contained – rigid, flexible and fragile – are considered. The study of the problem of containment of emotions in the "Mother-Child" dyad allows the author to argue that empathy is a fundamental component of the mother's acceptance of the emotional state of the child and to define it as an integral part of its first stage. The article also provides a thorough theoretical analysis of the concept of "empathy" and identifies the main approaches to the interpretation of this term (affective, affective-cognitive, cognitive and interactive). Scientists who have studied empathy characterize it as a feeling, as an ability, or as a process. However, the author of the article proposes to understand it in a narrower sense – as an ability of the mother to accept the emotional experiences of the child, which allows her to provide containment with high quality and effectiveness and constitutes the main component of the process of containment.

Key words: "Mother-Child" dyad, emotional development, emotions, containment, container, contained, empathy, projective identification.

УДК 159.922/1.923.5+316.3
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.26>

Кунченко Д.А.

аспірант

ТОВ «Київський інститут сучасної психології та психотерапії»

Відомий психоаналітик Д. Віннікот стверджував, що «Дитина» як особлива система з'являється лише тоді, коли з'являється Дорослий: «дитина може існувати лише в особливому контексті турботи та піклування» (Мак-Вільямс).

Маленькі діти залежать від допомоги, яку вони отримують від інших, тож не можна розглядати дитину «саму по собі», поза контекстом її взаємодій з дорослим: який нею опікується. Всі фізичні та психологічні нужди дитини мають задовольнятися дорослим, або кількома дорослими, які розуміють не лише загальні потреби немовлят, а також

те, чого хоче і чого потребує цей конкретний малюк.

Розвиток дитини у всіх аспектах здоров'я та особистості залежить від здатності дорослих, які опікуються нею, розуміти, сприймати та реагувати на прохання дитини про допомогу та підтримку.

Походження та становлення стосунків між дорослим та дитиною, їх вплив на подальше життя особистості, цікавили представників багатьох психологічних напрямів і шкіл.

Науковцями неодноразово підкреслювалося, що саме взаємодія Мати – Дитина виступає первинною моделлю стосунків

особистості, що надалі складає основу її подальших соціальних взаємодій.

Серед численних спроб систематизації і структурування емоційної сторони дитячо-материнських взаємовідносин слід відмітити систематизацію, запропоновану О.І. Захаровою [12; 13]. Аналізуючи різні аспекти емоційної взаємодії, вона виокремлює три змістовних блоки: чутливий, емоційно-приймаючий та емоційно-поведінковий.

Перші два блоки є традиційними для емоційної сторони взаємодії, їх особливості описані ще в роботах Дж. Боулбі і М. Ейнсворт, присвячених проблемі прихильності. Дослідники називали чутливість і чуйність матері, її емоційну доступність, а також прийняття дитини головними материнськими якостями, необхідними для встановлення прихильності [7].

Отже, перший блок (чутливість), відповідно до Захарової, відображає особливості сприйняття і розпізнавання дорослим емоційного стану дитини. Цей блок також поєднує у собі ті особистісні характеристики, що відображають чутливість дорослого, – емпатію (співвідношення почуття іншої людини зі своїм душевним станом) і здатність до співпереживання, без якого неможливе розуміння емоцій та почуттів дитини [12].

Другий блок – емоційне прийняття – представлений характеристиками, що розкривають ставлення батьків до дитини. Воно проявляється в реагуванні дорослого на будь-який емоційний стан малюка, в його чутливості до дитячих переживань і поведінки. Ступінь емоційного прийняття значущим дорослим дитини проявляється в почуттях, що виникають в процесі діадної взаємодії та створюють її емоційний фон. Водночас емоційний аспект відносин дорослого і дитини не може бути повним без прийняття своєї батьківської ролі та тих індивідуально-психологічних характеристик особи, які забезпечують її виконання.

Третій блок доповнює традиційні підходи до вивчення емоційних взаємовідносин, оскільки він включає такі поведінкові прояви: прагнення до тілесного контакту, надання емоційної підтримки, орієнтація на переживання дитини та вміння на них впливати.

Висвітлені О.І. Захаровою блоки емоційної сторони взаємодії матері і дитини по суті відповідають механіці процесу *контейнування*, що визначається як здатність людини сприймати та інтегрувати емоції іншої людини, водночас зберігаючи власну емоційну цілісність.

Койтейнування є здатністю, що забезпечує утримання емоційного балансу та екологічності переживань, що є особливо актуальним для сучасного світу катастроф, де ми щодня стикаємося з випробуваннями, що викликають інтенсивний стрес, тривогу та сильні емоції.

Дорослі зазвичай вже набули досвід адекватного реагування на різноманітні стресові ситуації, тоді як у дітей він ще не сформований. Саме тому перші спроби теоретично та емпірично обґрунтувати процес контейнування розглядалися крізь призму дитячо-батьківських відносин. Науковці, які досліджували процес взаємообміну емоціями у діаді «Мама-Дитина», визначають процес контейнування як ефективний навчальний інструмент, застосування якого допомагає навчити дитину переживати стрес та накопичувати ефективний досвід його попередження [25].

На основі проведеного теоретичного аналізу досліджень у сфері емоційного розвитку дитини ми визначили, що вирішальну роль у цьому процесі відіграє мати.

Контейнуюча функція матері надає немовляті вмістилище («контейнер») для його емоцій: станів та переживань, які видаються йому нестерпними («контейноване»). Пізніше дитина інтерналізує, привласнює цю материнську функцію як власну особистісну здатність, отримуючи разом з нею психічний простір для обмірковування та символічної обробки власних відчуттів, емоцій і думок.

Якщо стресові відчуття дитини позбавлені материнської уваги і відповіді, або мати виявляється нездатною прийняти, утримати та трансформувати їх, дитина неспроможна самотійно впоратися з ними.

Відтак це може призвести до виникнення фрустрації базових потреб дитини в безпеці та довірі до оточуючих, що спричинює розвиток різноманітних поведінкових відхилень – деструктивних, асоціальних, адиктивних.

Отже, у процесі контейнування мати виступає, з одного боку, у ролі «контейнеру» для дитини, допомагаючи їй зрозуміти власні емоції, що викликані стресовою ситуацією. З іншого боку, вона має володіти необхідними знаннями, вміннями й навичками прийняття та розуміння емоцій дитини. Йдеться про наявність у матері здатності до емпатії, вияву емоційної чуйності, прагнення розділити та полегшити переживання дитини.

Цей факт спонукає нас визначити емпатійний контакт матері і дитини **першим етапом процесу контейнування** емоцій.

У психоаналізі проблема взаємного емоційного впливу у діаді «Мама-Дитина» не є новою, її досліджували ще такі науковці, як З. Фрейд, К.Г. Юнг, М. Фордхем, Е. Нойман. К. Роджерс, Е. Фромм, Е. Еріксон, К. Хорні, що розглядають емоційне ставлення матері як провідну умову базової довіри до світу, основу особистісної стабільності, емоційної стійкості і соціального розвитку дитини. Теоретичним підґрунтям виникнення концепції контейнування стали наукові дослідження британських психоаналітиків М. Кляйн, У.Р. Біона, Д.В. Віннікотта.

До аналізу проблеми емпатії та різних її аспектів зверталися багато вчених, зокрема, суттєвий внесок у її розробку внесли К. Роджерс, В.А. Петровський, Т.П. Гаврилова, Д. Бетсон, М. Хоффман, Г. Баррет-Ленард, В. В. Бойко, І.М. Юсупов, А. Меграбіан, Н.І. Сарджвеладзе, Т.Н. Пашунова, О.А. Троїцька, Л.П. Журавльова, А. Зимянський, О.Д. Кайріс, О. Корміло, Ю.В. Майєр, Т.А. Рябовол, Л.В. Спіцина, Т.Д. Карягина та багато інших.

Попри значну кількість досліджень сфери емоційного розвитку дитини, особливостей впливу матері на її емоційний стан, ми змушені з прикрістю констатувати зростання дитячої тривожності, схильності до проявів немотивованої агресії тощо, викликаних порушеннями нормативних процесів взаємодії матерів та дітей.

Мета статті – проаналізувати феномен процесу контейнування емоцій, відтворити його структуру та «механіку» та визначити функцію емпатії у ньому.

Зарубіжними і вітчизняними вченими визнається той факт, що сенситивні періоди появи емоційних новоутворень припадають головним чином на дошкільне дитинство. Емоційний розвиток дитини у цей період полягає в переході від несвідомого мимовільного афективного реагування на зовнішні подразники в ранньому віці до свідомого розуміння соціальних емоцій і почуттів інших людей.

Перша значна спроба інтерпретації тісного емоційного зв'язку дитини з матір'ю була запропонована в класичному психоаналізі. З. Фрейд стверджував, що у немовляти є вроджені потяги. У дитинстві найбільш важливим джерелом задоволення є годування і супроводжуючі його дії. Здійснюючи їх, мати реалізує потребу дитини в їжі, теплі і фізичному комфорті та стає об'єктом потягу дитини.

М. Кляйн, чиї ідеї колосально вплинули на розвиток сучасного психоаналізу, дотримувалася фрейдиської теорії інстинктивних потягів, причому в останніх публікаціях вона активно використовує поняття потягів до життя і до смерті. Мати таким чином розглядалася передусім як екран для дитячих проєкцій [16]. М. Кляйн описувала дві ранні «позиції» у немовлят: параноїдно-шизоїдну (приблизно до півроку) і депресивну (після шести місяців і до року). Відчуваючи загрозу саморуйнування з боку потягу до смерті, дитина захищається від неї, проєктуючи власну агресію на первинний об'єкт – материнські груди. В результаті материнський об'єкт виявляється розділений на «погані» груди (мати, яку немовля сприймає як фруструючу і ненависну) і «хороші» груди (люблячу мати, яка приносить задоволення). Потім і «хороший», і «поганий» об'єкти інтроєкціюються, і запускається повторюваний цикл

проєкції і інтроєкції. Такий захист М. Кляйн назвала проєктивною ідентифікацією. Науковиця стверджувала, що дитина перебуває в близькому контакті з матір'ю, не маючи можливості на довербальному рівні інакше заявити про свої потреби. Використовуючи базові, примітивні захисні механізми, вона спонукає матір до задоволення своїх потреб [16]. Під впливом проєктивної ідентифікації у немовляти формуються образи «поганої» і «хорошої» матері. Їх інтерналізація призводить до появи «внутрішніх об'єктів». Таким чином, у побудові об'єктних відносин є первинною внутрішня динаміка немовляти, а не реальні стосунки з матір'ю, які можуть модифікувати цей процес.

Розвиваючи ідеї М. Кляйн, У. Біон зробив істотний внесок у розуміння проєктивної ідентифікації, описавши її як процес примітивної міжособистісної комунікації та винісши її за рамки індивідуальної фантазії [3]. Дитина відчуває тривожні переживання, які вона не може структурувати і контролювати через незрілість психічних функцій. Намагаючись позбутися негативних емоцій, немовля евакуує їх у матір. Граючи роль «допоміжного Его», мати сприймає і «контейнує» негативний досвід (тобто стає своєрідним «контейнером»), який потім трансформує у зрозумілу і засвоювану форму для дитини. Поступово, на основі цієї зовнішньої підтримки, у немовляти формується власна здатність переробляти новий досвід. Слід, однак, підкреслити, що ця новоутворена здатність значною мірою визначається можливостями матері адекватно сприймати, переживати та трансформувати весь спектр людських емоцій, уміння навчати дитину розуміти та справлятися з власними переживаннями.

Також У.Р. Біон запропонував оригінальне пояснення змісту проєктивної ідентифікації як комунікації між несвідомим суб'єктом і об'єктом. Він вважає, що через незрілість психіки дитина не здатна обробляти почуття і емоції. Нетрансформовані чуттєві враження і емоційні переживання, які не стали психічно представленими, У.Р. Біон називає «елементами», тоді як зорові, слухові, нюхові або інші образи, що трансформовані у чуттєві враження і емоційні переживання, – «елементами». Він також розробляє теорію «функції як такої функції особистості, яка «задіює враження і сприйняті емоційні переживання, перетворюючи їх на «елементи» [11, с. 61]. Подібні алгебраїчні записи використовуються У.Р. Біоном для того, щоб уникати небажаних асоціацій з почуттями, бо «психічна реальність не є об'єктом фізичного чуттєвого сприйняття» [11, с. 109].

У.Р. Біон виділив відносини між контейнером і контенуванням трьох типів:

1. Ригідний зв'язок. Контейнер реагує на вторгнення, стаючи ригідним і відмовляючись відповідати на те, що увійшло в нього.

В результаті його вміст, контейноване, втрачає свою форму або зміст. У.Р. Біон описує цю ситуацію в клінічній практиці: «Аналітична ситуація викликала у мене відчуття, що я беру участь у сцені з дуже раннього дитинства. Я відчував, що пацієнт в дитинстві бачив матір, яка відповідала на всі емоційні прояви дитини з почуття обов'язку. У цьому відгуку з почуття обов'язку було щось від неспокоїного «Я не знаю, в чому справа з цією дитиною». З цього я зробив висновок: щоб зрозуміти, чого ж хоче дитина, матері треба було почути в її криці щось більше, ніж вимогу її присутності» [5].

Немовля потребує живої присутності матері, а не механічного виконання функціональних обов'язків. У разі емоційної відчуженості матері дитина відчуває себе незрозумілою, неприйнятною і надалі не довіряє матері контейнувати свої переживання. З часом у дитини виникне особистий патерн, спосіб давати собі раду з почуттями, що супроводжуватиме її в дорослому житті.

Такими способами можуть виступати: витіснення, нестриманість, сплески ворожості, а також відтворення моделі, продемонстрованої матір'ю – механічний підхід до почуттів, радше спрямований на притлумлення, ніж на безпосередньо задоволення актуальної потреби.

2. Слабкий зв'язок. Цей тип є протилежністю першому. В цьому разі контейноване володіє такою силою, що переповнює контейнер, і він вибухає або тією чи іншою мірою втрачає свою власну форму і функцію. Материнська психіка буквально може розпастися на частини, і тоді мати впадає в паніку, або з нею трапляється

нервовий зрив. Після переживання досвіду такої реакції з боку матері дитина виростає з відчуттям, що її переживання і проблеми можуть переповнити її близьких, що вони нестерпні оточуючими або їх занадто багато.

3. Гнучкий зв'язок. Контейноване входить у контейнер і має на нього вплив, тоді як сам контейнер, його форма і функція також модифікують контейноване. «Мати здатна переживати почуття жаху, з яким дитина намагається впоратися за допомогою проєктивної ідентифікації, але при цьому зберігати спокій» [4, с.103]. Тобто для матері природньо відчувати жах, та все ж таки вона повинна зберігати емоційну рівновагу, і тоді безперервний процес взаємного впливу і адаптації не переривається.

Вирішальним аспектом відносин «контейнер-контейноване» є потреба в урівноваженому мисленні, тобто в контейнуванні гнучкого типу. Ригідна мати приймає щось в себе і, як описував це Біон, надає формальні відповіді без реального розуміння страждання дитини. Тендітна мати, стикаючись зі стражданнями своєї дитини, розпадається на частини і панікує. У будь-якому разі малюк отримує назад свої власні проєкції з непрямым повідомленням, що його переживання нестерпні. Своїми поведінковими реакціями мати показала, що ніяка душа не може винести цього. Дитина страждає від «безіменного жаху», тобто стану психіки, яке не піддається осмисленню.

Отже, на основі узагальнення та систематизації досліджень У.Р. Біона ми здійснили спробу визначити етапи процесу контейнування (рис. 1.).

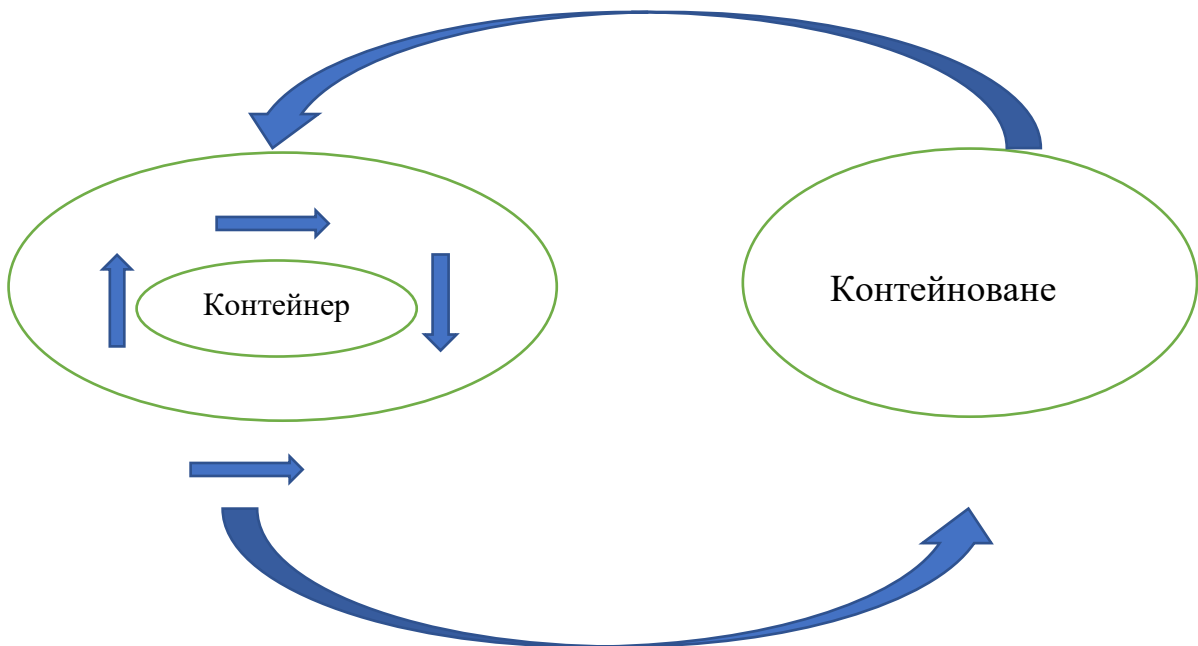

Рис. 1. Етапи контейнування (за У.Р. Біоном).

– елементи

Розглянемо детальніше етапи процесу контейнування:

1) Етап сприйняття. За допомогою доступних експресивних засобів дитина запускає в зовнішній світ (в формі проекційної ідентифікації) руйнівні переживання (-елементи), які ще не здатна уявити в своїй незрілій психіці. Завдання матері на цьому етапі – проявляти емоційну чутливість, прагнення бути в емоційному контакті з дитиною.

2) Етап обробки. Пропускаючи відчуття і емоції немовляти крізь власну альфа-функцію, мати втілює їх у необхідну дію або слово. У свідомості матері відбувається сепарація переживань дитини і своїх власних емоцій. Кінцевим результатом цього етапу є виокремлення почуттів дитини, розуміння причин виникнення дитячих переживань та підбір адекватних варіантів вирішення ситуації, що викликала негативні емоції.

3) Етап повернення. Мати повертає дитині відповідь (-елементи), адекватну її потребі, яка спричинила початкову проекцію. Цим вона надає малюку перероблене зображення почуттів, трансформуючи їх у доступній формі (їх можна представляти в уяві, фантазіях, снах, тобто вона дає дитині можливість обробляти їх у процесі мислення). Мати ніби позичає дитині свій психічний апарат для осмислення психічних змістів. Дитя поступово інтеріоризує цей апарат і таким чином набуває здатності самостійно виконувати функцію контейнування.

Таким чином, саме перший етап контейнування впливає на результативність усього процесу, адже уміння матері відчувати внутрішній світ дитини, правильно інтерпретувати її емоційний стан, проявити чутливість до її переживань. Цей факт зумовив нас розглядати емпатію як ключову характеристику матері, яка виконує роль «контейнера» для дитячих емоцій.

У психологію термін «емпатія» першим ввів Е. Тітченер [14, с. 52]. Він перевів словом «емпатія» (empathy – англ.) як запозичене у німецького психолога Т. Ліппса слово «вчування» (einfuhlung – у буквальному перекладі з німецької означає «проникнення»), яке розуміється автором як наслідок життєвої активності людини, її діяльності, прагнення до вдосконалення. Т Ліппс розвиває ідею про те, що вчування характеризує пізнавальну спрямованість на об'єкт, а як способи пізнання об'єкта використовуються ресурси проекції, імітації і співвідношення себе з ним. Також вчування розглядається як складова частина процесу розуміння мистецтва, природи і людини [18].

Е. Тітченер відносив емпатію до категорії складних почуттів, у яких відіграють важливу роль стани задоволення і невдоволення [22, с. 100]. Вчення Е. Тітченера виходило з того, що вчування, або емпатія, перебуваючи в структурі інтроспекції, дозволяє об'єктивніше описати відчуття, образи і почуття під час сприйняття зовнішніх об'єктів.

Варто відзначити, що серед сучасних науковців не існує єдиного загальноприйнятого

Таблиця 1

Наукові підходи до розуміння сутності поняття «емпатія»

Назва підходу	Науковці	Зміст
Афективний	Дж. Морено, Т. Н. Пашунова	Емоційна реакція, емоційна співучасть в переживаннях інших людей. Здатність долучитися до емоційного життя іншого, розділити його емоційний стан.
Афективно-когнітивний	О.В. Аллахвердова А.А. Бодалев, А.Г. Ковалев, В.П. Морозов, П. Массен, Л.А. Петровска, Т. Шибутані	Здатність розуміти переживання іншої особистості і співпереживати їй у процесі міжособистісних відносин. Почуття у відповідь, що виникає у дитини під час осягнення душевного стану інших людей.
Когнітивний	В.А. Лабунісія, А.І. Макеева	Спосіб розуміння іншу людину, її почуття, потреб, як інтелектуальна реконструкція її внутрішнього світу, розуміння і оцінка відмінності людей один від одного. У рамках цього напряму емпатія вивчається як здатність прогнозувати поведінку іншої людини, передбачати її реакцію і відповіді.
Інтегративний	В.В. Бойко, Т.П. Гарілова, Ю.А. Менджерицька, К. Роджерс	Єдність когнітивного і афективного аспектів, доповнене дієвим, реалізований в актах безкорисливої допомоги іншим, комунікативний, що дозволяє передавати партнеру розуміння його переживань.

трактування поняття «емпатія», тому можна виділити кілька підходів до його розуміння (табл. 1.) [10].

Розглянемо детальніше сутність поняття «емпатія», значний внесок у який зробили К. Роджерс та Х. Кохут. У своїх працях американський психолог К. Роджерс дає визначення емпатії як здатності людини до паралельного переживання тих емоцій, які виникають у іншої людини в процесі спілкування з нею. «Бути в стані емпатії» означає сприймати точно внутрішній світ іншого, зі збереженням емоційних і смислових відтінків: начебто стаєш цим іншим, але без втрати відчуття «начебто» [20, с. 167]. Він наполягає на тому, що емпатія – це одна з базових умов особистісного зростання; це не стан, а процес, особливі взаємини. На такому розумінні базується клієнто-центрований підхід у психотерапії, що згодом був поширений на інші сфери людського спілкування: учень-учитель, дитина-мати.

Х. Кохут визначав емпатію як спосіб спостереження і збору даних, вважаючи, що емпатія дозволяє терапевту переживати досвід іншого, без втрати здатності об'єктивно оцінювати його психічні стани. Ця ідея простежується у запропонованому науковцем визначенні психоаналізу як дисципліни, яка базує свої спостереження на інтроспекції і емпатії (перетворююча інтроспекція). На його думку, емпатія – є ніщо інше, як «близьке до досвіду спостереження». Крім того, він вважав емпатію універсальною потребою розвитку. Переживання немовлям емпатичного відзеркалення значущого дорослого – необхідний складник у розвитку зв'язного Я, і навпаки, травматичні провали у забезпеченні емпатичних відзеркалень відіграють критичну каузальну роль у розвитку дефектів і патології Я [17].

У радянській психології термін «емпатія» був введений тільки на початку 1970-х років Т. Гавриловою, яка дає її як «специфічну здатність особи відгукуватися на переживання іншого, будь-то людина, тварина або антропоморфізований предмет. Автор стверджує, що емпатія може виникати і при безпосередньому сприйнятті переживань іншої людини, і в ситуації неблагополуччя індивіда, яка сприймається як жалість, печаль, співчуття [10]. У концепції Т.П. Гаврилової емпатія представлена у формі співчуття, яке призводить до актуалізації відносин теплоти, довіри, турботи, відкритості, підтримки на адресу об'єкта емпатії [9, с. 140–180].

Т. Гаврилова, розглядаючи розвиток емпатії в зв'язку з формуванням мотиваційної спрямованості на себе і на іншого, виділила 2 види (рівня) емпатії:

- співпереживання – більш імпульсивне переживання індивідом тих же почуттів, які відчуває інша особа, але звернене на себе;
- співчуття – переживання неблагополуччя

іншого як такого, що не має відношення до власного благополуччя. Цей рівень опосередковується через когнітивні канали.

Інші дослідники виділяють тріаду: співпереживання, співчуття, сприяння [6]. Співпереживання і співчуття проявляються не тільки в чистому вигляді. Іноді в співчутті можна виявити елементи співпереживання і навпаки, але обов'язково один вид домінує. Виходячи з уявлень про різний характер спрямованості в спілкуванні, індивід може бути більшою мірою орієнтований на власні інтереси і потреби або на потреби іншого. Тоді в першому разі у відношенні до партнера він буде відчувати співпереживання, а в другому – співчуття. Інакше кажучи, в основі співпереживання лежить потреба у власному благополуччі, а в основі співчуття – потреба в благополуччі іншого. Оскільки в співпереживанні і співчутті актуалізуються різні за спрямованістю потреби, то переживання ці різноспрямовані. Різна також їх предметна віднесеність – предметом співпереживання є сам індивід, а предметом співчуття – інша людина. Однак якщо ті чи інші мотиви закріплені в структурі особистості індивіда, найтипівішим для нього буде той чи інший вид емпатії. Співпереживання і співчуття, як стійкі емпатичні почуття в різних ситуаціях, спонукатимуть індивіда до егоїстичної або альтруїстичної поведінки у взаємовідносинах з оточуючими. Відчуваючи співпереживання або співчуття, особа може одночасно переживати безпосереднє емоційне ставлення до іншого або жалість. Жалість можлива при альтруїстичному і при егоцентричному типі емпатичних реакцій. Феноменально вони ідентичні, а по суті це різноспрямовані переживання.

В.В. Бойко визначає емпатію як раціонально-емоціонально-інтуїтивну форму відображення, яка є особливо витонченим засобом «входження» в психоенергетичний простір іншої людини [6].

Порівнюючи вітчизняні та зарубіжні підходи, в яких зроблені спроби визначення емпатії, Ю. Менджерицька трактує це поняття як соціально-психологічну властивість особистості, що складається із:

- 1) здатності емоційно реагувати і відгукуватися на переживання іншої особи;
- 2) здатності розпізнавати емоційні стани іншої особи і подумки переносити себе в її думки, почуття і дії;
- 3) здатності вибирати адекватну емпатичну відповідь (вербального і невербального типу) на переживання іншої людини, використовувати способи взаємодії, що полегшують страждання іншого [19].

М. Шнайдер зазначає, що емпатія є одним з регуляторів взаємовідносин між людьми; проявляється в прагненні надавати допомогу і підтримку іншим; веде до розвитку гуманіс-

тичних цінностей особистості; супроводжує особистісний ріст і стає одним з провідних її ознак [24].

У дослідженнях Є.П. Львіна емпатія розглядається як емоційна особливість людини, яка відіграє важливу роль у відносинах між людьми, в сприйнятті ними один одного, у встановленні взаєморозуміння між ними [15, с. 365–370].

У роботі А.А. Бодалева і Т.Р. Каштанової підкреслюється, що високий рівень розвитку емпатії викликає зацікавленість і чутливість на адресу об'єкта емпатії, а також формує боязнь образити інших. Автори вказують на безсумнівний зв'язок емпатійності з душевним і моральним здоров'ям особи. Отже, емпатія, як безумовно позитивне ставлення до іншої людини, що виключає насильство і містить любов, довіру та повагу, може виступати моральною якістю людини [24].

Розширюють розуміння емпатії як позитивного ставлення до іншого здатності відображати моральний рівень розвитку особистості дослідження, здійснені Л.П. Виговською. Вона виділяє п'ять можливих рівнів прояву емпатичних відносин. До першого (нижчого) рівня емпатійних стосунків психолог віднесла відносини індиферентності, ігнорування, нетерпимості, роздратування, ворожості, що виникають під час сприйняття переживань об'єкта емпатії. Другий рівень представлений пасивно-негативним ставленням до почуття іншого. Третій – відношенням співчуття або пасивно-позитивним ставленням до іншого. Для опису четвертого рівня емпатійних відносин Л.П. Виговська використовує поняття «ситуативно-позитивне ставлення до іншого», що виражає внутрішнє сприяння його у власних переживаннях. П'ятий (вищий) рівень емпатійних стосунків означає стійке позитивне ставлення до іншого, реальну допомогу йому в проблемних ситуаціях. Вищий рівень прояву емпатійних почуттів характеризує високоморальну людину [8, с. 20–27].

Таким чином, емпатія – це здатність особи реагувати на емоційний стан іншої людини, при цьому проявляти чутливість, розуміння, співпереживання. На цей час можна констатувати розбіжності, що зберігаються в самому терміні емпатії. Тут можна виділити такі основні категорії визначень: емпатія як почуття, емпатія як здатність, емпатія як своєрідний процес. Одні науковці це поняття розглядають суто як особистісну характеристику адекватно реагувати та сприймати емоційний стан іншої особи, тоді як інші вкладають у нього більш ширше змістове наповнення та визначають як процес, що забезпечує не лише сприйняття переживань іншої особи, а й наявність умінь та навичок їх інтерпретувати, переробляти та передавати їх у переробленій формі іншим.

У нашому дослідженні ми будемо розглядати емпатію у більш вузькому значенні, тобто як здатність матері сприйняти емоційні переживання дитини, тобто перший етап контейнування. Мати, проявляючи емпатійність до немовляти, формує у нього відчуття самого себе та свого емоційного стану. Ш. Ференці описав чотири послідовних етапи самовідчуттів дитини, стимульовані материнською емпатією, причому материнська позиція в нормі змінюється від матері, яка «без розуму від своєї дитини», до «досить хорошої матері» (терміни Д.В. Віннікотта).

Перша стадія несвідомої всемогутності є внутрішньоутробною, коли всі бажання немовляти задовольняються «до виникнення», через плаценту. Ференці говорить про всемогутність як про відчуття того, що маєш все, що хочеш, і більше бажати вже нічого. Саме так живе плід в материнському лоні.

Друга стадія магічно-галюцинаторної всемогутності: варто тільки чогось побажати, і це відразу виконується. «Оскільки дитина не має ніяких ґрунтовних знань про реальне співвідношення причин і наслідків, про існування і діяльність людей, які доглядають за нею, то вона починає відчувати, що володіє магічною здатністю – може реалізовувати фактично всі бажання, просто уявивши собі їх задоволення» [23, с. 53].

Третя стадія виявляється значно складнішою, вона описується як всемогутність за допомогою магічних жестів. Немовля змушене здійснювати рухи, що копіюють ті стани, яких воно жадає (наслідування смоктання тощо). Дитина торкається до матері і навчається тягнутися рукою до предметів, які хоче отримати. У цьому разі мати повинна демонструвати когнітивне розуміння жестів і рухів дитини, а не просто розчулюватися від їх наявності.

Нарешті, на четвертій стадії магічних думок і слів немовля пристосовується до реальності, описуючи і оцінюючи її (звичайно, перш за все з точки зору задоволення своїх бажань). Мати і дитина оперують конвенціональними смислами і значеннями слів, одностороннє розуміння матері змінюється на взаємне. Динаміка проєкції-інтроекції переходить у власне спілкування – на основі принципу реальності та оберігання кордонів власного Я.

Відмінності в материнському ставленні, помічені У. Біоном, стосуються саме її емпатійних проявів. У першому випадку «шалено любляча мати» має справу з так званою фантазійною дитиною, яку вона бажає і уявляє собі з самого початку вагітності. Дитина стає суб'єктом численних батьківських очікувань і проєкцій. Народження реального немовляти автоматично узгоджується матір'ю з її численними і часто несвідомими фантазіями, так що її емпатія спрямована не тільки на те, що вона

дійсно відчуває, але і прагне наділити дитину відповідними їй уявними почуттями, потребами і станами.

Ці фантазійні емпатичні взаємодії дуже важливі для обох сторін. Поступово мати відмовляється від своїх проєктивних фантазій, замінюючи їх справжньою емпатією і отримуючи таким чином більш достовірні відомості про переживання і бажання малюка. Тепер вона – досить хороша мати, здатна не тільки задовольняти його потреби, а й стимулювати конструктивну динаміку його зростаючої активності.

Отже, проведений теоретичний аналіз та узагальнення щодо проблеми контейнування емоцій дає можливість стверджувати, що контейнування – це важливий компонент емоційного розвитку дитини. У цьому процесі мати виконує роль «контейнера» для емоцій дитини, які їй складно зрозуміти. Її основна функція полягає у правильному та своєчасному реагуванні на зміни у емоційному стані дитини, в умінні сприйняти та регенерувати дитячі емоції, а також ретранслювати їх таким чином, щоб вони стали зрозумілими і доступними для незрілої дитячої психіки. Якщо дитина неспроможна впоратися зі своїми емоціями, мати має допомогти їй їх пережити: заспокоїти, вислухати та пояснити, що саме переживає дитина.

Для того, щоб якісно та ефективно виконувати контейнуючу функцію, мати повинна володіти емпатичними здібностями, що забезпечує ефективно та результативно протікання першого етапу контейнування – сприйняття емоційного стану дитини. Ми розглядаємо емпатію як здатність матері проявляти чутливість до емоційного стану, що є основоположним фактором ефективного протікання процесу контейнування.

Наступним етапом нашого методологічного аналізу процесу контейнування у діаді «Мати-Дитина» буде теоретико-методологічне обґрунтування другого та третього етапу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андерсен Р. Введение. Клинические лекции по Кляйн и Биону. Москва, 2012. С. 24–25.
2. Бех И.Д. Нравственность личности: стратегия становления. Ровно : РИО управления по печати, 1991. С. 22
3. Бион У. Внимание и интерпретация. Санкт-Петербург, 2010. С. 58.
4. Бион У. Научение через опыт переживания.

Москва, 2008. С. 48.

5. Бион У. Элементы психоанализа. Москва, 2009. С. 35.
6. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других. Москва, 1996. 472 с.
7. Боулби Дж. Привязанность. Москва : Гардарики, 2003. 477 с.
8. Выговская Л.П. Эмпатичные отношения младших школьников, воспитывающихся вне семьи. *Психологический журнал*. 1996. Т. 17. № 4.
9. Гаврилова Т.П. Социальная децентрация и ее роль в развитии эмпатии. *Теоретические и прикладные проблемы психологии познания людьми друг друга*. Москва, 1979.
10. Гаврилова Т.П. Понятие эмпатии в зарубежной психологии. исторический обзор и современное состояние проблемы. *Вопросы психологии*. 2009. № 2. С. 47–52.
11. Гринберг Л., Дарио С., Табак де Бьянчеди Э. Введение в работы Биона. Москва, 2007. С. 139-140.
12. Захарова Е.И. Опросник для исследования эмоциональной стороны детско-родительского взаимодействия. *Семейная психология и семейная терапия*. 1997. № 1. С. 67–77.
13. Захарова Е.И. Психология освоения родительства: науч. моногр. Москва : ИИУМГОУ, 2014. 258 с.
14. Зелигман М. Как научиться оптимизму. Советы на каждый день. Москва : Вече, 1997. 432 с.
15. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. Санкт-Петербург, 2001.
16. Кляйн М., Айзекс С., Райвери Дж., Хайманн П. Развитие в психоанализе. Москва : Академический проект, 2001. 512 с.
17. Кохут Х. Интроспекция, эмпатия и психоанализ: исследование взаимоотношений между способом наблюдения и теорией. «Антология современного психоанализа». Т. I. Москва, 2000.
18. Лабунская В.А. Психология затруднённого общения. Москва : Академия, 2001. 288 с.
19. Менджерицкая Ю.А. Эмпатия личности и ее роль в возникновении ситуаций затрудненного и незатрудненного общения. *Психология затрудненного общения*. Москва, 2001. С. 165–179.
20. Роджерс К. Эмпатия. М., 1984. С. 235–237.
21. Старовойтов В.В. Психоанализ в портретах. Москва : ИФ РАН, 2018. 226 с.
22. Титченер Э.Б. Очерки психологии. Санкт-Петербург, 2001. 169 с
23. Ференци Ш. Ступени развития чувства реальности. Теория и практика психоанализа. Москва : Университетская книга, 2000. с. 49-64.
24. Шнайдер М.И. Эмпатия как форма отражения другого человека. *Гуманизация образования*. 2016. № 2. С. 60-65.
25. The handbook of child and adolescent

ПРИЧИНИ САМОТНОСТІ ЖІНОК З РІЗНИХ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП

CAUSES OF LONELINESS OF WOMEN FROM DIFFERENT SOCIAL GROUPS

У статті представлені результати дослідження причин самотності жінок, які належать до різних соціальних груп. Зроблено міжгрупове порівняння і визначено відмінності причин і установок жінок залежно від їх групової приналежності.

Виявлено, що загальними причинами, які пов'язані із самотністю, для всіх жінок є: страх та тривога, які пов'язані із оточенням (критика, осудження); незадоволеністю своїм образом-Я (чуттєва досконалість), помірним станом відчаю та відчуттям відчуженості та ізоляваності від соціуму (окрім жінок-киянок).

Викрито особисті причини, стани і установки, які властиві саме певній групі жінок: у жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, – чуттєва досконалість, страх та соціальна тривога критики і осуджень з боку оточення, стан та відчуття відчуженості та ізоляваності від соціуму, які зумовлені об'єктивним чинником, тимчасовою окупацією. У релігійних жінок – занижена самооцінка, невпевненість у собі, чуттєва досконалість, боязкість критики з боку оточення, страх залишитись на самоті, відчай, відчуття відчуженості та ізоляваності від соціуму, потреба у досконалій любові (віра у Бога), відхиляюча педантичність. У жінок, які перебувають у виправній колонії, – страх саморозкриття, боязнь критики, відчуття відчуженості та ізоляваності, відхиляюча педантичність, потреба у досконалій любові. У жінок-переселенок із тимчасово окупованої території – чуттєва досконалість, боязкість, соціальна тривога, боязнь критики, страх зв'язку і полону, відчуття відчуженості та ізоляваності. У жінок-інвалідів – боязнь критики, залежність від соціуму, страх залишитись на самоті, невпевненість у собі, чуттєва досконалість, відчай, відчуття відчуженості і ізоляваності. У жінок-киянок – чуттєва досконалість, боязкість, соціальна тривога, боязнь критики.

Під час дослідження показано, що найбільший дискомфорт і суб'єктивна незадоволеність у жінок пов'язані зі стресом у житті, із здоров'ям, особистими устремліннями та досягненнями, спілкування з друзями та близькими.

Було викрито, що найбільша втрата самоконтролю над своїми емоціями, поведінкою та негативними думками, спостерігається у релігійних жінок, жінок-інвалідів і жінок, які перебувають у виправній колонії.

Виявлено, що жінки, які перебувають у виправній колонії, на відміну від всіх інших груп жінок, мають депресивний, пригнічено-негативний стан, у якому вони переживають психічну напруженість та незадоволеність якістю свого життя взагалі.

З'ясовано, що у жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, і жінок-переселенок на однаково високому рівні знаходиться показник «оптимістичність», що вказує на їх позитивний настрій на майбутнє в умовах сформованої ситуації.

Ключові слова: самотність, соціальні жіночі групи, відчуження, ізоляваність, страх, тривога, боязнь критики, незадоволеністю своїм образом-Я, спілкування, здоров'я.

The article presents the results of a study of the causes of loneliness of women belonging to different social groups. An intergroup comparison was made and differences in the causes and attitudes of women were determined, depending on their group affiliation.

It was found that the common causes of loneliness for all women are: fear and anxiety associated with the environment (criticism, condemnation); dissatisfaction with their self-image (sensual perfection), a moderate state of despair and a sense of alienation and isolation from society (except for women from Kiev).

The personal causes, conditions and attitudes that are specific to a certain group of women are revealed: in women living in the temporarily occupied territory, sensual perfection, fear and social anxiety of criticism and condemnation from the environment, the state and feelings of alienation and isolation from society. Due to an objective factor, temporary occupation. Religious women have low self-esteem, self-doubt, sensual perfection, fear of criticism from others, fear of being left alone, despair, feelings of alienation and isolation from society, the need for perfect love (faith in God), rejecting pedantry. Women who are in a correctional colony have a fear of self-disclosure, a fear of criticism, a feeling of alienation and isolation, a rejecting pedantry, and a need for perfect love. Immigrant women from the temporarily occupied territories have sensual perfection, timidity, social anxiety, fear of criticism, fear of connection and captivity, feelings of alienation and isolation. Women with disabilities have a fear of criticism, dependence on society, fear of being left alone, self-doubt, sensual perfection, despair, feelings of alienation and isolation. Kyivan women have sensual perfection, timidity, social anxiety, and fear of criticism.

Research has shown that the greatest discomfort and subjective dissatisfaction in women is associated with stress in life, health, personal aspirations and achievements, communication with friends and relatives.

It was found that the greatest loss of self-control over their emotions, behavior and negative thoughts is observed in religious women, women with disabilities and women in correctional facilities.

It was found that women who are in a correctional colony, unlike all groups of women, have a depressed, depressed-negative state in which they experience mental tension and dissatisfaction with the quality of their lives in general.

It was revealed that women living in the temporarily occupied territory and displaced women have an equally high level of "optimism", which indicates their positive mood for the future in the current situation.

Key words: loneliness, social women's groups, alienation, isolation, fear, anxiety, fear of criticism, dissatisfaction with their self-image, communication, health.

УДК 159.907

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.27>

Леонова І.М.

к.психол.н.,
докторант факультету психології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Дослідники визначають однією з найгостріших у сучасному соціальному середовищі проблему самотності. Радикальні зміни, що

відбуваються в соціально-економічній сфері, породжують сьогодні цілий ряд принципово нових явищ, які так чи інакше зачіпають ста-

новище жінки в суспільстві. Жіноча самотність це складний, багатогранний, соціально-психологічний феномен, який зумовлений насамперед специфічними причинами і має різні типи, форми, переживання, реактивні стани, а також стратегії її подолання. Отже, для того щоб вплинути на зменшення рівня переживання самотності жінками, актуальним залишається визначення причин його виникнення, які опосередковують специфіку цього переживання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій за проблематикою. Безсумнівний той факт, що почуття самотності зачіпає великий пласт проблем у житті людини. Сьогодні дуже багато досліджень і праць присвячені проблемі самотності. Зарубіжні дослідники Savikko, Routasalo, Tilvis, Strandberg, Pitkl, (2005) [4] вважають, що соціально-економічний чинник (низький рівень освіти, матеріальний та фінансовий стан) впливає на високий рівень переживання почуття самотності людиною. На думку науковців Adams, Kaufman & Dressler, (1989) [1], проблема самотності пов'язана із чинником расовою / етнічною приналежністю людини, який впливає на соціальне неблагополуччя меншин. На думку зарубіжних авторів P.A. Dykstra і T. Fokkema [3], переживання соціальної і емоційної самотності характерно як для розлучених, так і для одружених чоловіків і жінок. Щодо чинників, які сприяють почуттю самотності у жінок, а саме соціально-психологічні, економічні, особистісні, здоров'я, стосунки з оточуючим середовищем, професійно-матеріальні, незадоволеність образом – Я тощо, то вони висвітлені у роботах Берн, 2001 [5], Вербицької, 2002 [6], Іванової, 2003 [8], Заворотних, 2009 [7], Корчагіної, 2008 [10], Кулаєвої, 2009 [11], Лапшина, 2007 [9], Романова, 2006 [13], Сіляєва, 2004 [12], Фаррахова, 2013 [14], Шітова, 2009 [15], Douglas, Plugge & Fitzpatrick, 2009 [2]. Відкритим залишається питання стосовно відмінностей причин, які пов'язані із виникненням почуття самотності у жінок з різних соціальних груп.

Мета дослідження – визначити причини і установки жінок з різних соціальних груп, які мають зв'язок із почуттям самотності.

Виклад основного матеріалу дослідження. У нашому дослідженні щоб дослідити причини і установки жіночої самотності, ми використали шкалу інтимності Бернса і методику «Індекс якості життя» Р.С. Еліота. Обробка отриманих даних здійснювалася за методом описової статистики (міра визначення центральної тенденції – Медіана, непараметричний критерій Мана – Уїтні (SPSS 23.0)). Це дало можливість побачити рівень вираженості (дотримуючись норм в методиках) того чи іншого показника в кожній досліджуваній групі жінок окремо. А також отримати

переважно статистично значущі відмінності в показниках між усіма групами загалом, якщо такі є. Вибірка досліджуваних жінок склала 270 осіб по 45 осіб в кожній жіночій групі, віком від 25–55 років.

Насамперед, щоб зрозуміти причини і установки самотності, які криються як у самій особистості, так і в ситуації, ми використали шкалу інтимності Бернса, яка дозволила побачити не тільки причини, а й те, як люди реагують на самотність – депресією або відчаєм, пасивним відходом в неї або активною боротьбою за продовження подібного стану, тобто уяву про ступень власної самотності. Результати середніх (медіана) показників представлені в таблиці 1.

Аналізуючи отримані показники досліджуваних шести груп жінок (табл. 1) за шкалою інтимності Бернса, а саме уяву ступеню самотності жінок за допомогою виявлених негативних саморуйнівних станів і поведінкової орієнтації, можемо виділити загальні тенденції: показник «**відчуженість і ізолюваність**» знаходиться на середньому рівні у п'яти груп жінок, окрім жінок-княнок (низький рівень); показник «**боязнь критики**» знаходиться на середньому рівні у п'яти груп жінок, окрім жінок, які проживають на тимчасово окупованій території (низький рівень). Зазначимо, що в групі релігійних жінок і жінок-інвалідів виявлено більшу кількість саморуйнівних показників, які перебувають на середньому рівні виразності у порівнянні з іншими групами жінок. Також дані табл. 23 показали, що у жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, показник «чуттєва досконалість» (M=6) знаходиться на середньому рівні. У релігійних жінок показники «низька самооцінка» (M=5), «досконала любов» (M=5), «чуттєва досконалість» (M=6), «боязкість і соціальна тривога» (M=6), «відчуженість і ізолюваність» (M=4,5), «відхиляюча педантичність» (M=6), «страх бути самій» (M=5), «відчай» (M=5), «невпевненість» (M=5), «боязнь критики» (M=6) знаходяться на середньому рівні виразності. У жінок, які перебувають у виправній колонії (ВК), виявлено середній рівень показників: «відчуженість і ізолюваність» (M=5), «відхиляюча педантичність» (M=5), «страх саморозкриття» (M=5), «боязнь критики» (M=5), «досконала любов» (M= 4,5). У жінок-переселенок з тимчасово окупованої території виявлено середній рівень показників: «відчуженість і ізолюваність» (M=4,5), «боязнь критики» (M=5), «страх зв'язку і полону» (M=5) і «чуттєва досконалість» (M=5), «боязкість і соціальна тривога» (M=4,5). У жінок-інвалідів виявлено середній рівень показників «відчуженість і ізолюваність» (M=4,5), «чуттєва досконалість» (M=6), «боязкість і соціальна тривога» (M=6), «боязнь критики» (M=5), «страх

Порівняння середніх показників станів, причин і установок, які впливають на самотність жінок з різних соціальних груп за шкалою інтимності Бернса

Група	Медіана														
	Низька самооцінка	Досконала любов	Чуттєва досконалість	Боязкість і соціальна тривога	Безнадійність	Відчуженість ізолюваності	Відхиляюча педантичність	Страх бути самій	Відчай	Страх саморозкриття	Невпевненість	Образа і грікота	Боязнь критики	Депресія	Страх зв'язку і полону
1	3	2	6	4	2	4,5	3	2	1	1	3	3	4	1	2,5
2	5	5	6	6	4	4,5	6	5	5	4	5	4	6	4	3
3	4	4,5	4	4	3	5	5	4	4	5	4	3	5	4	4
4	3,5	4	5	4,5	3	4,5	4	3,5	3	3,5	4	3	5	1,5	5
5	3	4	6	6	4	4,5	3	5	5	4	5	3	5	1,5	5
6	4	4	6	5	4	3	3	2	2	3	3	2	5,5	2	3

1 група – жінки, які проживають на тимчасово окупованій території
 2 група – релігійні жінки
 3 група – жінки, які перебувають у виправній колонії
 4 група – жінки-переселенки із тимчасово окупованої території
 5 група – жінки-інваліди (глухонімі)
 6 група – жінки-киянки

бути самій» (M=5), «відчай» (M=5), «невпевненість» (M=5), «страх зв'язку і полону» (M=5). У жінок-киянок виявлено середній рівень показників: «чуттєва досконалість» (M=6), «боязкість і соціальна тривога» (M=5), «боязнь критики» (M=5,5).

Отже, можна говорити про те, що загальні причини, які пов'язані з відчуттям самотності у жінок, – це боязнь критики та осудження з боку оточення. Також для більшості досліджуваних жінок, окрім киянок, це помірно відчуття відчуження та ізолюваності, яке характеризується внутрішнім розривом між інтересами, прагненнями, очікуваннями, мотивами діяльності і виконуваними ними соціальними функціями та ролями. Тобто стан суперечності між зовнішнім і внутрішнім життєпроявом особистості жінок, що перетворює діяльність і наслідки цієї діяльності на незалежну від самої жінки установку чи стан, який починає їй шкодити. Зумовлено це окрім суб'єктивних чинників, ще об'єктивними, які мають відмінність залежно від приниженості до групи. У жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, і жінок-переселенок цей чинник – тимчасова окупація, вимушене переселення і обмеження кордонів, у жінок-інвалідів – вади слуху, у жінок з ВК – соціальна ізоляція, зумовлена закритою соціальною структурою, а у релігійних жінок – це релігійна спільнота.

Також у кожній жіночій групі є певні причини, стани і установки, що сприяють самотності, які

властиві тільки їм:

– у групі жінок, **які проживають на тимчасово окупованій території**, причинами які пов'язані із самотністю виявляються: чуттєва досконалість і відчуття відчуженості та ізолюваності своєї від соціуму. Отже, вища мета прагнень підструктури Я-концепції у досягненні і реалізації власного ідеального образу (самооцінка, само прийняття, самоповага, рівень домагань тощо) недостатньо задоволена у жінок, що стає однією з причин, яка пов'язана із самотністю. Також, сформована ситуація на Донбасі, спровокувало у жінок виникнення відчуття відчуженості та ізолюваності від соціуму, перетворивши їх на мешканців окупованої території з певними обмеженнями.

– у **релігійних жінок** причинами самотності виявляються: незадоволеність своїм образом-Я (занижена самооцінка, невпевненість у собі, чуттєва досконалість); страх та соціальна тривога (критика з боку оточення, страх залишитись самій); стан відчаю та відчуття відчуженості та ізолюваності своєї від соціуму; установки та вимоги від себе: потреба у досконалій любові (віра у Бога), відхиляюча педантичність, яка пов'язана із страхом залишитись самій, тому проявляється у надмірній точності, акуратності та схильності до дотримання формальних вимог і правил пов'язаних із релігією.

– у жінок, **які перебувають у ВК**, певними причинами виявляються: страх

саморозкриття і боязнь критики; стан та відчуття відчуженості та ізолюваності; установки та вимоги від себе: відхиляюча педантичність, потреба у досконалій любові. Отже, жінки які перебувають у виправній колонії остерігаються критики і осуджень з боку оточення, а також бути уразливою для інших (ув'язнених і адміністрації), обирають для себе захисні реакції, як: пошук досконалої любові у релігії або стан відчуженості та ізолюваності. Разом

з тим демонструючи у поведінці надмірну точність і акуратність дотримуючись формальних вимог і правил, які встановлені у колонії.

– **у жінок-переселенок із тимчасово окупованої території**, причинами які пов'язані із самотністю виявляються: чуттєва досконалість, боязкість і соціальна тривога, відчуженість та ізолюваність, боязнь критики, страх зв'язку і полону. Отже, внаслідок вимушеного переселення, жінки мають певну тривогу своєї

Таблиця 2

Порівняльна характеристика станів, причин і установок, які впливають на самотність жінок з різних соціальних груп за шкалою інтимності Бернса методом U-критерій Манна – Уїтні

Шкала інтимності Бернс										
1 група – жінки, які проживають на тимчасово окупованій території										
2 група – релігійні жінки										
3 група – жінки, які перебувають у виправній колонії										
4 група – жінки – переселенки із тимчасово окупованої території										
5 група – жінки-інваліди (глухонімі)										
6 група – жінки-киянки										
Групи	Низька самооцінка	Чуттєва досконалість	Боязкість і соціальна тривога	Відхиляюча педантичність	Страх бути самій	Відчай	Страх саморозкриття	Невпевненість	Боязнь критики	Страх зв'язку і полону
1 i 2									0,01 (,002)	
1 i 3				0,001 (,000)			0,001 (,000)		0,001 (,001)	
1 i 4									0,001 (,000)	0,001 (,004)
1 i 5						0,001 (,000)			0,05 (,026)	0,001 (,000)
1 i 6			0,001 (,000)						0,05 (,022)	
2 i 3	0,001 (,000)	0,001 (,001)	0,001 (,000)							
2 i 4	0,001 (,000)	0,001 (,001)	0,001 (,000)			0,01 (,005)		0,01 (,002)		
2 i 5	0,001 (,000)			0,05 (,045)						
2 i 6	0,001 (,000)		0,01 (,003)	0,05 (,032)	0,01 (,005)	0,001 (,001)		0,01 (,006)		
3 i 4			0,05 (,041)	0,05 (,030)			0,01 (,005)			
3 i 5			0,001 (,000)	0,05 (,032)	0,001 (,000)					
3 i 6		0,01 (,003)	0,05 (,027)	0,01 (,008)			0,05 (,030)			
4 i 5			0,001 (,000)		0,001 (,000)	0,05 (,015)		0,01 (,002)		
4 i 6										0,01 (,011)
5 i 6					0,001 (,000)	0,01 (,004)		0,01 (,006)		0,01 (,009)
Критерій U Манна-Уїтні для незалежних виборок у дужках, рівень значущості t критерій, де 0,050 – 95%; 0,010 – 99%; 0,001 – 99,9%										

залежності від сформованої ситуації, відчуваючи на помірному рівні свою відчуженість і ізольованість від оточення в якому передбачається налагодження нових соціальних контактів. Боязкість критики і осуджень з боку інших у кінцевому результаті позначається на їх незадоволеності своїм образом-Я.

– у **жінок-інвалідів** причинами, які пов'язані із самотністю виявились: страх та тривога, які пов'язані із оточенням (критика, залежність, залишитись на самоті); незадоволеність своїм образом-Я (невпевненість, чуттєва досконалість), стан відчаю та відчуття відчуженості і ізольованості. Сприймаючи себе не такими як всі, маючи незадоволеність своїм образом -Я внаслідок вад слуху, вони відчувають на помірному рівні свою відчуженість і ізольованість від соціуму. Разом з тим, побоюючись критики, осуджень та відторгнення від оточення, переживають страх відчаю залишитись на самоті.

– у **жінок-киянок**, причинами, які сприяють самотності виявились: чуттєва досконалість, боязкість і соціальна тривога та боязнь критики. Це свідчить про те, що жінки-киянки від того, що недостатньо задоволені своїм образом-Я і вимагають від себе постійного розвитку та вдосконалення своїх результатів, мають помірний страх критики їх особистості від оточення.

Далі, за методом попарного порівняння Мана-Уїтні було визначено статистично значущих відмінностей причин, станів і установок, які пов'язані із самотністю жінок з різних соціальних груп, результати представлені в таблиці 2.

Якщо говорити про статистично значущі відмінності результатів методики між групами жінок, можемо виділити такі ключові моменти:

1. **Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території**, мають статистично значимо **нижчі** показники, зокрема: «*боязнь критики*», у порівнянні з іншими групами жінок; «*боязкість і соціальна тривога*», у порівнянні з жінками-киянками; «*відчай*» у порівнянні з жінками-інвалідами; «*страх саморозкриття*» у порівнянні з жінками, які перебувають у ВК; «*страх зв'язку і полону*» у порівнянні з жінками-переселенками та інвалідами.

2. У **релігійних жінок** статистично значимо **вищі** показники: «*низька самооцінка*» і «*боязкість і соціальна тривога*», у порівнянні з іншими групами жінок; «*досконала любов*», у порівнянні з жінками, які перебувають у ВК, і жінками-переселенками; «*відхиляюча педантичність*», у порівнянні з жінками-інвалідами та киянками; «*страх бути самій*» у порівнянні з жінками-киянками; «*відчай*» і «*невпевненість*» у порівнянні з жінками-переселенками і киянками;

3. У **жінок, які перебувають у ВК** статистично значимо **нижче** показники: «*боязкість і соціальна тривога*» у порівнянні з жінками-пе-

реселенками, жінками-інвалідами та киянками; «*чуттєва досконалість*» і «*страх бути самій*» у порівнянні з жінками-інвалідами. Показник «*відхиляюча педантичність*» статистично значимо вище за інші групи жінок, окрім релігійних. Показник «*страх саморозкриття*» статистично значимо нижче за жінок-переселенок, але вище за жінок-киянок;

4. У **жінок-переселенок** статистично значимо **нижче** показник «*боязкість і соціальна тривога*», «*відчай*» і «*невпевненість*» у порівнянні з жінками-інвалідами, але показник «*страх зв'язку і полону*» статистично значимо **вище** за жінок-киянок.

5. У **жінок-інвалідів** статистично значимо **вище** показники: «*страх бути самій*» у порівнянні з жінками-переселенками та киянками; «*відчай*», «*страх зв'язку і полону*» і «*невпевненість*» у порівнянні з жінками-киянками.

Отже, можна говорити про те, що більшими загальними причинами жіночої самотності є страх та тривога, які пов'язані із оточенням (критика), незадоволеністю своїм образом-Я, станом та відчуттям відчаю, відчуженості й ізольованості.

Подальше дослідження було спрямовано показати сфери життєдіяльності, які викликають найбільший дискомфорт і незадоволеність у жінок з різних соціальних груп. А саме виявлення життєвих стресів, визначення стресостійкості, а також лінії поведінки жінок, які впливають на рівень задоволеності якістю власного життя за допомогою методики «Індекс якості життя» Р.С. Еліота, отримані результати представлені у таблиці 3.

Дані табл. 3 за методикою «Індекс якості життя» Р.С. Еліота виявили, що переважно всі показники знаходяться на низькому та середньому рівні, що дає можливість говорити про те, що у сфері життєдіяльності жінок присутній дискомфорт і незадоволеність. Проаналізуємо отримані показники кожної групи окремо:

– У **жінок, які проживають на тимчасово окупованій території**, найбільший рівень дискомфорту і напруженості у житті виявляється у показниках: напруженість (M=21), здоров'я (M=21,5), особисті устремління та досягнення (M=24), спілкування з друзями та близькими (M=24), а найбільша задоволеність виявлена у високому рівні «оптимістичності», тобто їх настрою (M=26,5).

– У **релігійних жінок** найбільше напруження та дискомфорт у житті виявляється у показниках: здоров'я (M=20), особисті устремління та досягнення (M=24), спілкування з друзями та близькими (M=25), самоконтроль (M=19), негативні емоції (M=19).

– У **жінок, які перебувають у ВК** всі показники знаходяться на низькому рівні, що дає підстави говорити про те, що жінки перебувають у депресивному пригнічено-негативному

Таблиця 3

Порівняння середніх показників життєвих стресів і лінії поведінки особистості жінок з різних соціальних груп за методикою «Індекс якості життя» Р.С. Еліота

Медіана	Робота і кар'єра	Особисті устремління і досягнення	Здоров'я	Спілкування з друзями і близькими	Підтримка	Оптимістичність	Напруження	Самоконтроль	Негативні емоції	ІЯЖ
Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території	24	24	21,5	24	24	26,5	21	24	25	25,5
Релігійні-жінки	24	24	20	25	23	25	26	19	19	23
Жінки, які перебувають у виправній колонії (ВК)	16	20	19	19	20,5	23	17	21	21	20
Жінки-переселенки із тимчасово окупованої території	28	27,5	25,5	27	28	26	23,5	24	25	26
Жінки-інваліди (глухонімі)	23	24	23	25	23	25	23,5	21	21	22,5
Жінки-киянки	28	25	28	25	27	24	24	24	23	26

стані, переживаючи психічну напруженість та незадоволеність якістю свого життя. Аналізуючи низькі показники, можна відмітити, що найбільше напруження викликають показники робота і кар'єра (M=160) (матеріальне положення), спілкування з друзями і близькими (M=19) і здоров'я (M=19).

– у жінок-переселенок з тимчасово окуповано території найбільше напруження та дискомфорт у житті виявляється у низькому рівні «здоров'я» (M=25,5) і найбільша задоволеність у високому рівні «оптимістичності» (M=26). Всі інші показники перебувають на середньому рівні задоволеності.

– У жінок-інвалідів найбільше напруження та дискомфорт у житті виявляється у показниках: здоров'я (M=23), особисті устремління та досягнення (M=24), спілкування з друзями та близькими (M=25), самоконтроль (M=21), негативні емоції (M=21).

– У жінок-киянок найбільше напруження та дискомфорт у житті виявляється у показниках: особисті устремління та досягнення (M=25) і спілкування з друзями та близькими (M=25).

Отже, у всіх груп жінок найбільший дискомфорт і незадоволеність, які пов'язані зі стресом у житті, виявлені в показниках: здоров'я (фізичний та психологічний дискомфорт), особисті устремління та досягнення (отриманий результат), спілкування з друзями та близькими (які зумовлені різними чинниками, наприклад: вимушене переселення, вади слуху, примусова соціальна ізоляція тощо). Також можна говорити, що найбільша втрата самоконтролю над своїми емоціями, поведінкою та негативними думками, відбувається у групах: релігійних жінок, жінок-інвалідів і жінок, які перебувають у ВК. На відміну від усіх груп жінок, жінки, які перебувають у ВК, мають депресивний, пригнічено-негативний стан, у якому вони переживають психічну напруженість та незадоволеність якістю свого життя. А у жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, і жінок-переселенок на однаково високому рівні знаходиться показник «оптимістичність», що вказує на їх позитивний настрій і надію на майбутнє в умовах сформованої ситуації. Також треба зазначити, що у релігійних жінок і жінок-інвалідів спосте-

researcher and a social activist, professor, Eda M. Canpolat, *At Home, London, New York, Routledge, 1999, 475 p.*

Далі за методом попарного порівняння Манна-Уїтні було визначено статистично значущі відмінності показників сфери життєдіяльності, які викликають найбільший дискомфорт і незадоволеність у жінок з різних соціальних груп, результати представлені в таблиці 4.

Якщо говорити про статистично значущих відмінностей результатів методики між групами жінок, можемо виділити такі ключові моменти:

– **у жінок, які перебувають у ВК**, статистично нижчі всі показники порівняно зі усіма групами жінок, окрім показників «самоконтроль» і «негативні емоції», порівняно з релігійними жінками і жінками-інвалідами.

– **у жінок, які проживають на тимчасово окупованій території**, статистично нижчі всі показники порівняно з жінками-переселенками. Показник «спілкування з друзями та близькими» нижче, ніж у жінок-інвалідів. Показники «робота і кар'єра», «особисті устремління та досягнення» і «ІЯЖ» статистично нижчі, ніж у жінок-киянок, але показник «оптимістичність» вищий.

– **у релігійних жінок** статистично вищий показник «напруженість» порівняно з усіма групами жінок, показники «здоров'я», «самоконтроль» і «негативні емоції» статистично нижчі, ніж у жінок-переселенок, киянок і інвалідів. Показники «робота і кар'єра», «особисті устремління та досягнення», «спілкування з друзями та близькими» та «ІЯЖ» нижчі порівняно з жінками-переселенками і киянками.

– **жінки-переселенки** мають статистично значимо вищі показники: «робота і кар'єра», «спілкування з друзями та близькими», «здоров'я», «підтримка» та «ІЯЖ» порівняно з жінками-інвалідами.

– **жінки-інваліди** мають статистично нижчі показники «робота і кар'єра», «особисті устремління та досягнення», «спілкування з друзями та близькими» і «здоров'я» порівняно з жінками-киянками.

Висновки з проведеного дослідження. Досліджуючи причини жіночої самотності за допомогою шкали інтимності Бернса і методики «Індекс якості життя» Р.С. Еліота, було виявлено, що загальними причинами жіночої самотності є страхи та тривога, які пов'язані із оточенням (критика, осудження); незадоволеність своїм образом-Я (чуттєва досконалість); помірний стан відчаю та відчуття відчуженості і ізолюваності від соціуму (окрім жінок-киянок). Що характеризується внутрішнім розривом між інтересами, прагненнями, очікуваннями, мотивами діяльності і виконуваними ними соціальними функціями та ролями.

Викрито особисті причини, стани й установки, які властиві саме певній групі жінок:

– у жінок, **які проживають на тимчасово окупованій території**, це незадоволеність своїм образом-Я (чуттєва досконалість), який пов'язаний з вищою метою прагнень підструктури Я-концепції у досягненні і реалізації власного ідеального образу. Страх та соціальна тривога критики і осуджень з боку оточення. Стан та відчуття відчуженості та ізолюваності своєї від соціуму, які зумовлені об'єктивним чинником, тимчасовою окупацією.

– **у релігійних жінок** це незадоволеність своїм образом-Я, який пов'язаний із заниженою самооцінкою, невпевненістю у собі, чуттєвою досконалістю. Страх та соціальна тривога, які зумовлені критикою з боку оточення і страхом залишитись на самоті. Стан відчаю та відчуття відчуженості та ізолюваності своєї від соціуму. Установки та вимоги від себе: потреба у досконалій любові (віра у Бога), відхиляюча педантичність, яка має зв'язок із страхом залишитись на самоті, тому проявляється у надмірній точності, акуратності та схильності до дотримання формальних вимог і правил, пов'язаних із релігією.

– **у жінок, які перебувають у ВК**, певними причинами є: страх саморозкриття і боязнь критики; стан та відчуття відчуженості та ізолюваності, а також установки та вимоги від себе: відхиляюча педантичність, потреба у досконалій любові. Таким чином, жінки, остереігаючись критики і осуджень з боку оточення, а також своєї уразливості від інших (ув'язнених і адміністрації), обирають для себе захисні реакції, як-от: пошук досконалої любові у релігії чи стан відчуженості та ізолюваності, тим самим демонструючи у поведінці надмірну точність і акуратність, дотримуючись формальних вимог і правил, які встановлені у колонії.

– **у жінок-переселенок із тимчасово окупованої території**, причинами самотності виявляються: недостатня задоволеність своїм образом-Я (чуттєва досконалість), страх і тривога (боязкість і соціальна тривога, боязнь критики, страх зв'язку і полону). Стан та відчуття відчуженості та ізолюваності. Отже, внаслідок вимушеного переселення жінки мають певну тривогу щодо своєї залежності від сформованої ситуації, відчуваючи на помірному рівні свою відчуженість і ізолюваність від оточення, в якому передбачається налагодження нових соціальних контактів. Боязкість критики і осуджень з боку інших у кінцевому результаті позначається на їх незадоволеності своїм образом-Я.

– **у жінок-інвалідів** домінуючими причинами, які мають зв'язок із самотністю, виявились: страхи та соціальна тривога (критика, залежність від соціуму, страх залишитись на

самоті), незадоволеність своїм образом-Я (невпевненість у собі, чуттєва досконалість), стан відчаю та відчуття, відчуженості й ізолюваності. Маючи незадоволеність своїм образом Я, сприймаючи себе не такими, як усі, внаслідок власної особливості (вади слуху), жінки відчують на помірному рівні свою відчуженість і ізолюваність від соціуму. Водночас, побоюючись критики, осуджень та відторгнення від оточення, переживають страх відчаю залишитись на самоті.

– у жінок-киянок причинами, які сприяють самотності, виявились: недостатня задоволеність образом – Я (чуттєва досконалість), страхи і соціальна тривога (боязкість, соціальна тривога, боязнь критики). Це свідчить про те, що жінки-киянки від того, що недостатньо задоволені своїм образом-Я і вимагають від себе постійного розвитку та вдосконалення своїх результатів, мають помірний страх критики їх особистості від оточення.

Виявлено, що найбільший дискомфорт і суб'єктивну незадоволеність викликають переживання щодо здоров'я (фізичний та психологічний дискомфорт), особистих устремлень та досягнень (отриманий результат), спілкування з друзями та близькими (які зумовлені різними чинниками, наприклад: вимушене переселення, вади слуху, примусова соціальна ізоляція тощо).

Також було встановлено, що найбільша втрата самоконтролю над своїми емоціями, поведінкою та негативними думками відбувається у групах релігійних жінок, жінок-інвалідів і жінок, які перебувають у ВК.

У ході дослідження доведено, що, на відміну від усіх жіночих груп, жінки, які перебувають у ВК, мають депресивний, пригнічено-негативний стан, у якому вони переживають психічну напруженість та незадоволеність якістю свого життя.

Викрито, що у жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, і жінок-переселенок на однаково високому рівні знаходиться показник «оптимістичність», що вказує на їх позитивний настрій на майбутнє в умовах сформованої ситуації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Adams, Jr. J. P., Kaufman A. V., & Dressler, W. W. (1989). Predictors of social isolation in older southern adults: A cross-racial analysis. *Journal of Applied Gerontology*, 8, 365–381.
2. Douglas, N., Plugge, E., Fitzpatrick, R. (2009). The impact of imprisonment on health – What do women

prisoners say? *Journal of Epidemiology and Community Health, BMJ Publishing Group*, 63 (9), pp.749-n/a. ff10.1136/jech.2008.080713ff. fhal-00477873f

3. Dykstra P. A. & Fokkema T. Social and Emotional Loneliness Among Divorced and Married Men and Women: Comparing the Deficit and Cognitive Perspectives. *Basic and Applied Social Psychology*. Vol. 29, 2007.

4. Savikko N., Routasalo P., Tilvis R. S., Strandberg T. E., Pitkl K. H., (2005). Predictors and subjective causes of loneliness in an aged population. 41(3):223-33. doi: 10.1016/j.archger.2005.03.002.

5. Берн Ш. М. Гендерная психология. СПб., Москва : Прай-ЕВРОЗНАК, ОЛМА-Пресс. 2001. 318 с.

6. Вербицкая С.Л. Социально-психологические факторы переживания одиночества : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.05. СПб., 2002. 19 с.

7. Заворотных Е.Н. Социально-психологические особенности одиночества как субъективного переживания : дис. канд. психолог. наук : 19.00.05 / Евгения Николаена Заворотных. Санкт-Петербург, 2009. 254 с.

8. Иванова Н.Л. Социальная идентичность в условиях трансформации общества. Проблемы идентичности: человек на пороге третьего тысячелетия. Москва : изд-во институт Кеннана. 2003. С. 232–243.

9. Лапшина Т.Ю. Психологические особенности переживания одиночества у лиц, находящихся в условиях групповой (тюремной) изоляции : дис. канд. психолог. наук : 19.00.06 / Южный федеральный ун-т. Ростов-на-Дону, 2007. 181 с.

10. Корчагина С.Г. Психология одиночества: учеб. пособ. Москва : Московский психолого-социальный ин-т, 2008. 228 с.

11. Кулаева Е.В. Самоопределение женщин с различными типами гендерной идентичности: дис.канд.психолог.Наук:19.00.05.Ярославль, 2009. 191 с.

12. Сіляєва В.І. Психологічне вивчення та корекція образу Я у самотніх жінок: дис.канд. психол. наук: 19.00.01. Таврійський національний ун-т ім. В.І. Вернадського. Сімферополь, 2004. 193 с.

13. Романова Н.П. Социальный статус одиноких женщин в современном российском обществе: теоретико-методологический анализ : дис. д-ра социолог. Наук : 22.00.04 / Улан-Удэ. Бурятский гос. ун-т, 2006. 322 с.

14. Фаррахов А.Ф. Социальные факторы, вызывающие чувство одиночества у молодых людей. *Вестник Чувашского гос. педаг. ун-та им. И. Я. Яковлева. Серия: Гуманитарные и педагогические науки*. 2013. № 3 (79). С. 168–173.

15. Шитова Н.В. Социально-психологические особенности одиноких женщин: дис. канд. психол. наук: 19.00.05/ Воронежский экономическо-правовой ин-т. Воронеж, 2009. 189 с.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ СОЦІАЛЬНОГО ПОРТРЕТУ НИЖЧОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ

PSYCHOLOGICAL ASPECT OF LOWER CLASS SOCIAL PORTRAIT IN UKRAINE

У статті розглядається суть нижчого класу, його основні компоненти та ознаки, що окреслюють нижчий клас як специфічне явище, соціальний інститут. Нижчий клас є результатом функціонування сучасної ринкової економіки та демократичного суспільства. Визначено основні проблеми на шляху до становлення та реалізації повноцінного нижчого класу в Україні. Обґрунтовано пропозиції, які стимулюватимуть формування нижчого класу в нашій державі. Нижчий та середній клас є так звані ідентифікуючим фактором, що позначає рівень розвитку та становлення країни загалом. Старанно досліджені деякі риси трансформаційних змін та процесуальна діяльність соціально-економічної системи України. Встановлено ведучу значущість в українському суспільстві нижчого та середнього класу, їх баланс один з одним та їх внесок у розвиток українського суспільства. В Україні нижчий та середній клас мають певні опрацьовані роками особливості, а саме культурні, соціальні та економічні відмінності. Щоб всебічно розглянути та дослідити тему роботи, необхідно насамперед застосовувати наукові методи дослідження. Зокрема, для цього дослідження дуже доцільним буде застосувати порівняльний та емпіричний методи пізнання, що дасть змогу цілком об'єктивно зробити наукові висновки. Деякі компоненти цієї роботи будуть цілком доцільними у застосуванні їх для написання повноцінної, комплексної та систематизованої роботи з визначення проблематики існування нижчого класу в Україні. У роботі акцентується увага на факторах, які вагомо впливають на зріст нижчого класу в Україні, що є не дуже хорошою якістю для розвитку економіки та інших соціальних благ, та значне зменшення середнього класу. Сьогодні сучасне українське суспільство перебуває у тому періоді, який характеризується дуже загостреними соціальними протиріччями у багатьох сферах суспільного життя. Наслідком цього є соціально-економічна нестабільність, політична криза, втрата традиційних духовних цінностей і орієнтирів світогляду. Такі обставини роблять актуальною проблему наявності нижчого класу не тільки як теоретичного конструкта, але і як емпіричної реальності, без якої забезпечення стійкості та стабільності в українському суспільстві буде проблематичним.

Ключові слова: соціальна структура суспільства, нижчий клас, середній клас,

психологічний аспект, соціальний портрет, функції нижчого класу, перехідне суспільство, компроміс, консенсус.

The article considers the essence of the lower class, its main components and features that define the lower class as a specific phenomenon, a social institution. The lower class is the result of the functioning of a modern market economy and a democratic society. The main problems on the way to the formation and implementation of a full-fledged lower class in Ukraine are identified. The proposals that will stimulate the formation of the lower class in our state are substantiated. The lower and middle classes are the so-called identifying factor that indicates the level of development and formation of the country as a whole. Some features of transformational changes and procedural activity of the socio-economic system of Ukraine are carefully studied. The leading significance in the Ukrainian society of the lower and middle class, their balance with each other and their contribution to the development of Ukrainian society are established. In Ukraine, the lower and middle classes have certain features that have been studied over the years, namely taking into account cultural, social and economic differences. In order to comprehensively consider and explore the topic of work, it is necessary first of all to apply scientific research methods, in this case, for this study it will be very appropriate to use comparative and empirical methods of cognition, which will allow to make objective scientific conclusions. Some components of this work will be quite useful in their application to write a full, comprehensive and systematic work to determine the problems of the existence of the lower class in Ukraine. The paper focuses on the factors that significantly affect the growth of the lower class in Ukraine, which is not a very good quality for economic development and other social benefits, and a significant reduction of the middle class. Today, modern Ukrainian society is in a period characterized by very acute social contradictions in many spheres of public life. The consequence of this is socio-economic instability, political crisis, loss of traditional spiritual values and worldviews. Such circumstances make the problem of the lower class relevant not only as a theoretical construct, but also as an empirical reality, without which ensuring stability and stability in Ukrainian society will be problematic.

Key words: social structure of society, lower class, middle class, psychological aspect, social portrait, lower class functions, transitional society, compromise, consensus.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.28>

Шурупова К.В.,

к.юрид.н., доцент,
доцент кафедри професійної
та соціально-гуманітарної освіти
Криворізький національний університет

Шустрова К.В.,

к.юрид.н., доцент,
доцент кафедри соціально-політичних
та економічних дисциплін
Криворізький факультет
Національного університету
«Одеська юридична академія»

Сьогодні українське суспільство перебуває у певних трансформаційних змінах соціально-економічної системи, що супроводжується значним поділом суспільства за рівнем доходів, наявністю значного прошарку неплатоспроможного та бідного населення. Ці зміни супроводжують створення деяких процесів, що забезпечують соціальне розшарування та збільшення кількості нижчого класу. Такі

зміни дуже часто спостерігаються не тільки в Україні, а й в інших країнах та регіонах, що не є позитивним фактором впливу на світову економіку.

У дослідженні цієї теми проблематичним є те, що сьогодні українське суспільство має характеристики, у якій відсутнє визначення «нижчого класу». Сьогодні в країні, як зазначалося вище, відбуваються певні трансфор-

маційні зміни, що супроводжують певне зосередження на формуванні вдалого, політично стабільного, економічно розвинутого суспільства в нашій країні, де позитивним результатом буде збільшення середнього класу. Зараз в країні віддається перевага зростанню нижчого класу, а не середнього, що є поганим показником стабільно розвинутого суспільства.

Розподіл багатства та доходу в сучасних суспільствах залишається дуже нерівним, попри те, що більшість людей у них живуть зараз заможніше, ніж кілька поколінь тому. У соціології усталена модель класової структури нерівності у розвинутому суспільстві передбачає його поділ на три основні класи – вищий, середній і нижчий. Головна відмінність вищого класу – володіння великим багатством. Поняття середнього класу об'єднує людей різних занять. Нижчий (робітничий) клас становлять робітники ручної праці і фізичної роботи. Таким чином, вищий клас живе за рахунок володіння багатством і владою, середній клас – за рахунок володіння знаннями і кваліфікацією, нижчий клас – за рахунок володіння фізичною силою і здоров'ям [1, с. 101].

Відповідно до теорії Л. Ворнера належність до соціального класу визначається самими членами спільноти з огляду на репутацію людини всередині неї. Класова приналежність суттєво визначає долю, спосіб і стилі життя особистості, впливаючи на: а) тривалість її життя (через умови праці, побуту, харчування, медицину, спорт, увагу до організму тощо);

б) її сімейне життя, тобто комунікацію і розподіл обов'язків у сім'ї, секс і подружню вірність (через культурний рівень, освіту, професію тощо);

в) дозвілля (через зміст читання, спорт, інтерес до культурних подій, спілкування і т.п.). [2, с. 147–148]

Відомий український соціолог Олена Симончук проаналізувала всі три схеми класового аналізу українського суспільства, використавши соціологічні опитування соціологічного омнібусу «Громадська думка – 2007», проведеного Інститутом соціології НАН України, та національний сегмент Європейського соціального дослідження (ESS) за 2005 і 2007 роки. Застосування моделі Дж. Голдтропа знайшло своє відображення в агрегованій схемі, де було відображено чотири класи: службовий, проміжний, робітничий і дрібна буржуазія [3, с. 220].

У багатьох наукових політологічних та соціологічних дослідженнях увага визначенню такого поняття, як «нижчий клас», майже не приділяється. Тобто не здійснюються спроби надати оцінку розмірів тієї групи людей, які у сучасних українських реаліях становлять більшу кількість, не вивчаються загальні умови

життя та побуту, трудової діяльності людей, яких можна ідентифікувати як представників нижчого класу.

Саме поняття «нижчий» та критерії його індивідуальності залишаються недослідженими через применшення його ролі у значущості державотворчих процесів, тому що більшість уваги приділяється аналізу середнього класу та його особливостей в Україні. Також соціальна структура українського суспільства є нестійкою, що дає їй можливість швидко змінюватись, а насамперед ускладнює виокремлення кордонів нижчого класу та його вивчення. Ця тематика різною мірою залишила свій відбиток у працях О. Вечканової, Є. Головахи, М. Паладія, Л. Півнева, В. Рябкіної, Л. Шангіної та інших [4, с. 34].

Необхідно зауважити, що сьогодні в країні відбуваються певні трансформаційні зміни в українському суспільстві, які привели країну до зміни рівня життя людей. Таких змін зазнало багато прошарків українського населення та усі без винятку компоненти, які є складниками рівня життя, а саме: споживання товарів та послуг, джерела доходів, умови проживання та побуту, майнові характеристики домогосподарства тощо. Останні два десятиліття в Україні спостерігається регулярне зростання небезсторонності до проблематики нижчого класу, і питання утворення багаточисельного нижчого класу сумлінно визнається одним із провідних для всього пострадянського прогресуючого етапу нашої країни.

Така спостережливість до нижчого класу та його політичної значущості в сучасному українському соціумі трактується вкрай неприємним переходом України до нового стану суспільства, гострим посиленням руйнівних процесів у господарстві, дипломатії, культурі, тобто домінування конфліктних шляхів соціально-політичного перетворення, зробили важливим питання щодо засобів, які мають змогу прибрати соціальну напругу, методів устаткування української суспільної системи та суб'єктів цієї стабілізації.

У тому разі, якщо прошарок «нижчого класу» в суспільстві почне збільшуватися, це призведе до певних негативних наслідків для країни, а саме: зменшення чесною, так званої легальної якісної зайнятості та легальних доходів, тому що тіньова економіка тобто та господарська діяльність, яка розвивається поза державним обліком та контролем, а тому не відображається в офіційній статистиці, сформувала відповідний корпус тіньової зайнятості та тіньових доходів; залучення частини середнього класу до тіньових трудових відносин і тим самим позбавила його морального права вимагати від еліти як прозорості публічної політики, так і запровадження та дотримання принципу верховен-

Класова структура українського суспільства за схемою Дж.Голдтропа (%)

<i>Класи</i>	<i>ESS – 2005</i>	<i>ESS – 2007</i>	<i>Омнібус – 2007</i>
Службовий клас			
I Професіонали, держслужбовці, менеджери вищого рівня	14,7	14,6	16,0
II Професіонали, держслужбовці, менеджери нижчого рівня	15,5	14,1	13,6
<i>Всього</i>	<i>30,2</i>	<i>28,7</i>	<i>29,6</i>
Проміжний клас			
IIIa Працівники, зайняті конторською нефізичною працею	10,2	12,1	10,5
V Супервайзери у сфері фізичної праці і техніки нижчого рівня	3,0	2,2	3,6
<i>Всього</i>	<i>13,2</i>	<i>14,3</i>	<i>14,1</i>
Дрібна буржуазія			
IVa Самозайняті з найманими працівниками	1,4	2,2	4,7
IVb Самозайняті без найманих працівників	0,5	0,7	0,0
IVc Фермери та ін.	0,2	0,2	0,4
<i>Всього</i>	<i>2,1</i>	<i>3,1</i>	<i>5,1</i>
Робітничий клас			
IIIb Працівники, зайняті конторською нефізичною працею нижчого рівня	7,1	8,5	7,9
VI Кваліфіковані робітники фізичної праці	16,7	17,5	19,4
VIIa Напів- і некваліфіковані робітники фізичної праці	18,6	17,8	16,1
VIIb Сільськогосподарські робітники	12,2	10,1	7,9
<i>Всього</i>	<i>54,6</i>	<i>53,9</i>	<i>51,3</i>
Всього	100,0	100,0	100,0
Кількість респондентів	1825	1816	1591

Мал. 1 «Класова структура українського суспільства за схемою Дж. Голдтропа (%)»

ства права; руйнація довіри між владою і соціальними спільнотами.

Сьогодні українці позбавлені однієї важливої статусної ознаки, яка притаманна середньому класу, а саме готовність стати на захист демократичних цінностей та перспектив соціальної мобільності. В Україні дуже значні масштаби розшарування населення за доходами – за експертними оцінками значення коефіцієнта Джині перевищує 45%, хоча по країнах Єврозони воно перебуває на рівні 20–25%. Поглиблення нерівності в доходах значною мірою є результатом розвитку ринкових механізмів. Однак є межа, за якою зростання поляризації доходів важко пояснити різницею в продуктивності або в індивідуальних здібностях людини.

Значне та необґрунтоване розшарування населення за доходами не тільки знижує ефективність зусиль у боротьбі з бідністю, викликає соціальне напруження в суспільстві, а й може стати перешкодою на шляху до економічного зростання [5, с. 146].

В Україні середній клас формується за рахунок процесу, що має відповідність за майновим статусом та певним особистісним рівнем доходів критеріїв розвинутих країн, тому він перебуває на початковому етапі розвитку. Це пояснюється насамперед низьким рівнем життя населення. Слід відзначити той факт, що велика кількість громадян у нашій країні, які наближаються з нижчого класу до середнього, отримують значну частку доходів без реє-

страції та не сплачують податки. З цього твердження можна зробити невеликий висновок, що через той факт, що деяка частка населення не сплачує податки, виникає суперечливість таких людей з державою, а отже, й труднощі на шляху реалізації своєї суспільної функції. Процес формування середнього класу в Україні пов'язується з наданням більшості громадян України права власності на засоби виробництва. Як зазначається у посланні Президента України до Верховної Ради «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році», у ході економічних реформ процес утворення прошарку людей, які є власниками майна, здійснювався в кількох напрямках: приватизація житла; приватизація землі; підприємництво; приватизація підприємств [6, с. 180]

Оцінюючі загалом рівень діяльності «нижчого класу, необхідно відзначити їх освітньо-професійний рівень. За результатами проведених соціологічних досліджень на запитання «Чому ви себе віднесли до нижчого класу» лише 6,4% респондентів відповіли: «Тому що не маємо високого рівня освіти (кваліфікації)» [7].

Сьогодні в Україні існує проблема невідповідності рівня освіти та професії рівню заробітної плати, тому ця невідповідність до соціального класу змушує українське населення емігрувати за кордон. Відомо, що Україна входить до десятки країн, що стали лідерами з міграції. Якщо подивитися до певних розрахунків, стане відомо, що покинули країну майже 6,6 млн українців, тоді як до нашої країни приїхали 5 млн осіб. Еміграція з України станом за 2010 рік становила: кількість емігрантів 6 563,1 тис. осіб, частка емігрантів у відсотках населення склала 14,4%. Звідси ясно, що в Україну іммігрують особи, більшість з яких мають низьку кваліфікацію і навіть не мають середньої освіти. Найбільше готових змінити країну мешкання, за даними дослідження MMI Ukraine'2011/2, серед підприємців – 27,5%, а також серед студентів і учнів – 27,4%. Вельми висока ця частка і серед фахівців – 20,6%. Зрозуміло, що готовність ще не означає намір або (тим більше) остаточне рішення. Для ухвалення рішення недостатньо погіршення добробуту, потрібне ще і відчуття відсутності іншого виходу. Але саме це відчуття і виникає, коли бізнес виявляється все менш перспективним і все більш ризикованим видом діяльності [8, с. 86–87].

Існують нерівномірності в співвідношенні в оплаті праці працівників бюджетного та інших секторів економіки, зростає кількість неконкурентоспроможних місць. Тому дуже важливим є вирішення питання щодо вдосконалення механізму, який би забезпечив якісний взаємозв'язок між наявною освітою та доходами громадян України, що, беззаперечно,

є найважливішим фактором підвищення конкурентоспроможності економіки та зростання трудового потенціалу.

Слід зазначити, що ідентифікація чисельності представників середнього та нижчого класів українського населення можливе за двома критеріями: 1) об'єктивним (доходи) та 2) суб'єктивним (ідентифікація).

У рамках дослідження питання буде доцільним розглянути значимість середнього класу в Україні. Середній клас завдяки своїй активній участі у громадянському та політичному житті визначає моральні стандарти суспільства, також береже і поширює цінності та традиції власної країни. Громадяни, які належать до середнього класу, за посередництвом політичних партій, громадських організацій, засобів масової інформації, органів місцевого самоврядування мають можливість контролювати та впливати на процес прийняття рішень задля суспільного розвитку загалом.

Середній клас є соціальною підвалиною держави, запорукою її динамічного розвитку. Активна участь середнього класу в державному будівництві зумовлює успіх демократичних перетворень у суспільстві. Як неодмінний елемент соціальної структури демократичного суспільства середній клас надає їй необхідної гнучкості й динамічності, нейтралізує небезпечні для суспільної стабільності спроби інновацій, сумнівних соціальних експериментів. Існування середніх верств означає, що стабільно відтворюються стандарти та зразки поведінки, адекватні ціннісно-нормативним структурам демократичного суспільства, становищу груп у системі відносин власності й влади, суспільного поділу праці та господарювання [9].

Враховуючи ці тенденції, важко визнати справедливим твердження, що на сьогоднішній день не створені належні економічні та політичні умови в Україні для розвитку стабільного середнього класу, але на даному моменті такі умови мають прогресивніші успіхи, аніж за останні декілька десятиліть. За останні роки можна спостерігати, що в Україні сталося різке зниження життєвого рівня більшої частки населення. Тому зараз перед владою та українським суспільством постало складне завдання, а саме – створити належні умови (політико-правові, економічні, соціокультурні та психологічні) для стабільного формування потужного середнього та нижчого класу.

Високий поділ на класи сучасного суспільства супроводжує збільшення чисельності нижчого класу. Певна частка суспільства, утворивши так званий нижчий прошарок, здебільшого не має можливостей зробити кращим власне матеріальне, економічне та соціальне становище. Все це відбувається з огляду на психологічні, політичні та

передусім економічні фактори. На цей час дуже важливо для України є виважити та зрівноважити соціальну політику, яка буде спрямована на збільшення середнього класу та покращення нижчого класу. Через те, що в країні замінили середній клас на нижчий, це призвело до втрати виконання продуктивних суспільно-корисних завдань та зменшило можливість виступати гарантом соціальної стабільності в країні. Завдання кожної економічно стабільної та соціально демократичної держави – зробити так, аби в країні були всі умови для масштабного розвитку середнього класу, який мав би перевагу у багато разів над нижчим класом, через введення певних новітніх дієвих економічних реформ та інших продуктивних та перспективних проектів, що в подальшому призведе до успіху та стабільності нашої держави.

Наше дослідження показало, що подібний підхід необхідний для того, аби впевнено стверджувати, що середній клас, як один з найважливіших елементів становлення та формування громадянського суспільства в Україні, протягом всієї непереможної української історії не був повноцінним гарантом стабілізації, але тільки він, наділений прогресуючим потенціалом, у більшості випадків підбурював та сприяв прогресивним та дієвим нововведенням модернізації та реформам у розвитку українського суспільства. Через те, що середнього класу було не достатньо за чисельністю, він не зміг стати тим стабілізуючим фактором. На нашу думку, розвиток українського суспільства та переважання середнього класу над нижчим залежить від практично єдиного процесу створення стабільного та дієвого апарату, який дасть сильний поштовх в зміні певних політичних, економічних та соціальних реформ.

Міркуючи про те, як збільшити середній клас для того, щоб покращити економіку країни та життя українських громадян, необхідно мати на увазі, що для існування достатньо впливового середнього класу сьогодні в Україні недостатньо потрібних умов, тому цю проблему, на нашу думку, можна вирішити таким чином: сформувавати так званий «протосередній клас», що через деякий час, коли умови стануть достатніми та дієвими для подальшого розвитку, зможе стати повноцінним середнім класом, а також згодом забрати нижчий клас до свого прошарку суспільства.

Перспективи подальших наукових пошуків у цьому напрямі:

дослідження ролі інтелігенції у створенні середнього класу;

визначення специфіки впливових факторів соціальної нерівності на становлення нижчого класу в умовах соціальної трансформації сьогодення та його поведінкові фактори, що в подальшому впливають на побудову поведінкової стратегії світоглядних установок;

з'ясування ролі та місця «компрадорського» середнього класу у структурі українського суспільства та виокремлення тих головних елементів, які сприятимуть активному переходу нижчого класу до середнього.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Макеєв С., Оксамитна С. Соціальна мобільність у стратифікованому просторі. Структурні виміри сучасного суспільства: Навчальний посібник / За ред. С. Макеєва. Київ : Вища школа соціології при Інституті соціології НАН України, 2006. С. 190–208.
2. Александрова О.С. Взаємодія конкуренції та партнерства як фактор розвитку середнього класу в Україні: філософський аналіз : монографія / О.С. Александрова. Київ : Вид. ПАРАПАН, 2009. 252 с.
3. Симончук О. Середній клас у соціальній структурі українського суспільства. *Структурні виміри сучасного суспільства: Навчальний посібник*. Київ : Вища школа соціології при ІС НАНУ, 2006. С. 209–243.
4. Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції : колективна монографія: у 2 томах / відпов. за випуск Л.М. Черенько, О.В. Макарова, за ред. Е.М. Лібанової. Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, 2012. Т. 1. 436 с.
5. Проблеми становлення середнього класу як основа розвитку громадянського суспільства. URL: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/April2010/2.htm>. (дата звернення: 09.09.2021).
6. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. Київ : НІСД, 2012. 256 с. URL: <https://niss.gov.ua/publikacii/poslannya-prezidenta-ukraini/pro-vnutrishne-ta-zovnishne-stanovische-ukraini-v-2012-roci> (дата звернення: 09.09.2021).
7. Шангіна Л. Середній клас в Україні відпочиває. URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=305. (дата звернення: 09.09.2021).
8. Петрущевський Ю.Л. Трансформація економіки житлово-комунального господарства : моногр. НАН України, Ін. економіки пром.-сті; ДонДУУ. Донецьк, 2012. с. 86–87.
9. Рябіка В. Формування «середнього класу» в умовах сучасного суспільного розвитку. URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=26&c=351>. (дата звернення: 09.09.2021).

НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ

Шановні колеги! Питання академічної доброчесності є надзвичайно актуальними у наш час. Враховуючи великі масиви інформації, що з'являються у всесвітній мережі, жоден вчений не може бути впевненим, що його авторське право захищене. Крім того, поширеною є ситуація, коли декілька вчених в одній галузі науки користуються однаковими джерелами інформації, а в результаті безкоштовні програми пошуку плагіату засвідчують стовідсоткові збіги тексту, що може призвести до безпідставних звинувачень у плагіаті, особливо після перевірки за базою даних авторефератів та дисертацій. Це викликано тим, що порівняння з іншими дисертаціями не вказує на використання спільних першоджерел (статей, монографій, статистичних щорічників, словників тощо), а однозначно визначає тільки збіг тексту, ігноруючи навіть цитати. Важливим є також те, що чинне законодавство однозначно визначає, що перевірку може здійснювати виключно установа за профілем дослідження, а не поширені в мережі безкоштовні програми. Для уникнення подібних ситуацій ми пропонуємо Вам скористатися науковою **послугою оцінки технічної унікальності наукового тексту** за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення, яке гарантує похибку перевірки до 3%. Переваги такої перевірки порівняно з іншими методами:

- Ви *укладаєте угоду* про надання послуг;
- Ваш файл *не розміщується у мережі*, тобто інформація і авторство залишаються анонімними;
- Ви *отримуєте звіт*, підготовлений за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення; *порівняльну таблицю* однакових фрагментів тексту із зазначенням джерела; *офіційний звіт про надану послугу* із зазначенням результатів;
- Ви отримуєте вичерпну інформацію про текстові збіги у Вашому дослідженні та дослідженнях інших авторів не тільки *українською, але і російською та англійською мовами*;
- Ви користуєтесь програмним забезпеченням, яке використовується *тільки спеціалізованими науковими та освітніми установами* і розроблене виключно для пошуку текстових збігів *саме у наукових дослідженнях*, а не у публіцистиці, рекламних веб-сайтах тощо;
- Виключна робота з авторами – ніхто, крім автора тексту, не зможе замовити у нас перевірку цього тексту, що *убезпечить Вас від перевірок третіми особами*;
- Ви отримуєте можливість коректно оформити посилання на першоджерела;
- Існує можливість перевірки *будь-яких наукових досліджень*: статей, рефератів, авторефератів, дисертацій, доповідей, тез, звітів тощо.

Терміни і вартість перевірки і надання звіту:		
Характер наукової роботи	Терміни (робочих днів)	Вартість
Докторська дисертація	5 – 10	5500 грн
Кандидатська дисертація	3 – 7	3500 грн
Автореферат	1 – 2	500 грн
Стаття (обсягом до 12 сторінок)	1 – 2	500 грн
Інші види робіт	За домовленістю	За домовленістю

Для того, щоб замовити послугу, Вам необхідно звернутись електронною поштою до Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій, вказавши у темі листа «Оцінка унікальності тексту». У листі вкажіть адресу для листування, додайте файл у форматі MS Word з текстом наукового дослідження. Фахівець відповідного відділу надасть Вам відповідь щодо процедури здійснення експертизи.

Контактна особа:

Партенюха Дар'я – молодший науковий співробітник

Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

+38 (048) 709-38-69

+38 (093) 253-57-15

info@iei.od.ua

З повагою
дирекція Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

НОТАТКИ

Наукове видання

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 29

Коректура • *В. Ізак*

Комп'ютерна верстка • *С. Канавка*

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 18,63. Ум. друк. арк. 20,46.
Підписано до друку 29.09.2021. Замов. № 1121/430. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.